

*Maria Grever en Kees Ribbens*



*Nationale identiteit en  
meervoudig verleden*

*Nationale identiteit en meervoudig verleden*

De serie 'Verkenningen' omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen en naar zijn oordeel van zodanige kwaliteit en betekenis zijn dat publicatie gewenst is. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid  
De WRR is gevestigd:  
Lange Vijverberg 4-5  
Postbus 20004  
2500 EA 's-Gravenhage  
Telefoon 070-356 46 00  
Telefax 070-356 46 85  
E-mail [info@wrr.nl](mailto:info@wrr.nl)  
Website <http://www.wrr.nl>

*Nationale identiteit en  
meervoudig verleden*

---

*Maria Grever en Kees Ribbens*

Omslagfoto's: © Erich Lessing / Hollandse Hoogte en  
Verno Romney / Identity and Culture, Amsterdam

Omslagontwerp: Studio Daniëls, Den Haag  
Vormgeving binnenwerk: Het Steen Typografie, Maarssen

ISBN 978 90 5356 358 8  
NUR 741 / 754

© WRR/Amsterdam University Press, Den Haag / Amsterdam 2007

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j<sup>o</sup> het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

# INHOUDSOPGAVE

<b>Woord vooraf</b>	9
<b>1 Geschiedenis, herinnering en identiteit</b>	11
<i>Maria Grever, Kees Ribbens</i>	
1.1 Vreemdelingen in eigen land	12
1.2 Probleemstelling en onderzoeksvraag	15
1.3 Identiteit en herinneringscultuur	19
1.3.1 Identiteit en identificatie	21
1.3.2 Natiestaat, nationalisme en nationale identiteit	24
1.3.3 Collectieve herinneringen en herinneringscultuur	26
1.4 Opzet van deze verkenning	30
<b>2 De natiestaat als pedagogische onderneming</b>	35
<i>Maria Grever</i>	
2.1 Aanleren en afleren	35
2.2 De cultus van een mythisch verleden	37
2.2.1 De lotgevallen van koning Arthur	38
2.2.2 Duitsland en Frankrijk op de sokkel	39
2.2.3 Bataven en geuzen	41
2.3 Dubbele loyaliteiten: Rome of het vaderland	42
2.4 Sacralisering en visualisering van de natie	44
2.4.1 Monarchen als nationale boegbeelden	45
2.4.2 Schouwspel van nationale identiteiten en koloniale verhoudingen	48
2.4.3 Het ‘imperialisme’ van de keizer	51
2.5 De organisatie van het nationale geheugen	53
2.5.1 Geschiedenis leren	54
2.5.2 Een nationale herinneringsgemeenschap	57
<b>3 Veranderde coördinaten van herinnering</b>	61
<i>Maria Grever</i>	
3.1 Desintegratie van de nationale idee	61
3.2 Verdeelde naties in een verdeelde wereld	62
3.2.1 Optimisme en nationaal zelfbewustzijn	62
3.2.2 De schok van 1914-1918	65
3.2.3 Nationalisme in oude en nieuwe natiestaten	67
3.3 Het niet te bevatten verleden	69
3.3.1 De continuïteit van het nationaal historisch vertoog	69
3.3.2 Het leed van de natie: bevrijding en verwerking	72
3.3.3 Dekolonisatie	75
3.4 De vlucht naar voren met een canon	79
3.5 ‘Verzoening’ van verhalen	83

<b>4</b>	<b>'Ik beschouw mezelf als ...' Identiteitskaders en zelfpresentaties</b>	<b>87</b>
	<i>Maria Grever, Kees Ribbens</i>	
4.1	Inleiding	87
4.2	'Wat ben ik?': zelfpresentaties	89
4.3	Top-5 van identiteitskaders in Nederland	91
4.4	Top-5 van identiteitskaders in het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk	96
	4.4.1 Het Verenigd Koninkrijk	96
	4.4.2 Frankrijk	100
4.5	Conclusies	102
<b>5</b>	<b>Andere tijden: geschiedenissen als bron van identiteit</b>	<b>109</b>
	<i>Maria Grever, Kees Ribbens</i>	
5.1	Inleiding	109
5.2	'Ik zou meer van mijn moederland willen weten': historische oriëntaties	111
	5.2.1 Nederland	111
	5.2.2 Verenigd Koninkrijk en Frankrijk	119
	5.2.3 Landenverschillen voor autochtonen en allochtonen	123
5.3	Een ver of nabij verleden: interesse voor tijdvakken	126
	5.3.1 Nederland	128
	5.3.2 Verenigd Koninkrijk en Frankrijk	131
5.4	Conclusies	132
<b>6</b>	<b>Gedeelde of verdeelde geschiedenis?</b>	<b>137</b>
	<i>Maria Grever, Ben Pelzer, Kees Ribbens</i>	
6.1	Inleiding	137
6.2	Profielen van geschiedenis en identiteit	139
6.3	Nederlandse profielen	142
	6.3.1 'Geschiedenis is interessant en leerzaam'	142
	6.3.2 'Trots en verbondenheid met Nederlandse geschiedenis'	143
	6.3.3 'Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen'	144
	6.3.4 'Migrantengeschiedenis'	144
	6.3.5 'Familiegeschiedenis'	145
6.4	Britse en Franse profielen	146
6.5	Profielen van autochtone en allochtone respondenten	148
6.6	Conclusies	149
<b>7</b>	<b>Slotbeschouwing</b>	<b>155</b>
	<i>Maria Grever, Kees Ribbens</i>	
7.1	De waardering van nationale identiteit door jongeren	156
7.2	Overwegingen voor beleid	158

<b>Dankwoord</b>	163
<b>Bronnen en Literatuur</b>	165
<b>Bijlagen</b>	
I Vragenlijst	179
II Methodische verantwoording bij hoofdstuk 4 en 5	187
III Methodische verantwoording bij de profielen van hoofdstuk 6	201





## WOORD VOORAF

Sinds een aantal jaren staat de Nederlandse nationale identiteit weer volop in de publieke en wetenschappelijke belangstelling. De voornaamste aanleidingen daarvoor zijn brede maatschappelijke ontwikkelingen als globalisering, individualisering en Europeanisering. De discussie over de Nederlandse identiteit wordt echter op het scherpst van de snede gevoerd in de context van de snelle multiculturalisering van de Nederlandse samenleving. Deze ‘globalisering binnen de grenzen van Nederland’ geeft de meeste aanleiding voor ‘identiteitsvragen’. In zijn rapport *Identificatie met Nederland* concludeert de Raad dat een benadering die uitgaat van processen van identificatie, en van een identiteitsbegrip dat een meer open en inclusief karakter draagt, beter is toegerust op de huidige situatie dan een benadering die ‘de nationale identiteit’ als vastomlijnd gegeven en statisch streefbeeld voor anderen probeert vast te leggen. Een dergelijke benadering heeft in wetenschappelijke zin betere papieren en lijkt ook meer geschikt als basis voor een toekomstgerichte beleidsstrategie. In het huidige publieke en wetenschappelijke debat neemt de notie van ‘de nationale identiteit’ echter een prominente plaats in en bij de zoektocht naar invulling van het concept wordt vaak gekeken naar de geschiedenis. Onder verwijzing naar een roemrucht verleden wordt mede bepaald wat Nederlanders tot Nederlanders maakt, Fransen tot Fransen en Engelsen tot Engelsen. Zeker in tijden van onzekerheid wordt houvast gezocht in het nationale verleden. Dat was al zo in de roerige zeventiende eeuw, toen die identiteit steevast werd gevangen in het beeld van een duidelijk begrensde ‘Hollandse Tuin’, en het is in onze dagen niet anders. ‘Het’ verleden is echter evenzeer een constructie als ‘de’ nationale identiteit. Afhankelijk van de context waarin de vraag naar het nationale karakter weer opkomt, worden bepaalde elementen uit de geschiedenis naar voren geschoven en andere strategisch vergeten. De onlangs overleden Franse historicus en académicien René Remond heeft daar in 2006 nog eens indringend op gewezen in zijn fraaie boek *Quand l’État se mêle de l’Histoire*. Deze onvermijdelijke, maar vaak ook politiek gemotiveerde, selectieve omgang met de nationale geschiedenis, is aanleiding voor de WRR om meer inzicht te vergaren over de rol van de geschiedenis en het geschiedenisonderwijs bij het ‘vaststellen’ en overdragen van de nationale identiteit.

Om die verdieping te verkrijgen heeft de WRR een onderzoek uit laten voeren door prof. dr. Maria Grever (Erasmus Universiteit Rotterdam) en dr. Kees Ribbens (Erasmus Universiteit Rotterdam en NIOD). Het verslag van dat onderzoek, *Nationale identiteit en meervoudig verleden*, ondersteunt het rapport *Identificatie met Nederland* in de analyse van het belang en de beperkingen van de nationale geschiedenis als bron voor identificatie met Nederland. De studie stelt de Nederlandse context centraal, maar biedt via een systematische vergelijking tevens inzicht in de situatie in Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk. Deze verkenning geeft inzicht in de manier waarop de nationale geschiedenis in de afgelopen eeuw(en) in deze landen is ‘vastgesteld’ en onder meer via het onder-

wijs is overgedragen met de bedoeling de nationale identiteit te stimuleren en aan te leren. Tevens biedt het – door empirisch onderzoek onder leerlingen in de drie genoemde landen – inzicht in de functie van het huidige geschiedenisonderwijs bij de overdracht van nationale geschiedenis en de verhouding tot eigen interesses en de cultureel diverse achtergrond van de betrokken leerlingen. Vanwege de hoge kwaliteit en de uitgesproken maatschappelijke relevantie van de studie maakt de WRR deze graag beschikbaar voor een breed publiek van geïnteresseerden.

Prof. dr. W.B.H.J. van de Donk  
Voorzitter WRR

# 1 GESCHIEDENIS, HERINNERING EN IDENTITEIT

*Maria Grever, Kees Ribbens*

“Nederlanders weten niet meer waarom Surinamers hier zijn, ze kennen de geschiedenis van de migratie niet. We worden gezien als vreemdelingen”.

(Ibrahim Spalburg, 2005)<sup>1</sup>

Het thema van de nationale verbondenheid staat momenteel hoog op de politieke agenda. Westerse regeringsleiders spreken over een crisis van de nationale identiteit in hun land; ze beschouwen het gebrek aan historische kennis als een belangrijke oorzaak. In Nederland wordt op vergelijkbare wijze geredeneerd. Jongeren zouden bijvoorbeeld niet meer weten wie Willem van Oranje is en waarom hier mensen uit Suriname wonen. Men denkt ook dat de integratie van migranten moeizaam verloopt, omdat het Nederlanderschap onduidelijk is. Sinds kort is daar de discussie over de dubbele nationaliteit bij gekomen. Politici vragen zich af of nieuwkomers met twee paspoorten wel loyaal kunnen zijn aan het woonland.

Nu kan een nationale gemeenschap moeilijk functioneren als de mensen die er wonen geen enkele verbondenheid met elkaar voelen. Kennis van de taal, de cultuur en de geschiedenis zijn belangrijke voorwaarden voor betrokkenheid en participatie van burgers. Dat is een van de redenen waarom de Nederlandse overheid van het onderwijs en de cultuursector verlangt om een duidelijker nationaal verhaal over te brengen. Daarom is ook het inburgeringsbeleid veranderd. Voortaan moeten migranten de kernwaarden van de Nederlandse samenleving respecteren én overnemen (Spijkerboer 2007: 11). Op deze wijze tracht men culturele fragmentatie te voorkomen en integratie te bevorderen. Maar kloppen de aannames wel? Is het mogelijk – en verstandig – om Nederlanderschap of de Nederlandse identiteit vast te leggen? Bij deze benadering zijn vanuit historisch oogpunt heel wat kanttekeningen te plaatsen. Een andere belangrijke vraag is welke betekenissen nationale identiteit heeft temidden van andere sociale identiteiten. We weten daar weinig over. Redenen genoeg om deze problematiek te onderzoeken. We richten ons daarbij op jonge adolescenten.

Dat gebeurt in deze verkenning allereerst door de veranderende betekenis van het begrip nationale identiteit te analyseren en in een historische context te plaatsen. De vorming van natiestaten en de pogingen om collectieve herinneringen te nationaliseren in de negentiende en twintigste eeuw krijgen daarbij veel aandacht. Uit dit historisch gedeelte blijkt dat de idee van een ‘vaststaande identiteit’ van de natie niet houdbaar is. Daarna worden de resultaten van een kleinschalig onderzoek naar de huidige opvattingen over nationale identiteit bij jongeren gepresenteerd. Uit dit sociaal-wetenschappelijk deel wordt duidelijk dat autochtone en allochtone jongeren als individuen steeds in verscheidene culturele tradities

staan en een meervoudig verleden hebben. De nadruk bij deze pilotstudy ligt op Nederland, maar om de uitkomsten in perspectief te plaatsen is vergelijkbaar onderzoek onder Britse en Franse jongeren uitgevoerd. In het vervolg van dit hoofdstuk komen eerst enkele theoretische en methodische uitgangspunten aan bod.

## 1.1 VREEMDELINGEN IN EIGEN LAND

In 1864 verhaalde een onderwijsinspecteur na een schoolbezoek aan de Franse provincie Lozère dat geen enkel kind het antwoord wist op vragen als: 'Ben je Engels of Russisch?' en 'In welk land ligt Lozère?' Volgens de inspecteur reikte de gedachtewereld van deze kinderen niet verder dan het dorp waar ze leefden (Weber 1991: 99). Twee decennia later organiseerde de overheid grootschalige onderwijscampagnes om de culturele lappendeken die Frankrijk toen nog was om te vormen tot één nationale cultuur. Na de val van het Tweede Keizerrijk en de nederlaag tegen de Duitsers in 1870 stond de Derde Republiek voor de opgave om haar gezag te legitimeren. Om het nieuwe politieke regime te vestigen moest de nationale identiteit versterkt worden. Kennelijk kwam deze identiteitspolitiek – net als nu – voort uit een crisisgevoel. Een effectief instrument bleken nieuwe liedboeken voor lagere scholen, opgezet volgens een Duits didactisch model. Via gezongen lessen in de Franse taal werd bij de kinderen een idee van vaderland, beschaving en morele deugd ingeprent. Toch werd rond 1900 nog in een kwart van alle gemeenten geen woord Frans gesproken. In de meeste Europese landen deed zich een vergelijkbare situatie voor. De standaardisatie van de taal en de nationalisering van de cultuur die in het laatste kwart van de negentiende eeuw in gang werden gezet, voltrokken zich zeer moeizaam.

Tegenwoordig is Frans in heel Frankrijk de vanzelfsprekende voertaal en weet elke dorpeling waar hij woont. Ook de kinderen van niet-westerse migranten spreken Frans. Ze beheersen de taal en bezitten een Frans identiteitsbewijs, maar desondanks blijven ze vreemdelingen in het land waar ze geboren en getogen zijn. Toen in de herfst van 2005 in de voorsteden hevige rellen uitbraken onder deze jongeren, antwoordde een van hen op de vraag van een journalist hoe het voelt om Fransman te zijn: 'Ik maak deel uit van Mille-Mille (een sociale woonblok in Aulnay) en Seine-Saint-Denis, maar ik maak geen deel uit van het Frankrijk van Sarkozy (toen minister) of het Frankrijk van onze lokale burgemeester die we nooit zien.'<sup>2</sup> Waarschijnlijk gaat het hier ook om een provocerende opmerking van een puber, maar uit deze studie zal blijken dat het woonland in het leven van veel niet-westerse allochtone jongeren niet de hoogste prioriteit heeft. Hoewel internet tegenwoordig de wereld als een global village in de huiskamer brengt, identificeerde deze jongen zich – net als de dorpskinderen destijds uit Lozère – vooral met de wijk waar hij woont.

Wekenlang stonden de Franse kranten vol met berichtgeving over de rellen en commentaren op de regering. Bij conservatief rechts overheerste de gedachte dat jongeren in de voorsteden apathisch zijn geworden door de sociale voorzienin-

gen. Links wees op de frustratie over de grote werkloosheid onder deze jongeren, de woede over de discriminatie bij het vinden van stages en werk, de uitzichtloosheid en armoede die nu tot een uitbarsting zijn gekomen. Ook de koloniale achtergronden van deze migrantenkinderen werden genoemd.<sup>3</sup> Buiten Frankrijk maakten politici zich zorgen dat de etnische onrust zou overslaan naar andere Europese landen. Tony Blair steunde het harde optreden van de Franse regering tegen de brandstichtingen en het geweld, maar hij benadrukte tegelijkertijd het belang van economische groei; een flexibeler arbeidsmarkt zou volgens hem de werkloosheid onder jongeren verminderen (Giddens 2006). In Nederland vroeg SP-leider Jan Marijnissen om een reactie van het kabinet op de geweldsexplosie in Parijs. Hij vreesde dat wat er in de Franse steden gebeurde niet aan Nederland voorbij zou gaan ‘als de tijd daar is’, omdat veel jongeren geen perspectief hebben.<sup>4</sup> In de Rotterdamse wijk Vreewijk waren inderdaad vier auto’s in brand gestoken, waarna burgemeester Ivo Opstelten een speciaal team Grootchalig Bijzonder Politieoptreden (GBO) instelde om toestanden zoals in Parijs te voorkomen.<sup>5</sup> Maar daar is het bij gebleven. Van oproeren en brandstichtingen zoals in Frankrijk – of een herhaling van de toestanden direct na de moord op Theo van Gogh – is nog geen sprake geweest.

In veel westerse landen leidt de toegenomen diversiteit van de bevolking in sociaal-cultureel, etnisch en religieus opzicht tot onrust en spanningen. Historisch gezien is immigratie echter geen novum. Zeker sinds de vroegmoderne tijd hebben uiteenlopende groepen om verschillende redenen zich over de hele wereld verplaatst. Voor Europa waren dat onder anderen islamieten, hugenoten, sefardische en ashkenazische joden, mensen uit de (voormalige) koloniën, Duitsers en Polen, groepen die meestal in golven naar aanleiding van specifieke conflicten vluchtten of om economische redenen migreerden.<sup>6</sup> Ook toen veroorzaakte de komst van immigranten soms frustratie en agressie. Een belangrijk verschil is echter dat in de vroegmoderne tijd migranten geen staatsburgers werden. De democratie heeft de status van de migrant ingrijpend veranderd. Bovendien zijn de huidige omvang, snelheid, intensiteit en diversiteit van de immigratie van een heel andere orde. Zo is in Nederland volgens het WRR-rapport *Nederland als immigratiesamenleving* (2001) sprake van een relatief hoog niveau van immigratie met groepen migranten afkomstig uit meer dan 150 verschillende landen (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2001: 21). Ook andere West-Europese landen hebben hoge aantallen migranten in korte tijd te verwerken gekregen. Deze migranten brengen behalve zichzelf ook hun tradities, verwachtingen, leefstijl, normen en waarden mee.

In en rond Parijs, Brussel, Berlijn, Londen, Amsterdam en Rotterdam wonen inmiddels heel veel nationaliteiten bij elkaar. De contacten over en weer komen – vaak op kleine schaal – tot stand, soms met meer succes dan door het ‘aanleren’ van solidariteit en het redeneren over morele consensus (Appiah 2006). Niet-westerse migranten en ‘autochtone’ inwoners leven met, naast en langs elkaar in de publieke ruimten als burens, slenteraars, treinreizigers, film- en cafébezoekers, ouders van schoolgaande kinderen, klanten in winkels en restaurants. Zij

ontmoeten elkaar in winkels, wachtkamers, plantsoenen, bussen en treinen. Er is betrokkenheid, samenwerking en uitwisseling, maar ook onverschilligheid, wantrouwen, ergernis en agressie. In sommige wijken is de autochtone bevolking nagenoeg afwezig.

Hoewel uit onderzoek blijkt dat buurtbewoners zich tegenwoordig op uiteenlopende manieren verhouden tot de gedeelde woonomgeving,<sup>7</sup> zijn er wel enkele patronen te onderkennen. Een bekend sociologisch verschijnsel is het vertrek van beter gesitueerden en hoger opgeleiden zodra sociaal zwakkeren en lager opgeleiden in de buurt komen wonen. Deze dynamiek voltrekt zich inmiddels ook langs etnische lijnen, waardoor in grote steden van Europa 'zwarte' en 'witte' wijken en voorsteden zijn ontstaan. Uit recent onderzoek blijkt dat de behoefte aan samenhang en herkenbaarheid juist in armere wijken leidt tot sociaal isolement. Kwetsbare groepen zijn vaak wel in staat om eigen ondersteunende netwerken te creëren (*bonding*), maar niet om bruggen te slaan naar andere sociale groepen (*bridging*) (Putnam 2000; Engbersen, Snel en Weltevrede 2005: 10-11). In dat geval ontwikkelen zich geïsoleerde lokale verbanden die zich afkeren van de samenleving in zijn geheel en wantrouwig staan ten opzichte van elke overheid.

Terwijl de aanwezigheid van niet-westerse migranten in de westerse landen de sociale verhoudingen onder druk zet, ondermijnt de globalisering de economische, sociale en politieke autonomie van de natiestaten. Burgers zien zich geconfronteerd met de gevolgen van marktwerking, mobiliteit en de groeiende invloed van quasi-non-gouvernementele organisaties. De angst voor de afbrokkeling van de *civil society* – het netwerk van verenigingen en organisaties dat een samenleving bij elkaar houdt – en de snelle doorstroom van bewoners in wijken hebben gevoelens van vervreemding en onthechting opgeroepen. De menselijke behoefte aan herkenbare verbanden blijft echter groot. Het gevolg is dat de globalisering naast culturele homogenisering ook culturele profilering heeft bevorderd (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2001: 17).

Mogelijk is de gemeenschappelijke beleving van een voetbalwedstrijd of een tv-verkiezing van *idols* in de plaats van oude tradities gekomen. In Nederland is de jaarlijkse viering van Koninginnedag uitgegroeid tot een groot festijn met uitmarkten en muziek, en het Oranjegevoel tijdens het WK – op zich al een wereldcarnaval – heeft mythische proporties aangenomen. Maar het is de vraag of deze rituelen ook sociale cohesie op langere termijn bewerkstelligen. Het is niet toevallig dat uiteenlopende groepen, gemeenschappen en naties tegenwoordig zo nadrukkelijk een collectieve identiteit formuleren met een beroep op een gedeeld verleden. Om het eigene van de cultuur te demonstreren wordt cultureel erfgoed geconserveerd, gerestaureerd, verdonkeremaand, uitgevonden en betwist. Het paradoxale effect van deze musealisering is dat het verleden zelf naar de achtergrond lijkt te verdwijnen of verandert in verstarde beelden en dat het heden juist op de voorgrond treedt (Lübbe 1982; Stille 2005). Alles en iedereen lijkt door-drongen van trots op de eigen cultuur of moet daarvan overtuigd worden. De drang tot het zoeken naar 'de wortels' van een beschaving of het beleven van het

authentieke mond niet zelden uit tot wat David Lowenthal (1996) een obsessie met het verleden heeft genoemd, een houding waaraan minder onschuldige kanten kleven. Het onwankelbare bewijs dat de eigen groep het eerstgeboorterecht heeft, kan vervolgens tot rivaliteit en uitsluiting van andere groepen leiden.

De huidige behoefte aan herkenbare verbanden gaat ook gepaard met een tendens om mensen te wijzen op hun etnische oorsprong of identiteit, ondersteund met historische argumenten. Deze etnisering heeft niet alleen betrekking op lichaamskenmerken, maar ook op sociale verhoudingen, gedrag en groepsprocessen die tot uitdrukking komen in symbolen, kleding, rituelen en conflicten (Grever 2004). Ook dit is geen nieuw fenomeen. In de negentiende eeuw categoriseerde de elite de ongeschoolde arbeiders als 'primitieve' groepen. Onder invloed van het sociaal-darwinisme werden sociale en culturele verschillen tussen mensen tot uitdrukking gebracht in beschavingsladders en stambomen door middel van metaforen en beelden, gebaseerd op 'ras' en gender. Bijvoorbeeld in de Engelse iconografie figureerden Ieren, prostituees en arbeidsters als 'white negroes' (Young 1995: 3 en 55-89; Grever 2001a). Een soortgelijke etikettering deed zich voor in de Verenigde Staten. In de jaren 1940-1950 werd daar een koppeling gemaakt tussen Ieren, katholicisme, achterstand en criminaliteit die sterk lijkt op de huidige associatie Marokkanen, islam, achterstand en criminaliteit. Bij de zoektocht naar het volkskarakter of de ziel van een natie fungeerden bepaalde bevoorrechte etnische groepen als bouwstenen voor de constructie van een vastomlijnde nationale identiteit. Voor Nederland heeft Ad de Jong (2001: 22) in dit verband gewezen op de folklorisering aan het einde van de negentiende eeuw, het proces waarbij verdwenen tradities in een veranderende context gerevitaliseerd werden.

In discussies wordt dikwijls de suggestie gewekt alsof vroeger sprake was van homogene nationale staten. Maar nationale identiteit is nooit vanzelfsprekend geweest. De pogingen tot fixatie ontstonden meestal als reactie op de diversiteit en hybriditeit van gemeenschappen, uitmondend in een strijd over wat wel en niet typisch nationaal zou (moeten) zijn. Uit deze studie zal blijken dat ook toen verhitte polemieken werden gevoerd over Nederlanderschap. De huidige aandacht voor nationale identiteit is dus niet nieuw, maar de achtergronden en de impact van het debat wel. De aanslagen in New York (2001), Madrid (2003) en Londen (2005), en in Nederland de moorden op Fortuyn (2002) en Van Gogh (2004), hebben het denken over nationale identiteit verhard. Niet-westerse allochtonen worden explicieter benaderd vanuit wij-zij-schema's: 'zij' dienen 'onze' westerse waarden als vrijheid van meningsuiting, gelijkheid, emancipatie en tolerantie te respecteren.

## 1.2 PROBLEEMSTELLING EN ONDERZOEKSVRAAG

Door de snelheid en de omvang van de niet-westerse migratie naar de westerse wereld zal de integratie in de nabije toekomst eerder meer dan minder problematisch worden ervaren. Omdat ook de culturele diversiteit van migranten is toege-



nomen, zijn de reacties op het proces van integratie en inburgering uiteenlopend en minder voorspelbaar geworden. Bij elke migratie verhuist immers ook het persoonlijk en groepsgebonden verleden van migranten mee. Hoewel de verwachting vanuit het sociaal-wetenschappelijk onderzoek is dat de problemen met de tweede en derde generatie zullen verminderen, lijkt daar vooralsnog geen sprake van te zijn (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2001: 160-165). Inmiddels gaan overheden hun integratiebeleid – participeren in de samenleving – bijstellen in de richting van assimilatie: migranten moeten zich voortaan aanpassen, zij moeten kiezen voor Nederland en afstand doen van het land van herkomst (Pels 2005: 19).

Tegelijkertijd doet zich het verschijnsel voor dat migranten de band met het land van herkomst intensief kunnen onderhouden door de nieuwe mogelijkheden van transport, media en communicatietechnologie (mobiele telefoon, internet, schotelantennes), de aanhoudende immigratie en het gegeven dat West-Europese staten lange tijd een beleid hebben gevoerd dat veel ruimte gaf om de oriëntatie op de cultuur van het land van herkomst voort te zetten (Broeders 2001: 127-129). Deze factoren hebben tot het ontstaan van transnationale gemeenschappen geleid, waarbij de migrantenafkomst over de generaties heen een onderscheidend kenmerk in cultureel en sociaal economisch opzicht kan blijven. Hoewel in 1998 in de Rijkswet op het Nederlanderschap aan de juridische afstandseis is vastgehouden waardoor een dubbele nationale identiteit bemoeilijkt wordt, zijn er tal van uitzonderingen voor verschillende groepen (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2001: 202). Op het ogenblik leven in Nederland ruim 1 miljoen mensen met twee paspoorten. Het is echter onduidelijk voor welke groepen immigranten een dubbele, formele nationaliteit in de praktijk ook een dubbele gevoelsmatige identiteitsbinding betekent. Daarnaast is het onzeker óf en hoe deze aan volgende generaties wordt doorgegeven. Daar komt nog bij dat voor sommige groepen migranten eerder sprake is van een *policentrische gemeenschap*, zoals de Hindoestaans-Nederlandse gemeenschap die gedragen wordt door Hindoestanen uit Nederland, Suriname, het Verenigd Koninkrijk en India (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2001: 196). Dergelijke ontwikkelingen doen zich ook voor bij Turkse en Marokkaanse gemeenschappen, waarbij de religieuze factor een grote rol speelt. Uit lokaal onderzoek in Rotterdam blijkt dat de betrokkenheid bij het land van herkomst terugloopt bij een toenemende verblijfsduur, maar dat de tweede generatie onverminderd vasthoudt aan de moslimidentiteit. De secularisatietrend onder deze moslims treft vooral hun participatie in de religie, niet zozeer de religieuze identificatie en beleving (Phalet et al. 2000; Phalet en Ter Wal 2004: 15). Dit laatste wordt wellicht veroorzaakt doordat Nederlandse moslims de laatste jaren in toenemende mate door politici en journalisten op hun moslimidentiteit worden aangesproken.

De culturele diversiteit binnen natiestaten is niet alleen het gevolg van de immigratie. Ook bij de autochtone bevolking is sprake van culturele mondialisering als gevolg van een toename van grote vakantiereizen, kabeltelevisie, internet,

gemengde huwelijken en vriendschappen (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2001: 197). Het is echter de vraag of het massatoerisme naar verre landen niet juist de nationale oriëntatie versterkt. Sterker nog, de meeste massatoeristen weten vaak niet eens waar ze zijn op hun vakanties. Hetzelfde geldt voor het gebruik van kabeltelevisie en internet. Fysieke en elektronische verplaatsing hoeven immers geen mentale openstelling te betekenen. De westerse blik van de toerist of internetgebruiker is in belangrijke mate nog steeds geconditioneerd door de nationale cultuur (Mitchell 1991). Aan de andere kant wordt in het onderwijs de internationale uitwisseling van leerlingen, studenten en docenten – ook buiten Europa – gestimuleerd. Overheden zoeken naar manieren om voor de komst van niet-westerse studenten en wetenschappers uitzonderingen te maken. Op het terrein van de arbeidsmarkt zien we dat multinationals steeds vaker hoogopgeleide arbeidskrachten vanuit westerse landen naar hun vestigingen in niet-westerse werelddelen aantrekken en omgekeerd. Gezien deze ontwikkelingen zullen culturele verplaatsing en vermenging zowel bij autochtone als allochtone groepen eerder meer dan minder worden.

Wetenschappelijk onderzoek kan een steun zijn voor de analyse van integratieproblemen en het zoeken naar adequate oplossingen. In Nederland publiceerden de WRR, het SCP en het CBS al sinds de jaren zeventig diverse studies over etnische minderheden, migranten en allochtonen.<sup>8</sup> Internationaal gezien zijn in het onderzoek zowel structurele als culturele perspectieven gehanteerd: enerzijds werden arbeid, wonen en onderwijs als fundamentele oorzaken van achterstand en segregatie beschouwd, anderzijds werden culturele verschillen en confrontaties geanalyseerd.<sup>9</sup> Parallel hieraan ontwikkelde zich vanaf het midden van de jaren tachtig in de sociale en geesteswetenschappen – vooral vanuit postkoloniale studies – de voor migratie en integratie invloedrijke theorievorming over ‘othering’, vooral door het werk van Edward Saïd (1978), en over cultuurvermenging, hybriditeit en creolisering. Het laatste concept is bekend geworden door het veel geciteerde artikel uit 1987 ‘The world in creolization’ van de antropoloog Ulf Hannerz. Creolisering verwijst naar de hybride vermenging van culturen en culturele innovaties die de wereld steeds meer met elkaar verbindt. Culturen worden in deze optiek volgens Alex van Stipriaan opgevat als ‘werk in uitvoering’. Hij stelt dat onder sociale wetenschappers met deze benadering het cultuuresentialisme en de hang naar authenticiteit ten aanzien van niet-westerse culturen grotendeels zijn opgegeven.<sup>10</sup>

In het politieke discours is echter sprake van een andere trend. Daar heeft de essentialistische benadering van cultuur die uitgaat van een ‘harde kern’ of een ‘fundament’ aan invloed gewonnen, getuige de vertogen over integratie en nationale identiteit van de nieuwe realisten en nationaal populistten.<sup>11</sup> Paradoxaal genoeg is het wel mogelijk voor nieuwkomers om de identiteit van het herkomstland los te laten en te integreren in het woonland. Zo ‘hard’ is die nationale identiteit kennelijk niet. Maar misschien is deze trend de uitdrukking van een heel ander politiek vertoog: integratie en assimilatie van nieuwkomers zijn geen werkelijke opties, wat rest is uitsluiting.

Volgens de Nederlandse cultuursocioloog Gabriël van den Brink (2006: 271) is het belang van de *culturele* integratie in de Nederlandse politiek jarenlang onderschat. Alle aandacht ging uit naar structurele oorzaken als ‘woning, werk en weten’ vanuit het idee dat dan de integratie vanzelf zal komen. Dat heeft volgens hem niet gewerkt. Daarom moet de overheid meer nadruk leggen op culturele integratie. Zonder culturele bagage met de daarbij behorende omgangsvormen en de beheersing van de Nederlandse taal, krijgen allochtonen geen toegang tot banen voor hoger opgeleiden.

De Britse historicus Tony Judt blijft de sociaal-geografische segregatie en de sociaal-economische achterstand als fundamentele oorzaken beschouwen. De problemen in Nederland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk hebben volgens hem niets van doen met een bepaald model. Of het nu het Nederlandse multiculturalisme is, het Franse assimilatiemodel of de Britse autonomiebenadering, overal rijzen dezelfde problemen en dezelfde woede, al verschilt de retoriek. Hij meent dat de problemen zich vooral voordoen bij de tweede generatie, omdat er van de eerste generatie geen inspanning werd geleverd om zich te integreren (Vanheste 2006). De grote uitdaging voor Europa is volgens Judt om een sociaal model te ontwerpen waarin verschillende culturen met elkaar kunnen leven, inclusief moslims.

Deze studie, die gerelateerd is aan het WRR-onderzoek *Identiteit en integratie*, presenteert geen ander model voor de oplossing van het integratievraagstuk. Wel stellen we een andere benadering voor. Ons uitgangspunt is dat identiteit onlosmakelijk verbonden is met de perceptie van het verleden op persoonlijk en collectief niveau. De dynamische vorming van identiteiten voltrekt zich in verschillende kaders van familie, buurt, dorp, land enzovoorts die elk een deels overlappend verleden hebben en in veel opzichten grensoverschrijdend zijn. De nationale identiteit is een van die kaders, in historisch opzicht een tamelijk recent fenomeen, maar in politiek opzicht zeker niet de minst belangrijke. Ondanks de globalisering is een groot deel van het politieke, maatschappelijke en culturele leven in de wereld nog georganiseerd via natiestaten. Wel ervaren burgers en overheden deze situatie als een problematische spanning tussen grote politieke, sociale en markteconomische verbanden enerzijds (migratie van kennis en arbeid; vrijhandel; Europa) en afzonderlijke belangen van natiestaten anderzijds ten aanzien van de controle over interne cohesie en identiteit (sluiten van grenzen; behoud van eigen pensioenstelsels; versterking van de nationale cultuur).

Het huidige publieke debat in Nederland over nationale identiteit gaat over de criteria van Nederlanderschap. De aanleiding is de kwestie in hoeverre niet-westerse allochtonen *Nederlanders* zijn. Overigens lijken witte autochtone Nederlanders tegenwoordig cultureel homogener dan in de negentiende eeuw, toen sociale en culturele verschillen moeilijk te overbruggen waren.<sup>12</sup> Ze beschouwen zichzelf niet als een etnische groep maar labelen niet-westerse groepen wel als zodanig. Zo worden Turken en Marokkanen vaak als etnische ‘moslims’ tegenover niet-etnische Nederlanders geplaatst. In de volgende hoofd-

stukken zal blijken dat de betekenis van nationale identiteit sterk afhankelijk is van de politieke cultuur van een land. De secularisatie heeft in Nederland bijvoorbeeld een heel andere lading dan in Frankrijk, waar streng de hand gehouden wordt aan de scheiding tussen kerk en staat.

Nationale overheden stellen voortaan hoge eisen aan inburgering en integratie: naast beheersing van de taal dienen ‘nieuwkomers’ te beschikken over elementaire kennis van de geschiedenis en de cultuur van het land waar ze wonen.<sup>13</sup> Tegelijkertijd vragen politici en beleidsmakers om meer nationale geschiedenis in het onderwijs en andere sectoren van kennisoverdracht. Ze hebben de indruk dat burgers weinig weten van het verleden en nauwelijks interesse hebben voor wat hen onderling bindt. Vroeger was dat beter, zo redeneert men. Tot circa 1970 leerden kinderen op school de feiten van de vaderlandse geschiedenis en voelden ze zich verbonden met het nationale verleden. Ontkerkelijking, Europese eenwording en globalisering maakten een einde aan deze – overigens sterk geïdealiseerde – kennisoverdracht. De val van de Muur deed daar nog een schep bovenop. Vijandbeelden die voorheen nationale eenheid bevorderden als ‘het’ Sovjetcommunisme zijn verdwenen. De fysieke en culturele grenzen van landen vervagen. Kennis van de nationale cultuur en geschiedenis is niet meer vanzelfsprekend. Mede om die reden heeft een door de Nederlandse minister van Onderwijs ingestelde commissie op 16 oktober 2006 een advies uitgebracht over een historische en culturele canon voor het onderwijs en de erfgoedsector.

Tegen de achtergrond van bovenstaande maatschappelijke ontwikkelingen en debatten is voor deze studie onderzocht in hoeverre het woonland een identificatiekader biedt aan jongeren met uiteenlopende sociale achtergronden. De centrale onderzoeksvraag luidt: *welke betekenis heeft de nationale identiteit van het woonland binnen het dynamisch en meervoudig proces van identiteitsvorming onder jongeren?* Om deze vraag te beantwoorden wordt in deze verkenning historisch en sociaal-wetenschappelijk onderzoek gecombineerd. Het theoretisch kader steunt op twee centrale begrippen: identiteit en herinneringscultuur.

### 1.3 IDENTITEIT EN HERINNERINGSCULTUUR

In zijn studie *Culturele contrasten* stelt Van den Brink (2006) dat er op tal van punten verschillen zijn tussen datgene wat migranten uit hun eigen sociaal-culturele achtergrond meebrengen en datgene wat er in de Nederlandse omgeving van hen verwacht wordt. “Hoe groter die verschillen, des te moeilijker zal het voor hen zijn om te overleven in een klimaat dat vijandig, onvriendelijk of onverschillig is.” Cultuur wordt in deze benadering tamelijk statisch en homogeen opgevat: niet-westerse migranten nemen cultureel erfgoed mee naar Nederland als de ontvangende cultuur die er voornamelijk is en een etnische identiteit lijkt te ontberen. Toch wijst Van den Brink indirect op een belangrijke kwestie, namelijk dat mensen wel een eigen (persoonlijke) achtergrond hebben, maar dat dit verleden tevens verknoopt is met de groep, het dorp of het land waar hij of zij vandaan komt. Mensen hebben een sociaal bemiddeld verleden dat vanaf de

geboorte wordt opgebouwd, uitgebreid en aangepast. Op deze manier kunnen individuen functioneren in meerdere groepen, omdat zij min of meer gemeenschappelijke referentiekaders hebben.

Bij urbanisatie en migratie, maar ook bij de start van een nieuwe baan of opleiding, nemen mensen deze referentiekaders met hun specifieke sociaal-culturele codes mee. Aan de ene kant ervaren nieuwkomers daarom soms een cultuurschok als zij geen wegwijs weten in de nieuwe cultuurkring; aan de andere kant weten ze vaak niet op welke lange tenen ze staan of waarom ze irritaties en wantrouwen oproepen, omdat ze de codes van de nieuwe omgeving niet kennen of herkennen. Dat geldt voor de huidige immigranten uit andere (meest niet-westerse) landen en Nederlandse emigranten, maar dat gold evenzeer voor de binnenlandse migranten in de negentiende en twintigste eeuw, zoals boeren en landarbeiders die destijds naar de grote stad trokken. Een bekend voorbeeld is de komst van gezinnen uit de arme Drentse veengebieden naar Eindhoven. In samenwerking met de plaatselijke autoriteiten rekruteerde Philips tussen 1916 en 1920 honderden gezinnen om in de fabriek te gaan werken. Wooninspectrices hielpen hen bij de culturele aanpassing en controleerden hun vorderingen (Van Drenth 1996). Dergelijke oordelen over gedrag zijn ook tijdgebonden. In de jaren vijftig was er morele paniek over de 'maatschappelijke verwildering van de jeugd', die verdween toen jongeren als provo de politiek-culturele verhoudingen veranderden. In 1950 zou Phil Bloom 'verwilderd' genoemd zijn, in 1967 (*Hoep!la*) was ze schokkend en vernieuwend (Stuurman 1984).

Uit ander onderzoek blijkt dat de binnenlandse migratie in Nederland zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw vaak voltrok in geografische tussenstappen via kleine en middelgrote steden naar een grote stad als Amsterdam. De sociaal-culturele gewinning aan het leven in de grote stad verliep op deze manier dan geleidelijker (Ter Heide 1965: 95-100; Suurenbroek 2001; Lesger 2003: bijlage I, 39).

De interactie tussen migranten en autochtonen heeft veel gemeen met het gedrag van 'gevestigden en buitenstaanders', zoals Norbert Elias in 1965 heeft beschreven. Samen met John L. Scotson onderzocht hij een oude en nieuwe arbeidersbuurt in een kleine voorstad in de Britse Midlands. De oudere families in de arbeidersbuurt (gevestigden) sloten zich af van de nieuwkomers (buitenstaanders) en gaven hen het gevoel minderwaardig te zijn, terwijl beide groepen niet verschilden in etniciteit, beroepsuitoefening, opleiding en inkomen. De verschillen betroffen vooral de sociale cohesie, gerelateerd aan de anciënniteit van de buurtbewoners. Bij de gevestigden circuleerden over de generaties heen collectieve fantasiebeelden over de buitenstaanders die selectieve perceptie en uitsluiting met een wij-zij-schema stimuleerden. In een nog steeds boeiend theoretisch essay brengt Elias de bevindingen onder in een model van de gevestigden-buitenstaandersfiguratie. Tussen buitenstaanders en gevestigden is sprake van een pars-pro-totostigmatisering door middel van misprijzende roddel (Elias 1985: 27). Anders gezegd, het algemene beeld van de buitenstaanders wordt gevormd op basis van – als negatief beoordeeld – gedrag van een klein deel van

deze groep. De pars-pro-totovertekening werkt overigens beide kanten uit: “er is altijd wel enig bewijsmateriaal te vinden om aan te tonen dat de eigen groep ‘goed’ is en de andere ‘slecht’” (Elias 1985: 11-12). De aanwezigheid van buitenstaanders stimuleert een onzichtbare keten aan reacties: gevestigden sluiten de gelederen, cultiveren hun superioriteit en voelen een emotionele weerstand tegen buitenstaanders. Het gevolg is een versterking van de onderlinge verbondenheid en de groepsidentiteit van de gevestigden.

In onze studie trachten we identiteit dynamisch te benaderen. Migranten en autochtonen oefenen wederzijds invloed uit op gedrag en zelfbeeld. In termen van Elias: nieuwkomers nemen hun cultureel erfgoed mee naar een ontvangende cultuur die niet stilstaat. Ons uitgangspunt is dat mensen meervoudige identiteiten hebben die in interactie gestalte krijgen en in de loop der tijd qua vorm en inhoud veranderen.

### 1.3.1 IDENTITEIT EN IDENTIFICATIE

Binnen de menswetenschappen is identiteit een *relationeel* begrip dat betrekking heeft op verschillende typen actoren: individuen, groepen, organisaties, sociale bewegingen, kleine en grote gemeenschappen (bedrijven, steden, streken, landen, supranationale verbanden). De betekenissen van het begrip lopen uiteen van eenheid als geheel (integratie van delen), eenheid door de tijd heen (continuïteit), gelijkenis, numerieke identiteit, tot uniciteit en individualiteit (onderscheidenheid) en ‘zelf’.<sup>14</sup> Identiteit impliceert altijd een zekere mate van historisch besef van de actor, dat wil zeggen een primair besef van de ruimtelijke en tijdgebonden plaats in de wereld ten opzichte van anderen. Zonder geheugen kan een mens, organisatie of gemeenschap immers niet functioneren. We komen hier nog op terug.

De tamelijk diffuse term identiteit heeft een eigen begripsgeschiedenis. Het voert te ver om deze hier in extenso te behandelen. Een interessante ingang bieden de studies van Jerrold Seigel (2005) en Dror Wahrman (2004). Zij situeren onder meer het ontstaan van het moderne zelf in de overgang van de antieke en christelijke naar moderne concepties van identiteit en individualiteit in de zeventiende eeuw. Vanaf die tijd gaan mensen over zichzelf en anderen reflecteren. Dergelijke bespiegelingen in filosofische en literaire teksten veronderstellen het zelf als een eigen op te bouwen individualiteit die zich in een relatieve onafhankelijkheid ontwikkelt ten opzichte van de familie, kaste of clan.

Voor dit onderzoek maken we een analytisch onderscheid tussen *identiteitskaders* en *zelfpresentaties*. De identiteitskaders duiden op de sociale kaders waarbinnen mensen en groepen opgroeien en waarmee zij zich identificeren. Dat zijn voor personen bijvoorbeeld de plaats en het land van geboorte, of het geslacht en de sociale groep waartoe iemand behoort. Voor een gemeenschap gaat het bijvoorbeeld om het jaar van de stichting, de locatie in de wereld, grootte en omvang. Afgezien van de variabele betekenisgeving in verschillende contexten, zijn som-

mige identiteitskaders tamelijk dwingend. Hoewel tegenwoordig technisch veel mogelijk is – het ombouwen tot een andere sekse, het tegengaan van veroudering, het veranderen van fysieke (ook etnische) kenmerken<sup>15</sup> – valt er aan jaar en plaats van geboorte weinig te doen, tenzij men de gegevens weet te vervalsen. In dat verband hanteert de Nederlandse overheid de termen identiteitsmisbruik en identiteitsfraude.<sup>16</sup>

De zelfpresentatie heeft betrekking op gedrag, beeldvorming en communicatie van personen en groepen. Het is het ‘publieke gezicht’ van identiteit, van wat er bij mensen intern omgaat (Mandler 2006: 281). Het zijn in principe veranderlijke elementen, omdat ze gerelateerd zijn aan historisch gegroeide patronen en codes. Maar de praktijk is weerbarstig. Gedrag is niet altijd gemakkelijk te veranderen, omdat routines en tradities binnen een bepaalde culturele context door jarenlang aanleren (socialisatie) en toe-eigening (internalisatie) tot stand zijn gekomen. Beeldvorming heeft betrekking op het beeld dat een actor van zichzelf heeft (zelfbeeld of intern imago) en van anderen (categorisering en sociale vergelijking), toeschrijving van beelden en beoordeling door anderen (reputatie of extern imago), en de wensen van de actor (streefdoelen). Communicatie duidt op de (geïstitutionaliseerde) patronen van interactie tussen mensen en groepen.

Identiteitskaders en zelfpresentaties staan in voortdurende wisselwerking met elkaar; samen zijn ze de voedingsbron voor het dynamisch proces van identiteitsvorming van mensen en groepen. Het beeld dat iemand van zichzelf en de wereld heeft wordt sterk bepaald door sociale condities. Zo kijkt een gehandicapte arme man van 80 jaar anders tegen de toekomst aan dan een gezonde 17-jarige jongen uit een rijk milieu. In dit onderzoek zijn beide identiteitscategorieën betrokken. De zelfpresentaties van jongeren – hoe zij zich zelf zien, hun voorkeuren voor bepaalde identiteitskaders – vormen voor dit onderzoek een ingang om de betekenis van de natie als identiteitskader op dat moment in beeld te krijgen.

Identiteit hangt nauw samen met identificatie, in zoverre dat iemand via identificatie zich verbindt of ‘vereenzelvt’ met een persoon, groep, beweging of institutie. Het interne en externe imago zijn van invloed voor de manier waarop dit gebeurt (Secord en Backman 1965: 122-123, 532-540). Bij opvoeding en onderwijs is identificatie van belang voor het leerproces. Een kind kan zich verbonden voelen met een ouder, docent of andere leerling, maar ook met een groep of instelling (gezin, klas, school) en kan bepaalde eigenschappen, gedragingen en symbolen overnemen. Voor volwassenen kan identificatie belangrijk zijn bijvoorbeeld in familiekwesties of bij de keuze van een politieke partij, om te voorzien in de behoefte ‘ergens bij te horen’. Maar identificatie betekent niet alleen het zoeken naar positieve mogelijkheden tot inleving, hechting en bevestiging van de persoonlijkheid. Ook afweer en ontkenning horen daarbij. Mensen en groepen kunnen fungeren als negatieve voorbeelden, waartegen mensen (vooral jongeren) zich kunnen afzetten, of naar aanleiding waarvan zij gaan nadenken over zichzelf en de groep (Von Borries 1983). Uit studies naar groepsidentificatie blijkt dat processen van ‘desidentificatie’ eveneens voorkomen.<sup>17</sup>

Identificatie is dus een positionering van mensen ten opzichte van anderen om een specifiek zelfgevoel te bewerkstelligen. Waar de term identificatie wijst op een procesmatig en tijdelijk karakter zoals bij het aannemen van een rol die weer 'afgelegd' kan worden, duidt de term identiteit op de resultante die meer permanent lijkt.

Identiteit en geschiedenis zijn nauw met elkaar verweven. Om te bepalen wie ze zijn richten mensen en groepen zich – al of niet bewust – tot het verleden. Aan de hand van historische informatie formuleren we wie 'we' zijn, welke grenzen tussen ons en de ander zijn getrokken in de loop der tijd, en wat verschillen en overeenkomsten zijn (Angehrn 1985). Maar, zoals eerder gesteld, mensen hebben niet één vastomlijnd verleden. Afhankelijk van de context, vertellen we een verhaal over onszelf dat betrekking kan hebben op familie en vrienden, vereniging en beroep, religie en levensbeschouwing, woonplaats en land enzovoorts. De beleving, presentatie, toeschrijving en toe-eigening van identiteiten vormen een continu doorlopend proces dat gekleurd wordt door identiteitsdimensies zoals sekse, sociale achtergrond, etniciteit, opleiding, leeftijd. Elke persoonlijke levensgeschiedenis – hoe beknopt ook – combineert zodoende elementen van verschillende, deels overlappende, sociale kaders waarin iemand participeert. In die zin omvat het begrip identiteit zowel persoonlijke als collectieve aspecten die in de loop van de tijd andere accenten krijgen maar in hun geheel een geschiedenis vormen (Lübbe 1977).

Een paradoxaal kenmerk van identiteit is dat er sprake is van enerzijds continuïteit en consistentie, en anderzijds van verandering en inconsistentie. Er is een ontwikkeling in de tijd, maar ook een mate van gelijk blijven (Lorenz 2004; Grever 2006b: 165). Kortom, identiteit is geen synoniem voor een *zijnswijze*, een vaste kern of andere essentie, eerder van een *zienswijze* (Corbey en Leerssen 1991). Wel is sprake van een onderscheidend vermogen ten opzichte van anderen door een continuïteit in de tijd (relatieve stabiliteit) en consistentie onder verschillende omstandigheden.

Geïnspireerd door de Duitse historicus Hermann Lübbe poneert Chris Lorenz dat mensen en groepen hun identiteit niet 'vinden', maar dat zij hun identiteit vormen "in een reconstructie van het verleden vanuit hun visie op het heden en met het oog op de toekomst". (Lübbe 1977: 147 en 168; Lorenz 1987: 255-262). De totstandkoming en betekenis van identiteiten voltrekt zich op basis van bepaalde beelden van het verleden. Elke identiteit is daarmee intrinsiek historisch. Wordt de binding met het verleden voor mensen minder vanzelfsprekend, dan wordt de behoefte aan geschiedenis groter en krijgen oude identiteiten meer nadruk of worden nieuwe identiteiten in het leven geroepen. Identiteitsvorming is dus een contextuele en situationele act die zich vanuit een visie op het verleden met het oog op de toekomst in een bepaalde cultuur voltrekt.

In een belangrijk overzichtsartikel uit 1992 stelt Willem Frijhoff dat voor zinvol en genuanceerd cultuurhistorisch onderzoek naar de identiteit van een land, volk



of cultuur de volgende elementen betrokken moeten worden: verbeelding van kenmerken en attributen van een groep of cultuur; benoeming van een identiteit in een vertoog over dat beeld; herkenning, receptie of toe-eigening van dat vertoog; terugkoppeling naar handelen (maatschappelijke praxis). Historici moeten volgens Frijhoff (1992: 633-634) elke vorm van reductionisme tot een eenheidsbeeld vermijden. Juist de verscheidenheid van groepen, hun tegenstrijdige belangen en hun zelfbeeld zijn de ingrediënten die in de loop van de tijd een groepsidentiteit kunnen vormen, maar die in de cultuur steeds ter discussie staat.

### 1.3.2 NATIESTAAT, NATIONALISME EN NATIONALE IDENTITEIT

De interesse voor het thema nationale identiteit is weliswaar groot, maar het is niet altijd duidelijk wat men eronder verstaat. Bij een omschrijving van dit begrip doen zich enkele problemen voor. In de eerste plaats is de hoeveelheid internationale literatuur over naties, nationalisme en nationale identiteit bijzonder omvangrijk. Omstreeks 1983 kreeg het wetenschappelijk onderzoek naar de natiestaat een nieuwe impuls. Na de val van het communistische blok, toen nieuwe – soms agressieve – vormen van nationalisme in Oost-Europese landen zich ontwikkelden, kwam een stroom artikelen en boeken over naties en nationalisme op gang. Naar aanleiding van de recente debatten over de integratie van migranten verschenen vervolgens vele publicaties over nationale identiteit. Een tweede probleem is dat de betekenis van dergelijke begrippen in de loop van de tijd verandert. Een negentiende-eeuwse term als ‘nationaal besef’ heeft een wat andere connotatie dan de huidige begrippen. Oude betekenissen eroderen en nieuwe komen er ongemerkt voor in de plaats. Ten behoeve van deze verkenning leggen we de door ons gebruikte terminologie in deze paragraaf kort uit. In de hiernavolgende hoofdstukken zullen we de begrippen steeds duiden vanuit de specifieke historische context.

In zijn bekende boek *Naties en nationalisme*, dat in 1983 verscheen, stelt Gellner dat staten als politiek gecentraliseerde eenheden een noodzakelijke voorwaarde zijn voor het ontstaan van nationalisme. Zonder de objectieve elementen te ontkennen heeft het begrip natie bij hem – evenals bij Eric Hobsbawm – een voluntaristisch karakter. Naties zijn in zijn ogen producten van menselijke overtuigingen en gevoelens van loyaliteit en solidariteit, in de woorden van Hobsbawm: “uitvindingen op enig historisch moment” (Gellner 1994: 13, 16; Hobsbawm 1994: 20). In deze optiek, die we ook zien in de studies van Eugen Weber en van Hans Knippenberg en Ben de Pater, gaat staatsvorming vooraf aan natievorming. Toegepast op Nederland: de staatkundige eenheid werd tijdens de inlijving bij het Franse keizerrijk (1811-1813) opgelegd, maar de vorming van de Nederlandse natie voltrok zich pas in de tweede helft van de negentiende eeuw (Weber 1976; Knippenberg en De Pater 1988). Benedict Anderson (1983: 5-7) voegt nog een andere dimensie toe aan het begrip. In zijn definitie is de natie een verbeelde politieke gemeenschap. Verbeeld, zo vervolgt hij, omdat de meeste mensen zelfs in de kleinste nationale gemeenschappen elkaar nooit zullen leren kennen, maar in de geest van eenieder leeft het beeld van de gemeenschap. De

opkomst van natiestaten sinds het einde van de achttiende eeuw verklaart Anderson uit de neergang van drie invloedrijke kaders: het religieuze wereldbeeld, het dynastieke van God gegeven politieke systeem en het kosmologisch tijdsbesef (Anderson 1983: 12-36). De Amerikaanse en Franse revoluties in 1776 en 1789 hebben dit proces versneld. Aspecten van deze geschiedenis zullen in het tweede hoofdstuk verder belicht worden.

De natiestaat heeft in het algemeen dus betrekking op een gemeenschap waarbij de politieke en nationale territoriale eenheden min of meer samenvallen en de meerderheid de legitimiteit van deze entiteit erkent. Nico Wilterdink en Ton Zwaan (1991: 253-271, 253-258) beschouwen de *natie* als “een zich historisch continuerende collectiviteit”. De leden ervan vertonen volgens hen stam- en cultuurverwantschap, ze voelen zich op die grond onderling verbonden en wensen een zelfstandige *staat* te vormen dan wel te behouden met alle bijbehorende symboliek van eenheid en identiteit. Natievorming hangt volgens hen nauw samen met staatsvorming en economische modernisering, maar wordt er niet door bepaald.

Volgens Hobsbawm zijn naties en nationalisme verschijnselen die van bovenaf geconstrueerd zijn, maar die alleen begrepen kunnen worden als ook de perceptie van gewone mensen daarbij betrokken wordt, dat wil zeggen hun verlangens, verwachtingen en belangen. Wat ons betreft speelt de interactie tussen nationale overheden en de bevolking een centrale rol. Zonder draagvlak en instemming van mensen kan immers geen enkele natiestaat voortbestaan. Maar Hobsbawm (1994: 21) maakt in dit verband nog een andere opmerking die uiterst relevant en actueel is. Nationale identificatie – ‘als die al zou bestaan’ – sluit nooit andere identificatievormen uit en is ook niet superieur aan andere identiteiten. Kortom, mensen bezitten volgens hem altijd meervoudige identiteiten.

Een uitsluitende identificatie met de natiestaat leidt al snel tot extreem nationalisme. Maar nationalisme heeft zich in vele gedaanten gemanifesteerd, in politiek opzicht bij rechts en bij links, in vrolijke en agressieve varianten. Vaste ingrediënten zijn emotie, massale aanhang, culturele uitingen en verwevenheid met het politieke systeem. Voor de negentiende-eeuwse liberale elite was het nationalisme een vorm van maatschappelijk engagement. Het was volgens Henk te Velde (1992: 14) een ideologie die burgerzin, saamhorigheid en nationale identiteit met elkaar verbond, gedragen door mannen van karakter. George Mosse gaat nog een stap verder. Hij vat nationalisme op als gesublimeerde erotiek: de onderlinge kameraadschap van mannen die vrouwelijke beelden vereren. De nationalistische retoriek en iconografie worden inderdaad gekenmerkt door opvallende genderpatronen (Mosse 1985; Lutz et al. 1995). Mannen zijn actief, zij nemen politieke beslissingen en verdedigen het vaderland; vrouwen belichamen de collectieve liefde voor de natie en nationale eer, en personifiëren als zinnebeelden volk en vaderland. Zo wordt op het bekende schilderij van Eugène Delacroix *De Vrijheid die het Volk leidt* naar aanleiding van de Parijse Julirevolutie in 1830, de Vrijheid verbeeld door een jacobijnse Jeanne D’Arc.<sup>18</sup> In Nederland riep het beeld van de

jonge en onschuldige Wilhelmina rond 1900 ridderlijke gevoelens op bij politici en militairen. Het was een periode van euforisch nationalisme. Toen de koloniale strijd in de Indonesische archipel oplaaide en Nederland de Boeren als ‘stamgenoten’ in Zuid-Afrika tegen de Britten steunde, wilden zij de eer van het vaderland voor hun koningin verdedigen (Te Velde 1992: 151-152; De Valk 1997: 106).

Nationalisme bestaat alleen in een wereld van meerdere met elkaar rivaliserende naties. Vandaar dat nationalisme steeds twee gezichten heeft: het bevordert saamhorigheid, eendracht en burgerzin naar binnen, en afkeer, competitie en agressie naar buiten. De vraag is wie of wat ‘buiten’ vertegenwoordigt. Vroeger waren dat andere Europese naties, nu zijn het andere religies en niet-westerse beschavingen. Volgens Samuel Huntington (1997: 95-96) zal de westerse dominantie de komende tijd gaan verbleken; de niet-westerse machtscentra in de wereld komen ervoor in de plaats.

Nationale identiteit, tenslotte, is het resultaat van een collectieve identificatie met de natiestaat (Nairn 1988: 128). Dat resultaat is een tijdgebonden imago van een land, gebaseerd op bepaalde kenmerken die verbonden zijn met een (gedeeld) verleden en die verwijzen naar de toekomst. De kenmerken hebben betrekking op taal, cultuur, symbolen, gedrag, waarden, opvattingen; ze begrenzen tegelijkertijd wie of wat nationale identiteit mag en kan uitdragen. De benoeming van nationale identiteit veronderstelt steeds een proces van herkenning, afwijzing, aanpassing of toeëigening. Ook hier geldt, nationale identiteiten zijn geen essenties. Ze veranderen in de loop der tijd.

### 1.3.3 COLLECTIEVE HERINNERINGEN EN HERINNERINGSCULTUUR

Op welke manier wordt een persoonlijke identiteit geconstitueerd door de context waarin iemand leeft, zoals familie, kerk, natie en andere gemeenschappen? En hoe brengen mensen, gegeven de veelheid van sociale verbanden waarin zij participeren, eenheid en continuïteit in hun leven aan? Om daar iets over te kunnen zeggen is het van belang om stil te staan bij de betekenis van collectieve herinneringen en herinneringsculturen.

In de afgelopen jaren zijn veel publicaties verschenen over geheugen en collectieve herinnering. In haar studie, *The art of memory*, uit 1966 belichtte Frances Yates de training van het visuele geheugen via ‘loci memoriae’ (plaatsen van herinnering) vanaf de klassieke Oudheid tot de uitvinding van de boekdrukkunst. Maar pas vanaf circa 1980, met het werk van Pierre Nora, *Les lieux de mémoire*, kwam dit thema prominent op de wetenschappelijke agenda van historici.<sup>19</sup> Toen werd ook het oudere en inmiddels veel aangehaalde werk van de socioloog Maurice Halbwachs (1925; 1950) over collectieve herinnering herontdekt. Zijn radicale uitgangspunt is dat persoonlijke herinneringen eigenlijk niet bestaan, omdat mensen herinneren of vergeten, afhankelijk van de sociale contexten en kaders waarin ze verkeren. Volgens Halbwachs zijn herinneringen vooral sociale constructies. Voorlopig is de wetenschappelijke aandacht voor herinnering en

geheugen nog niet voorbij. Historici menen zelfs dat de *linguistic turn* is vervangen door een *memory turn*.<sup>20</sup>

De omgang met een gedeeld verleden door een groep of gemeenschap wordt ook wel herinneringscultuur genoemd.<sup>21</sup> Hoewel de term veelal verwijst naar de verwerking van de Tweede Wereldoorlog, is de reikwijdte algemener (zie Cornelissen 2003; Lenz et al. 2004; Faulenbach 2004). Het concept wijst volgens Astrid Erll (2005: 34) op de pluraliteit van de betrekkingen tot het verleden die zich door de tijd heen in allerlei vormen manifesteert. Tegenover het statische begrip cultureel geheugen plaatst zij de dynamiek, creativiteit en de procesmatigheid van de herinneringscultuur. In die zin roept de term associaties op met de bekende definitie van Johan Huizinga (1950: 102): “Geschiedenis is de geestelijke vorm, waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden”. Cultuur duidt volgens hem op een bepaalde groep mensen, in ruimte en tijd onderscheiden, met een gemeenschappelijke wereldbeschouwing. Een cultuur kan gedifferentieerd zijn in naties, deze weer in groepen en klassen. Elke cultuur en subcultuur schrijft haar eigen geschiedenis vanuit een bepaald (normatief en levensbeschouwelijk) perspectief. De betekenis van herinneringscultuur in deze verkenning is wat dynamischer. Het concept heeft betrekking op de al of niet bewuste verwerking en doorwerking van het verleden met uiteenlopende middelen – inclusief geschiedschrijving – waarbij opvattingen, waarden en normatieve codes van een sociale groep tot uitdrukking worden gebracht. Een herinneringscultuur articuleert de identiteit van een gemeenschap. Niet zelden kunnen daarbij persoonlijke en collectieve herinneringen met elkaar conflicteren, of wedijveren herinneringsculturen met elkaar.

Terwijl herinneringscultuur verwijst naar de verwerking van een specifiek verleden door een gemeenschap, duidt de overkoepelende term historische cultuur op de materiële en immateriële cultuur (rituelen, tradities, monumenten, gebouwen, gecodificeerde menselijke gedragingen, overgeleverde opvattingen en kennis) waarbinnen de omgang met het verleden van gemeenschappen, groepen en individuen gestalte krijgt. Historische cultuur betreft zowel de (re)productie van historische kennis, inzichten en interpretaties als de organisatie van het historische veld zelf die het voor mensen mogelijk maakt om: een geheugen op te bouwen, in stand te houden en uit te breiden; aan uiteenlopende vormen van historische interesse uitdrukking te geven (wetenschappelijk, esthetisch, politiek, populair en commercieel); op verschillende wijze te kunnen herinneren als uitdrukking van een bepaalde verhouding tot het verleden en profilering van persoonlijke en collectieve identiteiten. Het is vooral dit laatste punt waar het bij onderzoek naar herinneringsculturen om draait.

Een van de invloedrijkste herinneringsculturen is die van de natiestaat. Door de secularisatie en de verzwakking van de christelijke herinneringscultuur is het nationale kader aan belang toegenomen, terwijl het harde nationalisme na de catastrofe van 1939-1945 aan invloed heeft verloren. Voor de opbouw en continuïteit van de natiestaat hebben nationale overheden en machthebbers sinds de

negentiende eeuw op grote schaal collectieve herinneringen geproduceerd om de legitimiteit ervan te grondvesten. Natiestaten verschaffen hun burgers niet alleen officiële en heroïsche interpretaties van het verleden, ze controleren ook het gebruik van die verhalen en bewaken in wisselende mate de toegang tot alternatieve versies. Bij de creatie van een nationale geschiedenis speelt ‘het vergeten’ van excessen, agressie, exploitatie, nederlagen en trauma’s een belangrijke rol. Met enig cynisme zou gesteld kunnen worden: als je trots wilt zijn op de geschiedenis van je eigen land, moet je er vooral niet te veel van weten. Naar aanleiding van de complexe situatie in de Elzas na de nederlaag van de Fransen in de Frans-Pruisische oorlog wees Ernest Renan in zijn beroemde rede, *Qu’est ce qu’une nation?* (1882) al op dit proces: “L’oubli, et je dirai même l’erreur historique, sont un facteur essentiel de la formation d’une nation.” [Het vergeten, en ik zou zelfs zeggen de historische dwaling, zijn een essentiële factor in de vorming van een natie] (Schulze 2001: 97-98).

Andere herinneringsculturen – binnen en buiten de natiestaat, van andere naties of op transnationaal niveau – staan dikwijls op gespannen voet met de dominante nationale herinneringscultuur. Voor deze verkenning is van belang dat we ons realiseren dat niet-westerse migranten en hun kinderen en kleinkinderen ten eerste afkomstig zijn van een andere nationale herinneringscultuur (bijvoorbeeld Turkije of Kaapverdië) en ten tweede deel uitmaken van andere etnische (Berbers) en religieuze herinneringsgemeenschappen (islam) die zich deels onafhankelijk hebben ontwikkeld van de oorspronkelijke natiestaat, maar die vooral als Fremdkörper beschouwd worden in de (christelijke of gesecculariseerde) cultuur van het (westerse) woonland. De moeizame interactie met en aansluiting (integratie en assimilatie) bij de dominante herinneringscultuur worden onder meer veroorzaakt door deze gelaagde herinneringsculturen die over verschillende generaties heen zijn doorgegeven.

In zijn betoog over buitenstaanders en gevestigden wijst Elias op de beslissende rol van de tijdsdimensie. De gevestigde groep oudere arbeidersfamilies in de Britse voorstad (sommige leden waren uiteraard heel jong) had een gemeenschappelijk verleden, de groep nieuwelingen niet. Het verschil was van grote betekenis voor de interne samenstelling van elk van de twee groepen én voor hun relatie tot elkaar. De oude families hadden samen een groepsproces doorlopen van verleden via heden naar een toekomst, dat hen voorzien had van een reservoir van gemeenschappelijke herinneringen, sympathieën en antipathieën. De oude families hadden een onderlinge band ontwikkeld waaraan het de nieuwkomers ontbrak (Elias 1985: 31). Elias waarschuwt aan het einde van zijn theoretisch essay dat de discussie over uitsluiting en racisme niet als een ‘hier-en-nu-probleem’ moet worden gevoerd: “Voorbijgaan aan de lange termijn groepsprocessen (...) bij de bestudering van dit soort gevestigden-buitenstaandersrelaties kan het probleem sterk vertekenen.” (Elias 1985: 41).

Uit de hierboven aangehaalde studies blijkt dat kwetsbare groepen zoals in de banlieues wél in staat zijn tot *bonding* van de eigen groep, maar niet tot *bridging*

met andere sociale groepen. Buitenstaanders (niet-westerse allochtonen) en gevestigden (witte autochtonen) leven vooral náást elkaar. Toch is Elias' analyse over de voortzetting van ongelijke machtsverhoudingen en de negatieve beeldvorming actueel en relevant.<sup>22</sup> Het langetermijnperspectief waarop hij wijst in verband met de arbeidersbuurten, betrekken we daarom bij onze interpretaties van de hedendaagse opvattingen van jongeren over nationale identiteit. Het temporeel georiënteerde concept herinneringscultuur biedt daartoe een goede ingang.

In verband hiermee is een ander belangrijk punt in deze verkenning de leeftijd van de respondenten: 14-18 jaar. Deze valt samen met wat in de generatietheorie de formatieve fase wordt genoemd, de leeftijd waarop jongeren worstelen met identiteiten en identificaties. Het is een intense fase waarin ze gevoelig zijn voor rolmodellen en voor nieuwe bindingen los van het ouderlijk huis, zoals met hun leeftijdgenoten of met sociale en levensbeschouwelijke bewegingen. In zijn bekende essay "Das Problem der Generationen" (1928) formuleerde Karl Mannheim enkele voorwaarden waaronder een geboortecohort (generatiepositie) zich kan ontwikkelen tot een sociologisch betekenisvolle generatie (generatie-eenheid), vergelijkbaar met een groepscultuur.<sup>23</sup> Als mensen van een bepaald geboortecohort een min of meer gelijksoortige maatschappelijke ervaring ondergaan, dus een bepaalde positie innemen in het historisch proces, ontstaat een generatiesamenhang. Binnen een generatiesamenhang kunnen meerdere generatie-eenheden actief zijn die elk op hun eigen – soms tegengestelde – wijze reageren op de specifieke, veranderende maatschappelijke situatie. Het ondergaan van maatschappelijke ervaringen in de formatieve levensfase biedt de meeste kansen op het ontstaan van de generatie-eenheid of groepscultuur. Volgens Mannheim gaan jongeren rond hun zeventiende jaar zich kritisch en zelfreflexief opstellen tegenover hun omgeving en de wereld. Wanneer zich op die leeftijd een breukervaring of discontinue verandering op macroniveau voordoet, zoals een oorlog of andere grootschalige gebeurtenis, blijft deze ervaring een belangrijk referentiepunt voor de tijdgenoten (Inglehart 1977; Righart 1998; Adriaansen 2006). Hoe ingrijpender de ervaring, hoe meer mogelijkheden er zijn tot synchronisatie van (individuele) herinneringen en hoe groter de kans dat de leefwereld van veel leeftijdgenoten tegelijkertijd beïnvloed wordt.

Waarom krijgen bepaalde ingrijpende ervaringen echter wel een plaats in de herinnering van een generatie in de formatieve fase en andere niet? Niet de gebeurtenis zelf is formatief, maar wat er daarna mee gebeurt. Reflectie, interactie en ritualisering gedurende een bepaalde tijd zijn de ingrediënten die maken dat de Cubacrisis minder referentiepunt is geworden voor een generatie dan de Vietnamoorlog. 'Vietnam' had een bepaalde aanlooptijd in de beeldvorming nodig voordat het een afschrikwekkende gebeurtenis werd. De demonstraties van grote groepen jongeren die keer op keer internationaal plaatsvonden, de politieke discussies en de aandacht in de media hebben op de deelnemers een onuitwisbare invloed gehad. Anders dan de Cubacrisis was Vietnam de focus van een politiek-culturele omslag. In hoeverre 9/11 of de moord op Theo van Gogh zulke 'Polar-

erlebnissen' zijn, valt nog niet te zeggen. De kans is zeker aanwezig, zoals uit ons onderzoek zal blijken. Sinds deze gebeurtenissen is de negatieve labeling van niet-westerse allochtone jongeren, met name van moslims, versterkt. De labeling wordt in culturele termen geformuleerd waarbij een stereotiep en statisch beeld van de Verlichting als maatstaf wordt gehanteerd. Deze context creëert een generatiesamenhang – de gemeenschappelijke ervaring van vernedering en uitsluiting van moslimjongeren – van waaruit een generatie-eenheid kan ontstaan die zich afzet tegen de samenleving.

Interessant is daarbij de affaire rond de hoofddoekjes die diep insnijdt in de individuele leefwereld. Hoewel moslima's zich vaak afzetten tegen de traditionele religiositeit van hun moeders, kan het hoofddoekje zich wellicht ontwikkelen tot een krachtig symbool dat transgenerationale herinneringselementen (verwijzing naar de klederdracht van het herkomstland en naar de islam) combineert met een nieuwe betekenisgeving van een generatie.<sup>24</sup> De generatie-eenheid als groepscultuur van niet-westerse allochtone jongeren met een moslimidentiteit wordt dus geschraagd door een mix van nationale en transnationale herinneringsculturen. Het hevige protest van de Franse jongeren in 2005 tegen de Franse staat kan mogelijk uit deze achtergrond verklaard worden.

#### 1.4 OPZET VAN DEZE VERKENNING

Identiteiten en identificaties komen situationeel en contextgebonden tot stand. De invloed van het verleden kan daarbij een grote rol spelen. Dit alles maakt het onderzoek ernaar heel lastig. Hoe moeten we ons deze processen voorstellen en hoe zijn die te onderzoeken? Aangezien mensen meervoudige identiteiten hebben, rijst bijvoorbeeld de vraag wat precies bepaalt welke identiteit in een bepaalde situatie doorslaggevend is (Mandler 2006: 274-275). Voorts zullen we een onderscheid moeten maken tussen wat er intern omgaat in mensen en welk imago zij van zichzelf naar buiten brengen. Bij hun zelfpresentaties maken mensen gebruik van herkenbare symbolen die zij tot hun beschikking hebben. Hoewel identiteit een diffuus begrip is, zijn er wel grenzen aan de betekenis ervan. Dat geldt ook voor nationale identiteit. Bijvoorbeeld als iemand zichzelf als een Nederlander beschouwt en zichzelf als zodanig presenteert, zegt dat niets als deze categorisering helemaal niet door anderen wordt gedeeld (Mandler 2006: 277). De constructie van identiteiten is zowel een psychologisch als een sociaal proces.

Om de betekenis van de nationale identiteit van het woonland en de invloed van diverse cultuurhistorische achtergronden daarbij te kunnen achterhalen, is jongeren gevraagd naar hun bindingen met hedendaagse gemeenschappen en hun opvattingen over geschiedenis. In 2006 en 2007 zijn enkele groepjes leerlingen van één Rotterdamse school geïnterviewd. Daarnaast zijn in 2006 vragenlijsten afgenomen bij 678 leerlingen, deels in de leerplichtige leeftijd, op verschillende scholen in Rotterdam, Londen en Nord-Pas de Calais (hierna aangeduid als regio Lille). Deze stedelijke gebieden zijn goed vergelijkbaar. De drie landen

maken deel uit van de Europese Unie; ze hebben deels een gemeenschappelijke (Europese) geschiedenis; ze hebben een koloniaal verleden dat doorwerkt in de huidige samenstelling van de leerlingenpopulatie in veel steden; en er is sprake van een ‘grotestedenproblematiek’, waarvoor per land weliswaar verschillende politieke oplossingen worden gekozen, maar die de laatste jaren convergeren (Broeders 2001: 126). Het geschiedenisonderwijs in Nederland en het Verenigd Koninkrijk lijkt op elkaar voor wat betreft de combinatie van kennis en historische vaardigheden in de curricula. Frankrijk staat bekend om een strak georganiseerd onderwijssysteem, gecontroleerd vanuit de overheid. Docenten zijn meer gericht op traditionele kennisoverdracht dan op het oefenen van historische vaardigheden. Toch blijkt er in de praktijk op decentraal niveau veel vrijheid te zijn en experimenteren docenten ook daar met de didactiek (Tutiaux-Guillon 2007). (Zie verder bijlage II voor de methodische verantwoording.)

Alle leerlingen zaten in de laatste fase van hun middelbare school en volgden het vak geschiedenis. Zodoende zijn ze op een systematische wijze onderricht in de historische achtergronden van diverse identiteitskaders (woonland, Europa, de wereld, politieke en sociale bewegingen). In Nederland is geschiedenis in de bovenbouw geen verplicht vak. Wel is geschiedenis binnen twee van de vier vakkenprofielen op havo en vwo verplicht, dat is circa 50 procent van alle leerlingen. Op de bovenbouw van vmbo volgt circa 15 procent van de leerlingen geschiedenis. In het Verenigd Koninkrijk is geschiedenis na het 14de jaar ook een keuzevak, terwijl het in Frankrijk op alle schoolsoorten en jaren verplicht is.

De opbouw van dit boek is verder als volgt. In hoofdstuk 2 wordt de historische ontwikkeling van de natiestaten in grote lijnen geschetst. Bij de creatie van nationale identiteit en saamhorigheid speelde het beroep op het verleden een sleutelrol. In hoofdstuk 3 komen de effecten van enkele ingrijpende gebeurtenissen in de twintigste eeuw aan bod: in het bijzonder de twee wereldoorlogen, koloniale exploitatie en dekolonisatie. Vervolgens wordt de herwaardering van nationale identiteit sinds circa 1990 belicht. Speciale aandacht gaat uit naar de bemoeienis van de overheid in de drie landen met onderwijs en publieke herdenkingen. Uit deze hoofdstukken zal blijken hoe nauw geschiedenis, identiteit en politiek met elkaar verbonden zijn, en hoe het verleden doorwerkt in huidige generaties.

Tegen deze historische context verdiepen we ons in de hedendaagse problematiek van de nationale identiteit bij jongeren in de drie landen. We presenteren de resultaten van de pilotstudy, geïllustreerd met opmerkingen uit de groepsinterviews. In hoofdstuk 4 bespreken we de onderscheiden groepen respondenten aan de hand van geboorteland, leeftijd, geslacht en opleiding. De sociale achtergronden van deze leerlingen worden vervolgens gekoppeld aan hun zelfpresentaties: hun prioritering van een lijst aangereikte identiteitskaders op grond van bijvoorbeeld wijk, stad, land, Europa of godsdienst. In hoofdstuk 5 analyseren we welke geschiedenissen voor bepaalde groepen jongeren het meest aansprekend bleken te zijn: geschiedenis van familie, religie, geboortestreek, enzovoorts. Ook gaan we in op de relatie tussen hun interesse voor bepaalde perioden uit de geschiede-



nis en de nationale kalenders van woonland en herkomstland. In hoofdstuk 6 staan de affectieve en cognitieve functies van geschiedenis centraal. Daartoe zijn profielen van geschiedenis en identiteit onderscheiden, gerelateerd aan de groepen respondenten.

De verkenning sluit af met een slotbeschouwing waarin ook overwegingen voor beleid worden geformuleerd. De veronderstelde gebrekkige kennis van de nationale geschiedenis is mede aanleiding geweest om een canon van Nederland voor geschiedenis en cultuur te formuleren. Langs die weg hoopt de overheid meer gemeenschappelijke kennis en sociale cohesie te bevorderen. In hoeverre dit streven aansluit bij de wereld van jongeren zal uit deze studie onder meer blijken.

## NOTEN

- 1 Opmerking tijdens een openbaar debat over geschiedenis in de multiculturele samenleving. Rotterdam, De Unie, 8-3-2005.
- 2 Debbaut (2005) 'Franse rellen: het door het establishment naar voren gebrachte idee van "gelijkheid" gaat in vlammen op', *Offensief* (2-11-2005).
- 3 Zie voor beide visies: 'France's riots. An underclass rebellion' en 'France's failure. The biggest lesson of the French riots is that more jobs are needed', *The Economist* (10-11-2005) en 'Immature thrill-seekers', *The Economist* (2-2-2006).
- 4 'Marijnissen vreest overslaan Franse rellen', *De Telegraaf* (8-11-2005).
- 5 'Rotterdam stelt anti-rellenteam in', *Elsevier* (15-11-2005).
- 6 Rath 2000; Lucassen 2005. De Nederlandse Republiek was een vrijplaats voor immigranten sinds de zestiende eeuw: naast hugenoten kwamen Sefardische joden uit het Iberisch schiereiland en Ashkenazi uit Centraal- en Oost-Europa. Na 1850 arriveerden veel Duitsers uit Westfalen; in het interbellum en na de Tweede Wereldoorlog vluchtten mensen uit de voormalige koloniën; tussen 1960 en 1970 kwamen Italianen in de Limburgse kolenmijnen werken. Zie ook Meijer 2003-2005.
- 7 Omdat men minder afhankelijk is geworden van sociale steun van buurtgenoten en de netwerken minder lokaal zijn ingebed dan vroeger, bestaat er meer vrijheid om wel of niet intieme banden met buurtgenoten aan te gaan. Zie Blokland-Potters 1998: 318.
- 8 Al eind jaren zeventig publiceerde de WRR het rapport van Penninx 1979. Zie ook Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 1989 en Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2001. Het SCP publiceert de jaarlijkse minderhedenrapportages: Sociaal en Cultureel Planbureau 1996, zie daarnaast ook Centraal Bureau voor de Statistiek 2000. Voor een overzicht van het debat: Ghorashi 2006: 4-19.
- 9 Voor een structurelere benadering van politieke en economische factoren zie Favell 1998 en Borjas 1999. Een culturelere benadering geeft Kymlicka 1998; Kymlicka en Norman 2000; Castles en Davidson 2000.
- 10 Een uitvoerige behandeling van Hannerz en ander denkers over creolisering biedt Stipriaan Luiscius 2000.
- 11 Ghorashi 2006: 6. Ook in de geschiedwetenschap groeit enige weerstand tegen noties als 'invented traditions' als uiting van het constructivisme. Zie het themanummer 'National identities and national movements in European history' van het *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* (2004) waarin de geschiedschrijving over naties en nationalisme in twee theoretische kampen wordt verdeeld: essentialisten versus constructivisten; Van Ginderachter 2004.
- 12 Duyvendak wijst op de culturele homogenisering van Nederlanders, zoals blijkt uit de toegenomen eensgezindheid over echtscheiding, gelijkheid van mannen en vrouwen, homoseksualiteit, scheiding van kerk en staat, enzovoorts. Volgens hem heeft juist deze consensus het denken over assimilatie in het integratiedebat aangemoedigd. Duyvendak 2004: 12.
- 13 Recentelijk is de definitie van het begrip 'nieuwkomer' tijdens de regering van

- het kabinet-Balkenende II aangescherpt en heeft de term ‘oudkomer’ de Nederlandse taal verrijkt.
- 14 Befaamd zijn de boeken van Erikson 1950 en Erikson 1968. Zie ook Secord en Backman 1965: 580; Pervin 1970: 28 en 246. Zie voor de diverse betekenissen van het begrip identiteit Frijhoff 1992: 621-623.
- 15 Over de variabiliteit van de identiteit van sekse en seksualiteit zie Mak 1997.
- 16 Zie ook de discussie naar aanleiding van Ayaan Hirshi Ali die bij haar naturalisatie in Nederland een andere achternaam en een ander geboortjaar had opgegeven dan de registratie van deze gegevens in haar geboorteland. *NRC Handelsblad* (1-7-2006).
- 17 Zie voor een bespreking van de literatuur Verkuyten 2006.
- 18 Voor een analyse van de vrijheid in relatie tot nationale zinnebeelden, zie Grever 2004.
- 19 Yates 1966; Nora 1984-1992. Ook lieux de mémoire van andere landen zijn onderzocht. Voor Nederland zie Den Boer en Frijhoff 1993; Van Sas 1995b en H. Wesseling 2005-2007.
- 20 Klein 2000: 81. Voor een overzicht zie Fritzsche 2001. Zie ook het klassieke werk van Samuel 1994.
- 21 Assmann 1988 en Assmann 1989. Assmann noemt deze term niet expliciet. Wel onderscheidt hij ‘kommunikative Gedächtnis’ en ‘kulturelle Gedächtnis’. De term herinneringscultuur komt uitgebreid aan bod in Oesterle 2005: 27-260.
- 22 Voor een toepassing van de figuratie gevestigden en buitenstaanders op de huidige spanningen in Nederland zie Ramdas 2005.
- 23 Mannheim, K. en G. Mauger 1990. Oorspronkelijk verschenen als Mannheim, K. (1964) ‘Das Problem der Generationen’, blz. 509-565 in idem, *Wissenssoziologie*, Berlin: Neuwied.
- 24 Met dank aan Robbert-Jan Adriaansen voor deze suggestie. Zie ook Freedman 2007.

## 2 DE NATIESTAAT ALS PEDAGOGISCHE ONDERNEMING

*Maria Grever*

### 2.1 AANLEREN EN AFLEREN

Het huidige beleid van westerse overheden om nieuwkomers sneller te laten integreren, drukt een gevoel van grote onzekerheid uit over de houdbaarheid van de natiestaat. Er zijn inderdaad tal van aanwijzingen dat de landsgrenzen door externe krachten in fysieke en mentale zin poreuzer worden. Bovendien wordt een land als Spanje door regionalisme van binnenuit ondermijnd. Recentelijk dreigt nu ook Schotland de unie met Engeland te verbreken om een onafhankelijke koers te varen. En dan is er de vraag hoe lang het nationale kader de heterogene bevolking nog blijft inspireren. Maar of dit proces van externe en interne desintegratie doorzet en wat de gevolgen zijn valt moeilijk te zeggen. Voorlopig is de natiestaat in politiek opzicht nog springlevend.

Het is ook nauwelijks voor te stellen dat natiestaten niet langer de belangrijkste politieke en sociaal-culturele eenheden in de wereld zullen zijn. Toch is dat lange tijd anders geweest. Tijdens het Congres van Wenen in 1815, toen de politieke leiders zich na de napoleontische oorlogen over de toekomst van Europa bogen, stonden de dynastieke claims nog hoog op de agenda. Het principe van nationale soevereiniteit vormde in de internationale betrekkingen een punt van tamelijk ondergeschikte betekenis (Wessels en Bosch 1992: 31). Niettemin, tussen 1770 en 1830 werd de basis gelegd voor de moderne inrichting van de natiestaat. In de loop van de negentiende eeuw zette de ontbinding van de hiërarchisch geordende standensamenleving van het *ancien régime* door, in het ene land wat eerder dan in het andere. Dat proces was onomkeerbaar (Van Sas 1995a: 6). Geleidelijk aan kreeg de overheid een landelijk bereik met behulp van een bureaucratisch netwerk waarvan de grondslagen in sommige landen al eerder waren gelegd. Tegelijkertijd werd het noodzakelijk om draagvlak te creëren voor het nieuwe nationale kader, aangezien de bevolking zich nog sterk identificeerde met de eigen familie, geboortestreek of kerk. Nationale identiteit en nationale eenheid moesten worden uitgedacht en aangeleerd. Rousseau had dit opvoedkundig offensief in zijn *Contrat Social* (1762) nogal dubbelzinnig geformuleerd: “Men moet het individu dwingen zijn wil in overeenstemming met het belang van de staat te brengen, men moet het volk leren wat het wil.” (Rousseau 1964 : vol. III, 380, aangehaald in Schulze 1996: 86).

In de achttiende eeuw waren Frankrijk, Engeland en de Nederlandse Republiek allesbehalve een eenheid. In de literatuur worden de eerste twee landen meestal als staatsnaties gecategoriseerd ten opzichte van Duitsland als cultuurnatie, omdat daar de verscheidenheid aan vorstendommen een staatkundige eenheid onmogelijk maakte (Breisach 1983: 282-242; Van Sas 1995a: 12-13). De Nederlandse Republiek past min of meer in de eerste categorie, hoewel de juridische

en politieke verschillen tussen de provincies en steden aanzienlijk waren. Pas door de komst van de Fransen – met name na de inlijving bij het Franse keizerrijk van Napoleon – kwam hier een uniformering van wetten en rechtspraak tot stand.

Aanvankelijk verbonden met de politieke elite, transformeerde de natiestaat na 1848 tot een ‘project’ voor het brede publiek dat de basis vormde voor politieke legitimiteit. Deze omslag werd mede mogelijk gemaakt door een combinatie van factoren: de overgang van een agrarische naar een geïndustrialiseerde massamaatschappij; de exploitatie van een groot koloniaal rijk; de revolutie in transport en media; het ontstaan van de sociale kwestie; de emancipatie van slaven, arbeiders, vrouwen en achtergestelde religieuze groepen; de invoering van kiesrecht en leerplicht; de effecten van grootschalige oorlogen en conflicten. De veranderde samenleving met vager geworden scheidslijnen tussen standen en klassen enerzijds en scherpere grenzen tussen de seksen anderzijds vereiste grotere verbanden waarin mensen een gemeenschappelijk verleden deelden en met elkaar konden communiceren in dezelfde taal. De massa moest opgevoed worden tot deugdzame burgers die zich in dienst van de natie wilden stellen (Stuurman 1992: 237-243). Met behulp van de moderne wetenschappelijke inzichten en technieken werd een nationale eenheidscultuur gecreëerd. Belangrijke instrumenten waren de standaardisering van respectievelijk het recht, de tijd, de munteenheid en de taal, maar ook de verbreiding van het onderwijs, de toename van het interregionaal verkeer, de invoering van de persoonlijke dienstplicht en de introductie van nationale tradities, rituelen en symbolen.

In dit hoofdstuk wordt de opbouw van de moderne natiestaat in grote lijnen geschetst als een leerproces. In klaslokalen, op straat, in musea, bij herdenkingen, optochten en tentoonstellingen leerden mensen nationaal te denken en eigenden zij zich de nationale identiteit vanuit hun eigen kaders toe. Het is niet overdreven om te stellen dat de periode van circa 1800-1940 in het teken stond van het ‘afleren’ van bepaalde subnationale of supranationale oriëntaties en het ‘aanleren’ van een gevoel van nationale verbondenheid. Het idee dat de natiestaat de enige natuurlijke en moreel aanvaardbare vorm van politieke organisatie is vond toen algemene ingang.

Hoewel natiestaten geen permanente of onvermijdelijke historische verschijnselen zijn, maar culturele constructies die op enig moment zijn ontstaan en zich sindsdien voortdurend hebben aangepast, kunnen ‘objectieve’ elementen zoals etnische en linguïstische factoren niet genegeerd worden. Ze vormden in de afgelopen eeuwen steeds de pijlers voor de opbouw van de nationale gemeenschap.<sup>1</sup> Uitgangspunt van deze studie is echter dat natiestaten uiteindelijk gebaseerd zijn op afspraak, keuze en – in termen van Anderson – op verbeelding (Anderson 1983). Ze zullen verdwijnen als ze niet meer gewenst zijn. Renan (1992: 54-55) concludeerde in 1882 dat een natie steunt op gemeenschappelijke herinneringen en op de instemming van mensen om samen te leven:

“Een natie is dus een grote gemeenschap, geconstitueerd door het besef van de offers die in het verleden gebracht zijn en nog gebracht zullen worden. Een natie veronderstelt een verleden; desondanks kan zij in het heden alleen bestaan door één feit: de bereidheid, de uitdrukkelijke wens om een gemeenschappelijk leven voort te zetten.”

Uiteraard zijn natiestaten niet het resultaat van een eenzijdig leerproces dat van bovenaf gedirigeerd werd. Natievorming voltrok zich in een context van dubbele, dikwijls tegenstrijdige loyaliteiten ten aanzien van religie en regio, van nationale en antinationale oriëntaties, met bedoelde en onbedoelde gevolgen (Te Velde en Verhage 1996).

Vanuit het perspectief van de natie als pedagogische onderneming belichten we enkele aspecten die culturele homogenisering moesten bewerkstelligen: de cultus van een mythisch verleden, de sacralisering en visualisering van de natie, en de organisatie van het nationale geheugen. Er zijn twee redenen voor de keuze van deze aspecten. Ten eerste richten wij ons in deze studie op jongeren die geschiedenisonderwijs volgen. De grondslagen van dat onderwijs zijn in deze periode gelegd. Ten tweede zien we dat de overheden in de landen van ons onderzoek voor de versterking van hun nationale identiteit deels terugrijpen op oudere strategieën, zoals de oprichting van nationale musea. Een historische verkenning van deze strategieën kan inzichten opleveren voor het huidige beleid en de mogelijke reacties daarop van jongeren.

## 2.2 DE CULTUS VAN EEN MYTHISCH VERLEDEN

Geen enkele gemeenschap kan zonder mythen. Verhalen over de vermeende oorsprong van een volk of land stimuleren gevoelens van verbondenheid, van gezamenlijke principes en waarden. Mensen – vooral jongeren – vereenzelven zich bovendien graag met mythische figuren en legendarische helden. Op die manier krijgen ze een beeld van de geschiedenis en de religieuze of levensbeschouwelijke grondslag van hun gemeenschap. Daarnaast geeft het gevoel opgenomen te zijn in een geheel dat groter is dan de eigen – in tijd en ruimte begrensde – persoonlijkheid een richting of zin aan het leven.

Na de Franse Revolutie verminderden het gezag van de kerk en het belang van afstamming. Familiale netwerken en vakorganisaties evolueerden mee met de nationale economie en het nieuwe politieke bestel. De natiestaat verzekerde in potentie alle inwoners van burgerrechten en van een nieuw kader waarmee ze zich in principe – ongeacht hun afkomst – konden identificeren. Om dit proces te bevorderen en af te schermen ten opzichte van concurrerende collectieve identiteiten (standen uit het *ancien régime*, religies of sociale bewegingen) stelde de elite alles in het werk om de nationale identiteit inhoud en vorm te geven. Zo werden mythische helden en heldinnen als nationale idolen gepromoot om voor de natiestaat een nieuw zelfrespect op te bouwen. Bij sommige helden lukte dat slechts met veel moeite, gezien hun multi-etnische achtergrond.

### 2.2.1 DE LOTGEVALLEN VAN KONING ARTHUR

Bepaald problematisch was de inpassing van koning Arthur in de Britse identiteit. Volgens de Engelse historica Linda Colley (2005) ontwikkelden zich de contouren van een Britse eenheidscultuur tussen 1707 – toen bij de Act of Union de band van Schotland met Engeland en Wales werd bezegeld – en 1837, het jaar dat Victoria de troon besteeg. In deze periode bevorderden de langdurige en bloedige confrontaties met Frankrijk het ontstaan van een ‘sense of Britishness’. In de strijd tegen deze grootmacht gingen Engelsen, Welshmen en Schotten zich als een collectiviteit presenteren. Ze definieerden zich als een protestants ‘Wij’ tegenover een katholiek ‘Zij’. Een besef van gemeenschappelijkheid, het gevoel te behoren tot de Britse natie, ontwikkelde zich als respons op de vijandige ‘Ander’ (Colley 2005: 5-6). In dit nationaliseringsproces vormde de protestantse religie een constituerende factor. Dat nam in de negentiende eeuw nog toe toen de protestantse Evangelicals zich in 1850 keerden tegen de herstructurering van de katholieke kerk (Wolffe 1994). Deze fanatieke evangelische beweging beschouwde het ‘herstel van de rooms-katholieke hiërarchie’ als een aantasting van de nationale identiteit die in hun ogen wezenlijk protestants was.

Mede onder invloed van deze gebeurtenissen verengelse de Britse identiteit. Andere ontwikkelingen betroffen het feit dat vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw meer mensen onderwijs in de Engelse taal kregen en in staat waren om te lezen. De moderne druktechnieken vergrootten bovendien de mogelijkheden voor de verspreiding van tijdschriften en boeken. De Engelse literatuur – contemporaine en historische romans – werd zeer populair. Universitaire colleges begonnen met de institutionalisering van het onderwijs over de Engelse taal en cultuur. Instellingen voor de werkende klassen, zoals de Mechanics’ Institutes, beschouwden het lezen van literaire werken als een effectief antidotum tegen de revolutionaire neigingen van de arbeiders. De nadruk op het nationale kader kwam dus ook van de kant van de geschoolde werklieden (Palmer 1976: 12-13). Geleidelijk aan ontwikkelde zich het vak English studies dat de Anglicization van de Britse nationale identiteit bevorderde. Tegen het einde van het Victoriaanse tijdperk was in de definitie van de Britse natie geen ruimte meer voor Keltische identiteiten. ‘Britishness’ sloot Schotten en Welshmen uit. Dat deze etnische groepen nog steeds belangrijk zijn, blijkt uit de recente ontwikkelingen. Steeds meer Schotten willen onafhankelijkheid ten opzichte van het Verenigd Koninkrijk.

De verengelsing van de Britse cultuur gold ook koning Arthur. Het probleem met deze koning was echter dat hij volgens de legenden in de late vijfde eeuw tegen de Saksische invasie had gevochten. Hij fungeerde als icoon van de Keltische cultuur in Wales en paste niet in een Angelsaksische voorgeschiedenis. Bij de samenstelling van een eerste Engelse literaire canon ontbrak de Arthurlegende dan ook. Een van de eerste auteurs in de negentiende eeuw die de verhalen over Arthur schitterend vond, was de Engelse schrijver Alfred Tennyson. Bijna zijn hele leven werkte hij aan een 14-delig poëtisch epos over Arthur: *Idylls of the King* (1859-

1885). Hij maakte de legendarische koning bekend bij een breed Engels publiek, ook bij koningin Victoria (Rosenberg 1973; Ormond 1993). Vanaf die tijd groeide een levendige interesse in 'Arthuriana'. De naam van Arthur dook op in toeristische gidsen, gedichten, liederen en in de naamgeving voor genootschappen, verenigingen en zelfs paardenraces. In dit proces van de populaire toe-eigening vervaagde de Franse en Keltische afkomst van de koning.

Aan het einde van de negentiende eeuw vormden Arthur en Robin Hood twee uiterste perspectieven op de Britse cultuur. De legendarische koning met zijn ronde tafel en de ridders vertegenwoordigde de top van de traditionele hiërarchie en sprak vooral het conservatieve deel van de Britse natie aan. De archetypische Robin Hood die als outsider buiten de conventionele structuren had geopereerd, werd de volksheld van de werkende klassen en de socialisten. Het feit dat beide figuren nationale iconen werden, duidt erop dat het Britse nationalisme geen eenduidige reeks waarden en ideeën omvatte maar uiteenlopende, concurrerende opvattingen (Barczewski 2000: 9). Inmiddels kregen de legenden rond Arthur wel een plaats in de Engelse literaire canon toebedeeld. Dat wakkerde vervolgens de strijd aan tussen Engelse en Welshe onderzoekers over het literaire eigendom, een controverse die de verengelste en racistische definitie van de Britse nationale identiteit aan het licht bracht.

### 2.2.2 DUITSLAND EN FRANKRIJK OP DE SOKKEL

Ook andere Europese landen schiepen in deze tijd een eregalerij van quasi-mythische helden in de vorm van verhalen, geschiedenisboeken, standbeelden, schilderijen en historische optochten. De vrijheidstrijd tegen de Romeinen vormde daarbij een geliefd onderwerp. Symbolen van collectieve herinnering definieerden en representeerden de nationale eenheid; tegelijkertijd kreeg die eenheid ook bepaalde karaktereigenschappen toegedicht als patriottisme, deugd, kracht, standvastigheid. Opvallend is de mobiliserende uitwerking van sommige initiatieven voor de oprichting van standbeelden. Nationale helden in steen werden inzet van de toenemende wedijver tussen de opkomende natiestaten. Zo ontwikkelde zich in Duitsland sinds 1838 een ware 'Hermannsdenkmalbeweging'. In dertig steden, verspreid over het hele land, werd met veel enthousiasme geld ingezameld voor een standbeeld van Hermann, de verduitste naam voor Arminius die de Romeinen had verslagen. Sinds de achttiende eeuw werd Hermann als mythologische bevrijder van Germanië beschouwd, getuige de dichtwerken en drama's van Friedrich Klopstock (1769) en Heinrich Wilhelm von Kleist (1808) (Tacke 1995: 31). In de eerste decennia van de negentiende eeuw kregen deze mythische verhalen grote betekenis voor de nationalisering van Duitsland. Arminius, zoon van een veldheer der Cherusken en opgevoed in Rome, had inderdaad in het negende jaar na Christus de strijd aangebonden tegen de Romeinen. Hij vernietigde drie legioenen, waarna ze het gebied tussen Rijn en Elbe ontruimden. Op basis van het werk *Germania* van de Romeinse geschiedschrijver Cornelius Tacitus (circa 55-120) lokaliseert men de veldslag in het Teutoburger Woud. Zodoende werd daar in de buurt, in Detmold, in 1841 de



eerste steen met veel feestelijk vertoon gelegd voor de sokkel (Tacke 1995: 80 en 141). De voltooiing van het immense monument kwam echter pas in 1875.

Intussen hadden de Duitse initiatieven de aandacht getrokken van de Fransen. In de eerste helft van de negentiende eeuw legden historici zoals Jules Michelet en Augustin Thierry zich – evenals de Duitse geschiedschrijvers – toe op een nationaal synthetiserende geschiedschrijving vanuit een emotioneel engagement. De tegenstelling tussen Galliërs en Germanen vormde een belangrijk ankerpunt in hun werken. In plaats van de Frankische koning Clovis en de christelijke bekering beschouwden ze nu de revolutionaire Gallische held Vercingetorix als het begin van de Franse geschiedenis. Met dit republikeinse nationalisme stelden zij zich tegenover het bourbonnistische en bonapartistische nationalisme, en namen ze tegelijkertijd afstand van een periodisering met monarchale markeringen. Maar deze historiografische omslag had de Gallische held nog niet tot nationaal symbool verheven. Dat gebeurde twee decennia later. In 1865 liet keizer Napoleon III een monument voor Vercingetorix oprichten op de plek waarvan men veronderstelde dat daar de Galliërs in 52 voor Christus tegen Caesar hadden gestreden. Vercingetorix was weliswaar verslagen, maar hij had wel verschillende Gallische stammen weten te verenigen. Vandaar dat op de sokkel van het zeven meter hoge standbeeld de volgende inscriptie werd aangebracht: “Een verenigd Gallië, dat één natie vormt en beziel is van dezelfde geest, kan het universum trotseren.”<sup>2</sup> Het monument kreeg later grote symbolische betekenis voor het zelfrespect van de Fransen tijdens de zware verliezen in de Frans-Duitse oorlog en de Eerste Wereldoorlog.

Enkele jaren na de overwinning in de Frans-Duitse oorlog van 1870-71 onthulde de Duitse keizer Wilhelm I dan eindelijk het lang verbeide Hermannsdenkmal bij Detmold. De onthulling in 1875 was niet zomaar een gebeurtenis. Het was de bezegeling van de herwonnen kracht van Pruisen en de stichting van het nieuwe Duitse keizerrijk. Het enorme standbeeld van de krijger staat met een zwaard van 7 meter in een heroïsche pose op de hoge sokkel. Het zwaard – gericht op Frankrijk (!) – heeft een gouden inscriptie: “De Duitse eenheid is mijn kracht, mijn kracht is Duitslands macht.”<sup>3</sup> Het monument trekt jaarlijks nog steeds zo’n anderhalf miljoen Duitse bezoekers. Toen in 1975, bij de herdenking van de oprichting van het monument, de Duitse historicus Thomas Nipperdey enkele kritische woorden wijdde aan deze nationalistische, ahistorische toe-eigening van Arminius, leidde dit tot grote verontwaardiging onder de Duitsers. Zij accepteerden de ontmaskering van hun Germaanse held niet. Voor veel Duitsers omspannt het Hermannsdenkmal de hele Duitse geschiedenis, van de vroege Germanen tot het moderne herenigde Duitsland (Schulze 1996: 96).

Zoveel collectieve geestdrift voor de oprichting van een standbeeld heeft zich in Nederland bijna nooit voorgedaan. Wel werden mythische verhalen over vermeende voorvaders van de natie gekoesterd. In de publieke beeldvorming hebben de Bataven in hun dappere strijd tegen de Romeinen onder aanvoering van Julius Civilis lange tijd deze rol vervuld.<sup>4</sup>

### 2.2.3 BATAVEN EN GEUZEN

Het verhaal over de fameuze Bataafse opstand staat in boek 4 en 5 van Tacitus' *Historiën*. Tacitus karakteriseerde Civilis als een Bataaf van koninklijke afkomst die “veel uitgekookter” was dan “bij barbaren gebruikelijk” en die zich “gedroeg als een tweede Sertorius of Hannibal” (Tacitus 2005: 24). Door interne zwakte van het Romeinse Rijk, corruptie en misdragingen van Romeinse leiders nam de frustratie onder de Bataven toe. In 69 na Christus organiseerde Civilis een opstand die de Bataven hun vrijheid moest teruggeven. Op dat moment had hij zelf 25 jaar in het Romeinse leger gediend. Behalve naburige Germaanse stammen wist Civilis ook hele divisies Bataafse hulptroepen in de Romeinse legers voor zijn zaak te winnen. Hij veroverde de Betuwe en omringende plaatsen, en verwoestte het legerkamp in Xanten. Na een maandenlange strijd op diverse plaatsen langs de Rijn leden ze de nederlaag en startten de Bataven onderhandelingen met de Romeinen. Op dat punt stopt het relaas van Tacitus (Hunink 2005: 11).

Hoewel uit de opstand bleek welke gevaarlijke risico's de Romeinen liepen bij veronachtzaming van de perifere gebieden van hun rijk, bleek het achteraf bezien om een incident te gaan. De Bataven en Romeinen onderhielden vier eeuwen lang goede betrekkingen. Tijdens de grote volksverhuizingen in de vijfde eeuw vond waarschijnlijk een stamvermenging tussen Bataven en Salische Franken plaats. Daarna raakte de Bataafse geschiedenis in de vergetelheid. Ongeveer duizend jaar later herontdekten de humanisten de Bataven in de werken van Tacitus. Vanaf circa 1500 werden deze ook in de Nederlanden gelezen. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog ging het verhaal over de Bataafse opstand tegen Rome als legitimerend voorbeeld dienen voor de strijd tegen het Spaanse gezag (Swinkels 2004: 9). In die tijd ontstond de Bataafse mythe: de verhalen over de Bataafse oorsprong van het Nederlandse volk (Van der Woud 1990). Schrijvers en wetenschappers beschouwden de Bataven als heldhaftige voorvaderen. Aan deze 'oer-Nederlanders' die in beestenvellen de Rijn kwamen afzakken werd vrijheidszin, moed en fierheid toegeschreven.

De mythe rond Julius Civilis kreeg in die tijd een stevige plaats in het collectieve geheugen van Nederland. In de historische beeldvorming werd de opstandelingenleider soms vereenzelvigd met Willem van Oranje. De naam van de Bataven werd aan bepaalde plaatsen gegeven en de in 1619 gestichte VOC-nederzetting op Java heette Batavia (nu Jakarta). Civilis werd verbeeld in prenten en schilderijen. Zo werd hij in 1661-1662 door Rembrandt vereeuwigd in het beroemde schilderij *De eed der Bataven*, bedoeld voor het nieuwe stadhuis in Amsterdam. Ook in epische gedichten, toneelstukken en historische romans figureerde de Bataafse leider. Vondel beschreef de Bataafse opstand in zijn toneelstuk *Batavische Gebroeders* (1663) (Van der Woud 1990: 12). De Bataafse mythe was zo sterk dat ook de patriotten er zich door lieten inspireren in hun verzet tegen stadhouder Willem V en de orangisten. Aan het einde van de achttiende eeuw noemden de Nederlandse revolutionairen zich trots Bataven. Gesteund door de komst van de

Fransen riepen zij in 1795 de Bataafse Republiek uit. De stadhouder vluchtte daarop naar Engeland. Van 1795-1806 heette Nederland zelfs Bataafse Republiek (Rosendaal 2003: 512). In negentiende-eeuwse geschiedenisboekjes voor de lagere school werd de komst van de Bataven bij de Rijn als het begin van de Nederlandse geschiedenis gemarkeerd. Kinderen leerden dat de Batavieren kloeke en sterk gespierde lieden waren, met blauwe ogen en een woest gelaat (Van Hooff 2004). Om deze geschiedenis goed in te prenten konden ze vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw ook schoolplaten bekijken waarop deze ‘voorvaderen’ met veel pathos stonden afgebeeld.

In de officiële Nederlandse herdenkingscultuur na circa 1850 moesten de Bataven het echter afleggen tegen de helden uit de Opstand en de Gouden Eeuw: Geuzen, stadhouders, zeehelden, kunstenaars en denkers (Stuurman 1992: 51). De Bataafse Revolutie werd in 1895 niet herdacht. Ook de illegaliteit in de Tweede Wereldoorlog verwees vrijwel nooit naar de Bataven. De Duitse bezetter had er wel belangstelling voor. De nazi’s stelden het barbaarse beeld van de oude Germanen – waartoe gemakshalve ook de Bataven gerekend werden – zoveel mogelijk in positieve zin bij. In 1942 publiceerde de nationaal-socialistische auteur Pieter Felix het boekje *Claudius Civilis* waarin de Batavenleider werd geportretteerd als een soort antisemitische held die in een ‘vrijheidsoorlog der Bataven’ optrad tegen de Romeinse ‘verbastering’ (Ribbens 2004: 245-248). In deze beeldvorming fungeerde Civilis als pendant van de in Duitsland vereerde vrijheidsstrijdster Arminius (Hermann). Na de oorlog bleven de Bataven in Nederlandse cultuur vooral iconisch aanwezig in logo’s en namen van verzekeringen, bootverbindingen, boten, fietsen, brommers, straten, loopwedstrijden en reclames. Het is de vraag of het publiek wist waar de naam feitelijk naar verwees. Behalve in kinderboeken en strips, figureerden Bataven alleen op regionaal en lokaal niveau nog als helden (Ribbens 2004: 242-243, 248-260).

De redenen voor dit collectieve ‘vergeten’ van de Bataven hebben te maken met de opbouw van een nieuw nationaal zelfbewustzijn na de afscheiding van België (1830-1839) en de toenemende verdeeldheid in Nederland tussen verschillende levensbeschouwelijke groepen. In het laatste kwart van de negentiende eeuw symboliseerde het Huis van Oranje-Nassau steeds meer de nationale eendracht en werd de term ‘Bataven’ minder gepast door de associatie met revolutionaire patriotten en hun anti-orangistische houding.

### 2.3 DUBBELE LOYALITEITEN: ROME OF HET VADERLAND

Toonaangevende liberale historici zoals Robert Fruin en P.J. Blok wilden met hun geschiedschrijving het nationaliteitsbesef funderen en versterken. Het ‘echte’ Nederland begon in hun ogen met de Opstand tegen het katholieke Spaanse gezag en de glorie van de Republiek der Verenigde Nederlanden (Tollebeek 1990: 88-89). Het probleem was echter dat katholieken zich na een periode van betrekkelijke stilte en afzijdigheid vanaf circa 1840 als sociale groep binnen de nieuwe natie staats gingen manifesteren. Het protestants liberale deel van Nederland wan-

trouwde hen vanwege hun loyaliteit aan de Rooms-Katholieke Kerk, een houding die volgens Peter Raedts vaak als verraad werd gezien en door katholieken altijd is ontkend (Raedts 1996: 30). Katholieken werden beschuldigd van ultramontanisme, een ideologie waarin hun kerkelijke gemeenschap werd beschouwd als een supranationale staat onder leiding van de paus die – ‘over de bergen’ (ultramontes) – in Rome zetelde. Katholieke intellectuelen beklemtoonden dat Nederlandse katholieken zowel trouw waren aan de paus als aan de Nederlandse natie. In de praktijk bleek het moeilijk om een balans tussen deze dubbele loyaliteiten te vinden (Van der Zeijden 2002: 12).

Allengs gingen katholieken ertoe over om oude rituelen en devotionele praktijken in de publieke ruimte te (her)introduceren. De overheid reageerde daarop door het aantal processies en andere openbare liturgische uitingen terug te dringen. De spanningen liepen op en in 1848 kwam een grondwettelijk processieverbod, eigenlijk een codificatie van de status-quo (Margry 2000). Met de grondwetsherziening van Thorbecke werd echter ook de scheiding van kerk en staat doorgevoerd. De overheid had niets meer te zeggen over de inrichting van een kerkgenootschap. Dat gaf paus Pius IX de vrijheid om op 6 maart 1853 de instelling (‘herstel’) van de bisschoppelijke hiërarchie voor Nederland af te kondigen. Het pauselijk besluit ging ook vergezeld van enkele grievende opmerkingen over calvinistische ‘kettters’. Toen dit nieuws bekend raakte, kwam het tot een uitbarsting van antiroomse gevoelens. Er werden handtekeningen aan de koning aangeboden en in april volgde een debat in de Kamer. Waren bij de Engelse anti-papistische rellen nagemaakte poppen van de kardinaal en de paus verbrand, het Nederlandse protest ging gepaard met adressen, preken, liederen, de boycot van katholieke winkels, intimidatie en molestatie van katholieke geestelijken (Van der Zeijden 2002: 24; Sengers 2003: 77). Onder druk van deze Aprilbeweging werd kort daarna de Wet op de kerkgenootschappen aangenomen. Deze bepaalde onder meer dat de vestigingsplaats van bisschoppen door de overheid goedgekeurd moest worden. Verder werd de bouw van kerken aan regels gebonden, het publieke optreden van geestelijken in ambtsgewaad verboden, en klokgelui alleen toegestaan bij kerkelijke plechtigheden.<sup>5</sup> Het besluit over de bisschoppelijke hiërarchie bleef echter gehandhaafd.

Het was niet eenvoudig voor Nederlandse katholieken om in deze roerige jaren te ‘bewijzen’ dat zij trouwe vaderlanders waren en om een plaats te veroveren in de nationale geschiedenis. Tot verassing van Fruin publiceerde de katholieke historicus W.J. Nuyens in 1865 het eerste deel van zijn vierdelige werk *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVII eeuw*. In zijn visie was de Opstand niet calvinistisch maar nationaal. Nuyens had op basis van bronnenonderzoek diverse calvinistische mythen over de Opstand ontmaskerd, bijvoorbeeld dat rooms- en spaansgezinden tijdens de Opstand één zelfde groep zouden zijn (Tollebeek 1990: 28). Door middel van deze geschiedschrijving trachtte hij te bewijzen dat katholieken evenveel recht hadden om ‘Nederlander’ te heten als calvinisten of liberalen. Fruin erkende in een recensie het belang van het katholieke perspectief op de Opstand en de Republiek.

In de herdenkingscultuur hadden katholieken echter nog lang grote moeite met het op een voetstuk plaatsen van bepaalde figuren uit het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Vooral van de geuzen moesten zij niets hebben, omdat zij priesters wreed hadden vermoord. Bij officiële nationale herdenkingen, zoals de slag van Heiligerlee in 1868 of de inname van Den Briel in 1872, ontstond een felle pennenstrijd over de verschillende historische interpretaties. Katholieken meenden dat van hen niet verwacht kon worden dat zij de Opstand als een vrijheidsstrijd zouden herdenken, omdat deze was samengegaan met de onderdrukking van het katholieke volksdeel (Van der Zeijden 2002: 245).

In dezelfde periode escaleerde in het pas gevormde Duitse keizerrijk de verhouding tussen de overheid en de ultramontaanse katholieken. Bismarck voerde van 1872 tot 1879 een verbeterde strijd tegen de groeiende invloed van de rooms-katholieke kerk die bekend staat als de *Kulturkampf* (De Coninck 2005). De kanselier wilde de katholieken losmaken van hun trouw aan Rome en hen leren zich volledig te identificeren met het Duitse vaderland. In 1873 mochten katholieken niet langer uitsluitend voor de kerk trouwen; priesters en bisschoppen werden gevangengenomen of verbannen. Zij vestigden zich in Nederland waar het politieke landschap inmiddels aan het veranderen was. (Bismarck trok overigens later de meeste antikatholieke wetten weer in.) Nederlandse katholieken en antirevolutionairen verzetten zich in 1878 tegen de liberale onderwijswet van Kappeyne van de Coppello die bijzondere scholen uitsloot van subsidie. De schoolstrijd leidde zo tot een bondgenootschap van confessionele partijen tegenover de liberalen. Toch kwam in het laatste decennium ook enige toenadering tussen deze gepolariseerde groepen, mede door de gezamenlijke vrees voor de gevolgen van de massasamenleving en het opkomende socialisme. Het Amsterdamse palingoproer in 1886 waarbij 25 doden waren gevallen had de autoriteiten grote schrik aangejaagd. In deze situatie ging de monarchie als bovenpartijdig en verzoenend symbool fungeren; alleen Oranje kon in de ogen van de elites de sociale verschillen onschadelijk maken (Te Velde 1992: 121-129).

De nationalisering van het verleden beoogde samenhang en legitimiteit aan de nieuwe natiestaat te verschaffen. Maar de gelijkschakeling was gepaard gegaan met het ontkennen of marginaliseren van minderheden. Een bepaald concept van de natie werd geprojecteerd op oudere tijden toen loyaliteiten en grenzen tussen groepen er heel anders uit zagen. De opgelegde integratie met onderschikking of uitsluiting van andere – religieuze, regionale of etnische – identiteiten kon flinke weerstanden opwekken, zo was wel gebleken. De tegenstellingen tussen katholieken en protestanten en vooral de revolutiedreiging van socialistische dreigden het gevoel van nationale eenheid te belemmeren. De politieke elites zochten daarom actief naar middelen om de centrifugale krachten te beteugelen.

## 2.4 SACRALISERING EN VISUALISERING VAN DE NATIE

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd een soort publieke lekenreligie gecreëerd met ceremoniële momenten, tradities en rituelen die de bevolking aan

de moderne natie moest binden (Anderson 1983: 39). De visualisering van de natiestaat door middel van optochten en tentoonstellingen bleek een effectieve didactiek. Voor de concrete belichaming van het nationale gevoel werden staatshoofden als hogepriesters in de eredienst van de staat ingeschakeld. De monarchie vormde daarbij een grote inspiratiebron, omdat alleen al de verschijning van koningen en keizers nog steeds een onweerstaanbare aantrekkingskracht op arm en rijk uitoefende. Om sociale cohesie te bevorderen werden Europese monarchieën omgevormd tot een ‘theater van de staat’ (Van Osta 1998: 19). Zij moderniseerden en maakten zich ondergeschikt aan het nationale belang. Dat was mogelijk omdat de politieke macht van veel vorstenhuizen afbrokkelde. Wilden zij overleven, dan dienden zij zich zoveel mogelijk aan te passen. Het principe ‘Koning bij de gratie Gods’ was weliswaar vervangen door ‘Koning bij de gratie van het Volk’, maar het leek alsof de ontheiliging van het koningschap als instituut was overgegaan op de heiligverklaring van de natiestaat.

#### 2.4.1 MONARCHEN ALS NATIONALE BOEGBEELDEN

Ondanks de introductie van een constitutionele monarchie bleven Europese vorstenhuizen proberen om hun dynastie te versterken door een strategische huwelijkspolitiek. Terwijl het moderne tweegeratiegezin geleidelijk aan de norm werd en door steeds meer mensen werd gerealiseerd, hielden zij vast aan premoderne familieverhoudingen. Koningin Victoria heette niet toevallig de grootmoeder van Europa. Haar dochters en zoons, kleinkinderen, neven en nichten werden uitgehuwelijkt aan leden van diverse vorstenhuizen waar ze de politieke koers trachtten te beïnvloeden. Na 1870, toen de internationale spanningen toenamen, ontwikkelden zich binnen de monarchieën tegenstrijdige loyaliteiten. Aan de nationale identiteit werd steeds meer voorrang gegeven ten koste van de supranationale verbanden van de dynastieke familie. Op huwelijken, doopfeesten en begrafenissen troffen de vorsten elkaar en konden latente spanningen soms (tijdelijk) bijgelegd worden. Na de eeuwwisseling lukte dit niet meer. Nationale kabinetten bepaalden voortaan de politiek van een land en de plaats van de vorst (Grever 2002).

Het directe belang van de vorstenhuizen verschoof dus van de internationale familienetwerken naar de natiestaat. De monarchie oriënteerde zich daardoor niet langer op de adel, maar op haar functie als bovenpartijdig instituut in dienst van een door anderen geregisseerde nationale politiek. Al hadden vorsten weinig meer te vertellen, symbolische macht bleek een niet te onderschatten factor in de politieke krachtsverhoudingen. Volgens David Cannadine (1987: 7) representeren én continueren koninklijke ceremonies en symbolen de hiërarchische structuren van een samenleving: ‘Kings may not longer rule by divine right; but the divine rights of kings continue to beguile and to enchant – and to require explanation and analysis.’ Het koningschap bleek in een parlementaire democratie een effectief nationaal bindmiddel, mits omringd met veel vertoon en ritueel.

En dat was nodig. De revoluties in Europa in de periode 1830-1848, de opstand in India tegen de Britten in 1857 en de Parijse Commune in 1870 hadden diepe indruk gemaakt op de politieke leiders en de ondergang van een paternalistisch autoritair model van politiek bestuur gemarkeerd. Om te kunnen overleven moesten monarchieën veranderen in een populair instituut. Een moderne koning diende zich voortaan te voegen in de nieuwe cultus van de natie met andere tradities en hoofdrolspelers. Daarvoor moest de monarchie wel zichtbaar zijn. Het grote publiek hield ervan zich te vergapen aan de betoverende ceremonies die verwezen naar een heroïsch verleden. De koninklijke familie speelde een cruciale rol bij de marketing van dit menselijke sprookje. Een slecht imago – verkwistende vorsten, onverschilligheid of seksuele uitspattingen – kon het beeld van heiligheid ondermijnen. De moderne natiestaat had vooral behoefte aan *symbolisch* leiderschap dat op een intelligente manier vervuld werd (Homans 1998: 4-5. Zie ook Bank en Van Buuren 2000: 25).

De opkomende massamedia vergemakkelijkte de overgang naar de nieuwe publieke functie van de monarchie. Hoewel kranten pas aan het einde van de negentiende eeuw foto's konden afdrukken, was er tussen koningin Victoria en de geïllustreerde pers van meet af aan sprake van intensieve interactie. Volgens John Plunkett (2003: 7-8) werd het mediasucces van de koningin veroorzaakt doordat haar beeld een bindende uitwerking op mensen had. Na haar huwelijk met prins Albert in 1840 maakte zij met hem rondreizen door het hele land. Een belangrijke drijfveer was het herstel van het imago van het Britse koningshuis dat door het lakse optreden van George IV en William IV een flinke deuk had opgelopen. Al in 1842 bezochten ze bijvoorbeeld Schotland. Het jonge paar – beiden amper 23 jaar oud – introduceerde daarmee een andere, opener stijl van koningschap. In tegenstelling tot haar voorgangers die voornamelijk in een afgesloten en exclusief hofmilieu hadden geleefd, toonde de koningin belangstelling voor haar land en trok ze erop uit. De geïllustreerde pers volgde de koninklijke bezoeken op de voet. De voortdurende aanwezigheid van Victoria in tekeningen en cartoons in weekbladen en kranten overbrugde uiteenlopende ervaringen van mensen en riep een nationale verbondenheid op. Illustraties van de koninklijke familie circuleerden op grote schaal, van gravures en toverlantaarns tot de eerste foto's. In 1843 verklaarde de *Penny Satirist* eenvoudigweg dat koningin Victoria voor de hele natie fungeerde als een schouwspel en dat het haar plicht was dat zij zichzelf vertoonde aan haar volk (Plunkett 2003: 36).

In diezelfde tijd experimenteerde ook de pas geïnstalleerde Nederlandse koning Willem II met vormen en rituelen van een gepopulariseerd koningschap. Anders dan zijn vader opende hij met veel pracht en praal en martiaal vertoon elk jaar de Staten Generaal. Voorafgegaan door jagermeesters, adjudanten, kamerdienaren en grootofficieren en omgeven door zijn zonen trok hij te paard naar het Binnenhof (Bornewasser 1979: 293). In juli 1841 bezocht hij met zijn vrouw en dochter Friesland. Bij diverse gelegenheden verschenen koningin Anna Paulowna en prinses Sophia daar in Friese streekdracht, tot

groot enthousiasme van de Friezen.<sup>6</sup> Na de dood van Willem II in 1849 kwam voorlopig een einde aan dit type publieksgerichte koningschap.

Een intrigerend aspect aan Victoria was dat haar zelfpresentatie in geësceneerde foto's en beschrijvingen van haar rondreizen in geïllustreerde weekbladen bijdroegen aan haar imago als eenvoudige vorstin. Ze leek zich te gedragen als een vrouw uit de burgerij met wie de bevolking zich gemakkelijk kon identificeren (Booth 1997). In 1860 gaf de Engelse koninklijke familie toestemming om zogenaamde *carte-de-visite* portretten van Victoria, Albert en hun kinderen af te drukken, geposeerd in een simpele huiselijke omgeving. Spoedig daarna begonnen deze en andere soortgelijke afbeeldingen van koninklijke gebeurtenissen te circuleren. Ze waren razend populair.

Min of meer hetzelfde fenomeen gebeurde later ook in Nederland toen Willem III in 1890 was overleden en koningin Emma regentes werd. De jonge maar kordate weduwe trok met haar dochter door het land om de troonopvolgster aan de bevolking te laten zien. Dat was nodig, aangezien de Nederlandse monarchie de laatste jaren tamelijk onzichtbaar was geweest. De koning had dikwijls verstek laten gaan bij openbare gelegenheden, zelfs bij de uitgebreide vieringen van zijn zeventigste verjaardag. Daar kwam nog bij dat hij vóór zijn huwelijk met Emma een reputatie had in verband met seksuele affaires. In 1892 verscheen de twaalfjarige Wilhelmina in Fries kostuum tijdens hun meerdaags bezoek aan de noordelijke provincie (Te Velde 1990). De speciaal vervaardigde kleding 'naar Oud-Friesch model' was de jonge koningin geschonken door achtduizend meisjes en vrouwen van Friesland. Dit schouwspel bleek een geweldig succes en wakkerde de nationale gevoelens aan. Het is onduidelijk of Emma het succes van koningin Anna Paulowna en prinses Sophia voor ogen had gehad. Het nieuwe was dat de regentes twee jaar later haar dochter op Het Loo in de Friese streekdracht liet fotograferen. Mede door de verkoop van deze foto's, later ook als ansichtkaart, wist het hof de band tussen Oranje en de bevolking te versterken.

Na de dood van Albert in 1861 had koningin Victoria zich voor lange tijd teruggetrokken uit de openbare sfeer, tot wanhoop van haar ministers. Met veel moeite kon zij worden overgehaald om zich aan de bevolking te vertonen door bijvoorbeeld het bijwonen van een groots georganiseerde dankdienst na een lang ziekbed van de kroonprins of de opening van het parlement. Aan het einde van de jaren zeventig wist Benjamin Disraeli handig in te spelen op haar ambitie om een keizerstitel te verwerven. Koningin Victoria wilde niet langer onderdoen voor de keizerlijke families in Europa (Van Osta 1998: 164-165; Homans en Munich 1997). Het lukte de eerste minister om haar bij wet te verheffen tot keizerin van India. Om haar dankbaarheid te tonen opende Victoria in 1880 met veel vertoon het Britse parlement. Goed zichtbaar voor de bevolking reed zij als een echte koningin in een – speciaal vervaardigde – glazen koets naar het parlamentsgebouw. Haar gouden en diamanten jubilea in 1887 en 1897 werden groots gevierd. Te midden van al het geschitter van juwelen en militaire uniformen verscheen de kleine koningin in haar eenvoudige weduwekleding. Dat contrast miste zijn



uitwerking niet. Voor de enthousiaste bevolking belichaamde zij een combinatie van moederlijkheid, koninklijke waardigheid en nationale eenheid.

Hoewel koningin Victoria zich vaak met grote tegenzin had geschikt in de theatrale enceneringen, figureerde zij als een succesvol nationaal boegbeeld. Het was een algemene trend, zoveel was duidelijk. In Nederland kon – ondanks zijn karakter – zelfs de weerbarstige koning Willem III die functie bij tijd en wijlen vervullen. Zijn begrafenis in 1890 werd in de pers breed uitgemeten. De *NRC* berichtte dat een dicht opgepakte menigte in eerbiedige stilte toekeek hoe de lijkwagen met de laatste mannelijke Oranjevorst voorbij trok, begeleid door klokgelui en treurmuziek. Het ondergaan van dit schouwspel smeedde een band en verenigde de ontroerde toeschouwers (Te Velde 1992: 138-141).

Voor Frankrijk lagen de zaken ingewikkelder. Daar wisselden republiek en monarchie elkaar in rap tempo af. Na een staatsgreep en een enigszins dubieuze volksraadpleging werd een erfelijk keizerrijk uitgeroepen, zodat Napoleon III in 1852 tot keizer kon worden gekroond. Mede door zijn bondgenootschap met Engeland verliep zijn militaire loopbaan in eerste instantie uitstekend en was hij vooral onder de burgerij zeer populair. Als keizer van een leidende mogendheid op het Europese continent streefde Napoleon III naar de totstandkoming van een soort ‘Verenigde Staten van Europa’ onder Franse leiding met Parijs als stralend middelpunt (Cobban 1963). Aanvankelijk was hij succesvol. In de jaren zestig nam de populariteit van zijn autoritaire bestuur snel af en volgde hij een enigszins liberale koers. De bevolking raakte teleurgesteld in de buitenlandse politiek en Frankrijk raakte internationaal in een isolement. Tijdens zijn regering maakte Napoleon III nadrukkelijk gebruik van oude ceremoniële plechtigheden om zijn gezag als staatshoofd te consolideren. Een interessante casus in dit verband was zijn theatrale rol bij de Parijse wereldtentoonstelling van 1867, een spektakelstuk van wedijverende landen en nationale identiteiten.

#### 2.4.2 **SCHOUWSEL VAN NATIONALE IDENTITEITEN EN KOLONIALE VERHOUDINGEN**

Wereldtentoonstellingen ontwikkelden zich in het land waar de industriële revolutie was begonnen: het Verenigd Koninkrijk. In 1851 vond op initiatief van prins Albert in Londen de Great Exhibition of the Works of Industry of all Nations plaats. Wereldtentoonstellingen duurden gemiddeld zes maanden. Op een speciale locatie werden eindfabrikaten, werktuigen, machines, gebouwen, technische uitvindingen, kunst en andere objecten uit allerlei landen en koloniën geëxposeerd. Miljoenen zagen de nieuwste apparaten en werden tot aankoop ervan aangespoord. Langs deze weg werd het vooruitgangdenken in termen van industriële en technische ontwikkeling voor de massa geconcretiseerd (Kretschmer 1999: 76). De nationale identiteit van de deelnemende landen werd soms verbeeld in een Rue des Nations, de voorloper van de landenpaviljoens. De historiserende gevels en later ook gebouwen representeerden een karakteristieke nationale stijl of een combinatie van elementen uit diverse regio's

en tijden van een land. Samen vormden ze zo een pittoreske straat (Van Thoor 1998: 21-25).

Op de Amsterdamse koloniale wereldtentoonstelling van 1883 werd een nieuwe trend gezet door de expositie van mensen uit de koloniën in hun ‘eigen’ leefomgeving: Javanen leefden en werkten in een nagebootste kampong; Surinaamse ‘inboorlingen’ bewoonden enkele hutten in een circusachtige tent.<sup>7</sup> Sindsdien vormden koloniale afdelingen met ‘echte’ mensen een vaste en zeer populaire attractie op de tentoonstellingen. Niet toevallig, want juist in die periode woedde een felle concurrentiestrijd tussen de West-Europese mogendheden over de economische en politieke verdeling van grote gebieden in Afrika en Azië.

Ook Nederland versterkte zijn nationaal bewustzijn door de annexatie van de Indonesische archipel (Bossenbroek 1996: 10). In 1894 ontstond voor het eerst een vurig nationalisme als gevolg van het ‘verraad van Lombok’. Op dat eiland hadden troepen van de Balinese radja een afdeling van het Nederlands leger in de pan gehakt. Ongeveer honderd manschappen vonden de dood en er vielen 272 gewonden. In Nederland was de opwinding groot. Deze nederlaag moest worden gewroken. Vrijwilligers meldden zich om naar Lombok gezonden te worden. Lokale Lombokcomités werden opgericht voor inzamelacties, tot genoegen van koningin Emma, die de ontwikkelingen in de koloniën steeds met veel interesse had gevolgd. De met grote overmacht uitgerukte Nederlandse troepen versloegen de radja en doodden 2.000 Balinezen, een spoor van verwoeste plaatsen en vernielingen achterlatend (Van den Doel 1996: 125-127). Ze werden thuis als helden ontvangen. De overwinning sprak tot de verbeelding en werd later op schoolplaten gevisualiseerd.

De snelle vergeldingsactie op Lombok gaf een extra impuls om de hele archipel te onderwerpen. In 1898 besprak het parlement de tekorten op de ‘Indische begroting’ die – mede als gevolg van de koloniale oorlog in Atjeh – inmiddels opgelopen waren tot ruim negen miljoen gulden (Grever en Waaldijk 1998: 162). De inkomsten uit de koloniën waren er intussen niet minder om. Bijvoorbeeld de Deli-Maatschappij die tabak produceerde, keerde jaarlijks hoge dividenden uit en beschikte in 1897 over een kapitaal van acht miljoen gulden. Koffie, thee, cacao en tabak werden als koloniale waar verkocht en dagelijks geconsumeerd; Twentse katoen werd in grote hoeveelheden voor de Indonesische markt geproduceerd en op de beurs stonden aandelen van winstgevende maatschappijen genoteerd. Imperialisme en kolonialisme hadden wereldwijd tot migratiestromen geleid, ook in het Nederlandse imperium. Nederlanders verhuisden voor langere of kortere tijd naar ‘de Oost’. Een ander deel van de migratie onttrok zich aan de waarneming. Van de stroom van Aziatische contractarbeiders die sinds de afschaffing van de slavernij naar Zuid-Amerika gingen, maakten sinds 1890 ook Javanen deel uit. Zij trokken onder meer naar Suriname. De enige zichtbare Indonesische arbeidsmigratie betrof het huispersoneel dat met terugkerende Nederlanders meekwam. Maar voor de meeste Nederlanders waren de koloniën en de mensen die daar leefden een onbekende grootheid. Paramaribo en Batavia

waren ver weg, communicatie vergde tijd en geduld (Grever en Waaldijk 1998: 162-163).

De wereldtentoonstellingen brachten de koloniën voor het eerst onder handbereik van het grote publiek. Daar in de westerse wereld verrezen complete dorpen waar honderden mensen uit Britse, Franse, Belgische en Nederlandse koloniën waren ondergebracht. Soms werden ze per etniciteit gerangschikt, zodat meteen de stand van de beschaving in de wereld aanschouwelijk gemaakt kon worden. In een mum van tijd liepen duizenden bezoekers per dag door de hele wereld: van Frankrijk en Italië naar Noord-Afrika en Japan. De koloniale exposities groeiden uit tot koloniale paviljoens en afzonderlijke tentoonstellingen, zoals de Colonial and Indian Exhibition in Londen (1886) en de Exposition coloniale internationale in Parijs (1931).

Op het tentoonstellingsterrein werden ook demonstraties gegeven van arbeid, ambachten en sport, er werden congressen en lezingen georganiseerd, en muziek, dans en theater uitgevoerd. Commissies hielden zich bezig met de financiering, architectuur, bouw en inrichting, inzendingen, congressen, prijsvragen en public relations. Zodoende traden nieuwe maatschappelijke groepen op de voorgrond, zoals ingenieurs, fabrikanten, zakenlui, geschoolde arbeiders en vrouwen (Auerbach 1999: 65-66). De wereldtentoonstellingen dienden ook als ritueel decorum voor de autoriteiten, inclusief een reeks koningen, koninginnen en keizers, uit de deelnemende landen bij ontvangsten en feesten. Veel aandacht werd besteed aan de openingsceremonie door het staatshoofd van het gastland (Grever 2006c).

Engeland had in 1851 met een uitgekiende regie de trend gezet. Toen koningin Victoria en Albert met hun kinderen het tentoonstellingsgebouw binnenkwam, bevonden zich daar op dat moment 24.000 gasten. Vier kerkkoren zongen het Engelse volkslied, begeleid door twee orgels. Na een moment van stilte en een kort gebed volgde het *Halleluja* van Händel.<sup>8</sup> Het leek bijna een religieuze inzegening. Een grote stoet met hoogwaardigheidsbekleders en buitenlandse gasten schreed door het gebouw, voorafgegaan door Victoria. De opening van Crystal Palace – zoals het gebouw liefkozend werd genoemd – was een van de eerste georkestreerde spektakels van de populaire monarchie.

De tentoonstelling in Crystal Palace was één grote volksopvoeding (Auerbach 1999: 92-94). De 14.000 inzenders (50% Brits) en de zes miljoen bezoekers moesten de betekenis leren van industrialisatie, mechanisatie en commercie voor de nationale economie. De expositie van exotische objecten, opgezette dieren, kleurrijke stoffen en voedingsmiddelen uit de Britse koloniën en dominions bracht het koloniale rijk in beeld. De huiselijkheidscultus in het Victoriaanse Engeland bevorderde de aankoop van deze producten, zodat het imperialisme net als de industriële revolutie de huiskamers binnendrong. Andersom domesticerde de wereldtentoonstelling het gewelddadige imperialisme. Miljoenen zagen voor het eerst met eigen ogen een verre en vreemde wereld: Egypte, Tunis, Zuid-Afrika, India, de Bahama's.<sup>9</sup> Wandelend door Crystal Palace, konden bezoeker-

kers de veranderingen in de samenleving zelf zien en beoordelen. Catalogi, gidsen en geïllustreerde plattegronden begeleidden hen bij hun rondgang en maakten de spectaculaire groei van wetenschappelijke kennis en technische uitvindingen overzichtelijk en begrijpelijk. De expositie verbond het dagelijks leven van de mensen met het abstracte idee van de natiestaat en het Britse imperium. Organisatoren, inzenders en bezoekers formuleerden in een complexe interactie de identiteit van het Britse koninkrijk (Auerbach 1999: 4-5).

Interessant is ook dat juist in deze tijd wereldatlassen voor het ontwikkelde publiek op de markt kwamen. Een bekend voorbeeld was *The Royal Atlas of modern geography*.<sup>10</sup> Tot de tweede helft van de negentiende eeuw was geografische kennis alleen van belang voor regeerders, zeevaarders, militairen en aristocraten. Nu konden grote groepen mensen de geografische contouren van het vaderland in de wereld bestuderen.

### 2.4.3 HET 'IMPERIALISME' VAN DE KEIZER

In 1867 wilde Napoleon III met zijn Exposition Universelle de Paris de voorlopers overtreffen. Deze vierde wereldtentoonstelling (11-15 miljoen bezoekers) benadrukte in de opzet het belang van een harmonische en rationele wereldorde. Bij het visionaire concept speelde echter ook de vrees van de Franse overheid voor nieuwe revoluties mee (Kretschmer 1999: 78). Om dezelfde reden had Parijs zich ontdaan van haar 'middeleeuwse benauwdheid': de oude arbeiderswijken met kronkelende straatjes en steegjes waren tegen de vlakke gegaan, de bewoners naar de voorsteden verdrongen. In opdracht van de keizer had Haussmann de modernisering ter hand genomen: rechte avenues, brede boulevards en nieuwe bruggen ontsloten de stad voor het verkeer; riolering en waterleiding voorkwamen besmettelijke ziekten. Parijs werd hét voorbeeld van een metropool met een moderne en overzichtelijke infrastructuur. Het ellipsvormige tentoonstellingsgebouw van de hand van mijnningénieur Frédéric Le Play ademde dezelfde rationele geest (Greenhalgh 1988: 20).

Voor het hoofdgebouw werden op het Champs de Mars zeven concentrische galerijen in een ovale vorm met overkapte hallen van ijzer en glas gebouwd. In elke galerij stonden objecten van allerlei landen zodanig geordend dat een rondgang door een galerij een landenvergelijking per categorie mogelijk maakte. In de buitenste ring van ruim anderhalve kilometer bevonden zich winkels, markten, restaurants en cafés van de deelnemende landen, waar personeel in de traditionele kleding van het eigen land bediende. Zo schonken in het Café Hollandais meisjes in Friese streekdracht jenever.<sup>11</sup> De volgende en grootste galerij was gevuld met spinmachines, weefmachines, zetmachines, tractoren, locomotieven, centrifugaalpompjes, kanonnen en andere wapens (de wapenindustrie was steeds nadrukkelijk aanwezig). De daaropvolgende galerijen herbergden grondstoffen, instrumenten, meubels, kleding en decoratieve kunst. De binnenste ring was gewijd aan de (voornamelijk Franse) geschiedenis van de arbeid vanaf de steentijd. Zestien radiale doorsneden boden voor de landen expositieruimte, zodat een

dwarsdoorsnede als een taartpunt de stand van zaken per land visualiseerde (Schroeder-Gudehus en Ramussen 1992: 17, 24). Dit moderne colosseum leek de verwerkelijking van de droom van Napoleon III: een vereniging van alle naties onder leiding van Frankrijk. Met dit megaproject hoopte de keizer zijn beschadigde reputatie te herstellen en zichzelf weer in het middelpunt van de wereld te plaatsen.

Terwijl de Great Exhibition een compromis was geweest tussen privé-initiatief en staatsinterventie, gesteund door een omzichtig opererende prins Albert, had in Frankrijk een keizerlijk comité met enkele experts de hele tentoonstelling bedacht. Franse ondernemers en fabrikanten hadden nauwelijks inbreng gehad. Deze organisatie was typerend voor het paternalistische leiderschap van Napoleon III. De ceremoniën en rituelen hadden een politiek ideologische boodschap die het prestige van de Franse keizer moesten onderstrepen. De opening was bijvoorbeeld gebaseerd op de klassieke triomftochten van de Romeinse keizers. Napoleon III, een groot bewonderaar van Julius Caesar,<sup>12</sup> reed met zijn vrouw in een open rijtuig door de straten van Parijs, goed zichtbaar voor de toeschouwers. Opgetrommelde arbeiders hieven hun gereedschappen in de lucht als eerbetoon, anderen zwaaiden met de tricolore vlaggen (Van Wesemael 1997: 236-237 en 636). Toen de keizer en keizerin onder het spelen van muziek het gebouw betraden via de Porte d'honneur, vormden soldaten een erehaag. Napoleon inspecteerde het gebouw, de verschillende afdelingen en de opgestelde organiserende comités. Uit veiligheidsoverwegingen werden de arme klassen buiten het expositie terrein gehouden. Bij de opening waren vele royalties aanwezig, zoals de keizerlijke families uit Rusland en Oostenrijk, de zoon van koningin Victoria, de Nederlandse koningin Sophie met de prinsen van Oranje, de Pruisische koning en koningin, de Turkse Sultan Abdül Aziz en de onderkoning van Egypte.<sup>13</sup>

Dergelijke rituelen leken in niets op de huiselijke en toch betoverende opening van Crystal Palace in 1851 waar Victoria op een vanzelfsprekende manier de hele natie had belichaamd. Haar warm menselijke en ogenschijnlijk 'gewone' uitstraling maakte haar tot een moderne vorstin, herkenbaar en navolgbaar voor de opkomende burgerij. In 1867 schiepen de militaire ceremonies en de uitgebreide veiligheidsmaatregelen juist afstand tussen de keizer en de bevolking. Het geforceerde karakter van de rituelen bleek vooral bij de spectaculaire prijsuitreiking voor de beste inzendingen die enkele maanden later plaatsvond. Het Palais de l'Industrie was voor die gelegenheid veranderd in een immens klassiek Romeins circus waarbij tien trofeeën in het midden stonden opgesteld. De keizer zetelde op een pompeus en hoog platform als een pater familias, omringd door 20.000 geselecteerde bezoekers onder wie Europese en oriëntaalse vorsten. Per groep marcheerden de prijswinnaars door het circus naar de keizerlijke troon om daar de trap te beklimmen en hun prijzen in ontvangst te nemen.<sup>14</sup>

Een intrigerend aspect van deze Parijse wereltentoonstelling was dat zich een moderne royalty-industrie ontwikkelde. Week na week werden de grootse festiviteiten, georganiseerd om de komst van de ene na de andere koning of keizer te

vieren, steeds uitgebreid aangekondigd in geïllustreerde bladen. Op deze manier hoopten de organisatoren en de Parijse middenstand meer bezoekers te trekken. Foto's en ansichtkaarten van de hoge gasten werden grif verkocht. De monarchie was big business geworden (Grever 2006c: 177-178). Maar dergelijke populariteit maskeert soms ook kwetsbaarheid. Dat bleek drie jaar later. Na de nederlaag in de Frans-Duitse oorlog en de gevangenneming van Napoleon III werd de Derde Republiek uitgeroepen.

## 2.5 DE ORGANISATIE VAN HET NATIONALE GEHEUGEN

Voor de vorming van de nieuwe natiestaten in Europa speelde de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening tot een autonome discipline een onmisbare rol. De Franse Revolutie, de traumatische terreur en de napoleontische oorlogen hadden geleid tot gevoelens van crisis, verwarring en onzekerheid. De breuk met het ancien régime bewerkstelligde dat het verleden als fundamenteel anders werd ervaren dan de eigen tijd (Koselleck 1979: 349-375. Zie ook Grever 2001b: 3-4). De 'memory crisis' waarin Europa na 1789 terecht was gekomen, maakte dat elke natie haar collectieve herinnering samenstelde en als geschiedenis canoniseerde (Van Sas 1995a: 16). Het nationale kader verschaftte aan de opkomende geschiedwetenschap een synthetiserend concept, de geschiedwetenschap zorgde op haar beurt voor historische continuïteit en legitimatie van de natie. Het natieconcept zelf steunde enerzijds op de intellectuele cultuur van de Verlichting die toekomstgericht was, anderzijds op het organische denken van de Romantiek die een historiserende levenshouding entameerde. De natiestaat als politiek project werd zowel uitdrukking als vehikel van een nieuw tijdsbesef waarin verleden, heden en toekomst in een voortgaande lijn met elkaar verbonden waren. Binnen de geschiedschrijving ontleende het nationale kader zijn veerkracht aan de toepassing van een finalistisch schema van voortgang in de tijd, gekoppeld aan een epische concentratie op maatgevende gebeurtenissen, personen en ideeën.

Duitsland was een belangrijke inspiratiebron voor de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening. Daar had Wilhelm von Humboldt voor de pas opgerichte universiteit van Berlijn in 1810 talentvolle historici aangetrokken. Zij publiceerden baanbrekende studies en stimuleerden de uitgave van bronnen en historische tijdschriften. De beroemdste onder hen was Leopold von Ranke die via zijn onderzoeksseminars de methodische bronnenkritiek introduceerde (Breisach 1983: 229-234; De Schryver 1990: 283-289). Dit Duitse model van het historisch bedrijf verspreidde zich naar andere landen, waaronder Frankrijk en Engeland; de verwetenschappelijking voltrok zich in Nederland wat later. In de meeste landen ondersteunde de overheid de uitgave van bronnen, de opbouw van het archiefwezen en de ontwikkeling van de geschiedwetenschap. Deze infrastructuur schiep de voorwaarden om de geschiedenis van de nationale gemeenschap zelf te onderzoeken op basis van primaire bronnen. Dat was in die tijd zeker nog geen vanzelfsprekendheid.

De budgetten van archiefinstellingen werden geleidelijk aan verhoogd en de regels over de openbaarheid van de bronnen werden verruimd. Zo werd in Nederland in 1829 bij Koninklijk Besluit voor het eerst bepaald dat archivariissen gemachtigd waren toegang te verlenen aan bij hen bekende en vertrouwde personen “die in het algemeen belang geschiedkundige nasporingen wensen te doen” (Fagel 1986: 347; zie ook Hubrecht 1882: 78-81). Landelijke richtlijnen waren er niet. Vandaar dat er grote verschillen in toegankelijkheid en beheer van de archieven bestonden. Het kon gebeuren dat personen, die de archivaris persoonlijk niet kenden, geen enkel document onder ogen kregen. In de jaren dertig werden vervolgens de provinciale en stedelijke archieven ontsloten.

De voortrekkers van de moderne geschiedwetenschap in West-Europa waren veelal historici uit liberale burgerlijke kringen. De leidende figuur in Nederland was Robert Fruin die in 1860 de eerste leerstoel Vaderlandse Geschiedenis aan de Leidse universiteit bekleedde. Voor Fruin – een aanhanger van Thorbecke – waren liberalisme en nationaal besef nauw met elkaar verweven. Zijn uitgangspunt was de vrije wetenschap: de geschiedwetenschap diende vrij te zijn van geloof en van politieke partijtwist. De waarheid van het verleden moest door nauwgezet bronnenonderzoek zodanig worden gepresenteerd dat de tegenstrijdige belangen van katholieken, protestanten en liberalen met elkaar verzoend konden worden. Het bevorderen van nationale eenheid en het aankweken van vaderlandsliefde vormden de doelstellingen van zijn wetenschappelijke geschiedschrijving (Blaas 1982: 278).

### 2.5.1 GESCHIEDENIS LEREN

Kenden jongeren de geschiedenis van hun vaderland, dan begrepen zij ook de betekenis van de nationale identiteit. Dat realiseerden overheden zich goed. Toch duurde het in de meeste Europese landen tot het midden van de negentiende eeuw voordat het geschiedenisonderwijs een serieuze invulling en een vaste positie kreeg. Volgens Pim den Boer (1987: 155) ontwikkelde het zelfstandige geschiedenisonderricht zich pas na meer dan twee millennia. In de vroegmoderne tijd behelsde het elementaire onderwijs in Europa meestal alleen lezen, schrijven en rekenen. Op de Latijnse scholen was geschiedenis een verlengstuk van de klassieke talen en werd hooguit bijbelgeschiedenis gedoceerd.

In Nederland werd geschiedenis in 1806 voor het eerst als een facultatief vak voor de lagere scholen in de nationale wetgeving van koning Lodewijk Napoleon opgenomen (Kamerbeek 1982: 104-105). Een van de eerste geschiedenisboekjes die gebruikt werden was *Schoolboek der Geschiedenissen van ons Vaderland* van Hendrik Wester. Men aarzelde over een verplichte invoering van het vak in verband met de gebrekkige kennis bij de onderwijzers en vanwege de godsdienstige verschillen. De schrijvers van de boekjes zouden vooral protestants zijn en een eenzijdige interpretatie van de vaderlandse geschiedenis weergeven. Met de Wet Van der Brugghen uit 1857 werd geschiedenis een verplicht vak op de lagere school. Geheel in de geest van de tijd formuleerde men als primaire taak van het

geschiedenisonderwijs de “opwekking tot warme vaderlandsliefde als bestanddeel der nationale opvoeding” (Toebes 1976: 71). De Memorie van Toelichting op de Wet Kappeyne van de Copello van 1878 werkte dit patriotistische doel nog specifieker uit: “Alleen dat deel der vaderlandse geschiedenis dat de leerling een bevattelijk overzicht schenkt van de wording van de Nederlandse staat en hem de grote daden leert kennen van ons voorgelacht, door welks volharding onder leiding van Oranje, ons onafhankelijk bestaan werd gegrondvest, verdient een bredere ontwikkeling” (Van Hoof 2004: 221). Tot diep in de twintigste eeuw, tot circa 1965, bleef de vaderlandse geschiedenis in het lager onderwijs centraal staan. Op katholieke en protestants-christelijke scholen (het ‘bijzonder onderwijs’) werden kennisoverdracht en het aankweken van nationaal gevoel vermengd met het bevorderen van ‘godsdienstzin (Toebes 1976: 94). De kinderen leerden het onderscheid tussen ‘goede en slechte’ katholieken of protestanten in de geschiedenis. Hardop dreunden ze rijen jaartallen en namen van vaderlandse helden op. In het voortgezet onderwijs kwam met de oprichting van de hbs en de mms, als gevolg van de Wet op het Middelbaar Onderwijs van Thorbecke, in 1863 voor het eerst zelfstandig geschiedenisonderwijs tot stand. Op de gymnasia bleef de ‘geleerde vorming’, waaronder de geschiedenis van de Griekse en Romeinse Oudheid, belangrijk. De hbs was in de ogen van Thorbecke praktischer gericht. Met de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 werd geschiedenis in de vakkenca- non van gymnasia en hbs opgenomen, en vervolgens ook op (m)ulo’s ingevoerd. Het doel van dit onderwijs was tot circa 1960 het overdragen van algemene kennis en beschaving en voorbereiding op de maatschappij. In het voortgezet onderwijs kwamen de ‘algemene kennis en beschaving’ aan bod in de lagere klas- sen: van klassieke Oudheid, Middeleeuwen tot nieuwe geschiedenis. In het inter- bellum gaf de overheid voor hbs-a (en daarmee ook voor de mms) de mogelijk- heid om “bijzondere onderwerpen uit de economische en culturele geschiedenis” te behandelen (Toebes 1976: 73). Als (mondelinge) examenstof in de hogere klassen werd voornamelijk de geschiedenis van de negentiende eeuw voorgeschreven. De schoolboeken werden in deze periode gekenmerkt door de invloed van de verzuiling, het primaat van de politieke, militaire en dynastieke geschiedenis, de afwezigheid van de contemporaine geschiedenis en het ontbre- ken van een nationalistisch perspectief (Toebes 1981: 243-244).

In Engeland werd het vak geschiedenis op de middelbare scholen professioneler aangepakt dan in Nederland. De kwaliteit van het geschiedenisonderwijs kreeg een impuls door de oprichting in 1872 van een School of Modern History aan de universiteit van Oxford, gevolgd door de Historical Tripos in Cambridge (Toebes 1981: 161). In Nederland bestond toen zelfs geen zelfstandige doctoraalstudie geschiedenis, die kwam in 1921. Sinds 1863 bestond wel de gelegenheid om een staatsexamen mo af te leggen; maar pas vanaf 1912 waren er mo-opleidingen met de mogelijkheid tot het volgen van deeltijd cursussen (Vos en Van der Linden 2004). In het Engelse geschiedenisonderwijs was de ‘training for citizenship’ een belangrijke doelstelling die vanuit een Britse chronologische ontwikkelingslijn werd belicht. Vandaar dat de geschiedenis van het parlement veel aandacht kreeg. Het streven was om de Britse constitutionele geschiedenis in de beste Whig-



tradities – i.c. vooruitgangsperspectief – over te brengen: “the spirit of Macaulay and the other Whig-historians still brooded over the scene” (Toebes 1981: 161). Net als in de Nederlandse schoolboeken domineerde de politieke, militaire en dynastieke geschiedenis. Als de klassieke Oudheid en Middeleeuwen aan bod kwamen, dan gebeurde dat vanuit een nationalistisch perspectief. Over het oude Egypte of Griekenland werd nauwelijks gedoceed; ook de geschiedenis van Schotland en Wales kwam er bekaaid vanaf (Toebes 1981: 162).

In Frankrijk werden al heel vroeg, in 1820, de eerste geschiedenisleraren benoemd (Den Boer 1987: 178 en 182). De doelstellingen van het onderwijs waren het aantonen van de groei van de Franse natie en het stellen van voorbeelden. Ook hier domineerde het ontwikkelingsperspectief. Toch benadrukte men in het geschiedenisonderwijs wel de exemplarische waarde van historische helden, al was de heldengalerij nu meer nationaal georiënteerd en gedemocratiseerd. Het accent van de algemene oude en middeleeuwse geschiedenis verschoof naar de nationale geschiedenis. In 1865 werd de eigentijdse geschiedenis ingevoerd die een “cours de patriotisme et d’éducation sociale” behoorde te zijn. Dit leidde tot scherpe aanvallen vanuit klerikale en republikeinse hoek. Men verweet de minister van Onderwijs bonapartistische propaganda (Den Boer 1987: 189).

Na de val van Napoleon III, tijdens de Franse Derde Republiek, werd de school een van de belangrijkste instanties die immigranten en hun kinderen moesten omvormen tot “echte Fransen”. Daar brachten kinderen zes dagen in de week de meeste uren door. Natiebeseft en burgerschap werden er dagelijks ingeprent. De Franse assimilatiepolitiek is in feite onder de Derde Republiek begonnen. Het geschiedenisonderwijs bleef echter voorwerp van felle debatten. Van kerkelijke zijde kritiseerde kardinaal Dupanloup het gebrek aan moraliserende waarden bij het geschiedenisonderwijs. Zijn uitgangspunt was weliswaar dat God zich in de geschiedenis openbaarde, maar het vak stond ook in dienst van de wederopbouw van het vaderland (Den Boer 1987: 214). De historicus Gabriel Monod waarschuwde om het geschiedenisonderwijs niet te politiseren en te veranderen in een ‘cours de républicanisme ou de morale’. Hij wilde het geschiedenisonderwijs zoveel mogelijk wetenschappelijk houden (Den Boer 1987: 191). Het inprenten van natiebeseft werd na 1870 door alle groepen gedeeld, maar het probleem was dat elke partij zijn eigen idealen koesterde over de inrichting van het vaderland. Het rapport van de historicus Ernest Lavisse in 1890 waarin een vakdidactiek van de geschiedenis werd gepresenteerd, bewerkstelligde enige pacificatie. De moraliserende functie van geschiedenis kreeg nu een andere inhoud: geschiedenis was het zoeken naar waarheid en de leraar had de plicht onpartijdig te oordelen (Den Boer 1987: 215).

In Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk was het geschiedenisonderwijs op de middelbare scholen nationaal georiënteerd. In Nederland stond de vaderlandse geschiedenis vooral op de (confessionele) lagere scholen centraal; de nationale oriëntatie was in het vervolgonderwijs wat minder, hoewel dat kon verschillen per type vervolgonderwijs.<sup>15</sup> Daarnaast overheerste in de drie landen tot de

jaren zestig van de twintigste eeuw een eurocentristisch perspectief (Den Boer 1998: 97).

### 2.5.2 EEN NATIONALE HERINNERINGSGEMEENSCHAP

In het laatste kwart van de negentiende eeuw was de historische discipline in Europa tot grote bloei gekomen. Desondanks ontbrak er iets. De kritische methode van historici bedoelde het verleden te objectiveren, maar daarmee werd het wel onder een glazen stolp gezet. Hoezeer historici begaan waren met het bevorderen van nationale eendracht en de versterking van nationaal besef, het ging de geschiedwetenschap uiteindelijk om de waarheid en de feiten, en die behoorden met een zekere afstandelijkheid gepresenteerd te worden. Ook in het onderwijs werd leerlingen weliswaar liefde voor het vaderland bijgebracht, maar zij moesten wel het onderscheid leren tussen mythen en werkelijkheid. Patriotisme en historisch besef gaan nu eenmaal niet altijd goed samen. In die tijd manifesteerde zich het spanningsveld tussen geschiedenis als nationale herinnering en geschiedenis als kritische reflectie op het verleden. De eerste benadering impliceert heroïsche verhalen, emoties, de nadruk op het positieve en één gemeenschappelijke visie; de tweede benadering richt zich op kritisch en rationeel bronnenonderzoek, aandacht voor de zwarte bladzijden en een benadering die openstaat voor meer visies en perspectieven. In 1874 onderscheidde Nietzsche in zijn beroemde essay *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* drie visies op het verleden die elk een risico inhouden: de antiquarische geschiedenis wil voor alles het dierbare bewaren en kan tot verstening leiden; de monumentale geschiedenis verheerlijkt helden en wordt al snel hagiografie; de kritische geschiedenis ondermijnt mythen en overleveringen, maar kan zich blindstaren op feiten en de samenhang over het hoofd zien (Nietzsche 1994).

Intussen zocht de samenleving in die tijd houvast in het verleden. Urbanisatie, secularisatie en fabrieksmatige productie, om enkele voorbeelden te noemen van de maatschappelijke verschuivingen, hadden grote groepen mensen uit vertrouwde verbanden weggerukt. De manier waarop hun ouders en grootouders hadden geleefd, was niet langer richtinggevend. Dit leidde tot desoriëntatie en onzekerheid. Boeken en verhalen konden niet voldoende beantwoorden aan de toenemende behoefte aan geborgenheid, continuïteit en zingeving, zeker niet bij de grote massa. Ritueel en traditie deden dat wel.

Om de nationale gemeenschap te accentueren ontwierp de elite tradities die tot de verbeelding spraken van het grote publiek en die de indruk wekten eeuwenoud te zijn. Dat gebeurde al in een vroeg stadium bij de Engelse monarchie. Met dit proces van retraditionalisering – door Eric Hobsbawm (1983) “the invention of tradition” genoemd – werden vergeten tradities nieuw leven ingeblazen en nooit bestaande tradities uitgevonden om gezag te rechtvaardigen en sociale cohesie te bevorderen. Het ging soms ook om spontane acties vanuit de bevolking die gekanaliseerd en gecanoniseerd werden. De ‘invented traditions’ verwezen naar een fictief of gereduceerd verleden, maar ze hadden een magische en integre-

rende uitwerking. Zeker in het kader van de monarchie. Een bekend voorbeeld in Nederland was de Gouden Koets, een geschenk van de Amsterdamse bevolking aan koningin Wilhelmina bij haar inhuldiging in 1898. De Gouden Koets werd volgens Henk te Velde (1992: 150) aangeboden op het moment dat de eerste auto's door Nederland reden. Het gebruik van de Gouden Koets riep nostalgische beelden op van 'echte' koningen met hermelijnen mantels en kronen uit een ver verleden.

Het nieuwe kader van de natiestaat – republikeins of monarchaal – inspireerde tot de introductie van uiteenlopende, soms creatieve tradities. Het hoogtepunt lag in de periode van circa 1870-1919. De formalisering en ritualisering van regelmatig terugkerende festiviteiten en herdenkingen moesten de nationale identiteit bij het grote publiek er als het ware inslijpen, waarbij zorgvuldig uitgekozen symbolen en emblemen verwezen naar het gemeenschappelijk verleden (Hobsbawm 1983: 4-5). Geleidelijk aan kregen de christelijke feestdagen concurrentie van nationale feest- en gedenkdagen, zoals Quatorze Juillet in Frankrijk (sinds 1880), Koninginnedag in Nederland (sinds 1885) en Empire Day in het Verenigd Koninkrijk (sinds 1901). Bij die gelegenheden werden nationale vlaggen geïntroduceerd, volksliederen gezongen en speciale ceremonies bedacht. Elk jaar vonden op speciale dagen dergelijke herdenkingen en feesten plaats die verwezen naar een gemeenschappelijk voorgesteld verleden, waardoor een band tussen mensen van verschillende sociaal-culturele achtergrond werd gesmeed (Zerubavel 2003a: 333). Op deze manier ontwikkelde zich een nationale herinneringsgemeenschap rond bepaalde historische gebeurtenissen en personen.

Ook al lukte een synchronisatie van verschillende herinneringsculturen nooit helemaal, jaarlijks werden mensen in hun dagelijks leven geconfronteerd met het belang dat gehecht werd aan de officiële interpretatie van de geschiedenis van hun land. De nationale kalender droeg in belangrijke mate bij aan de culturele homogenisering van de natiestaat (Zerubavel 2003a: 318-319). De betekenis ervan zou in de loop der jaren nog gaan toenemen, zeker toen in bepaalde landen het belang van de natie werd verabsoluteerd.

Na 1960 kreeg het begrip nationale identiteit een negatieve lading en werd nationale gemeenschapszin ouderwets gevonden. Dat duurde ongeveer tot de jaren negentig. Daarna trad een kentering in. Om de veranderde waardering van nationale identiteit te kunnen begrijpen, moeten we meer weten over het veranderingsproces dat de collectieve herinnering in Europa in de twintigste eeuw onderging. Deze kwestie komt nu aan de orde.

## NOTEN

- 1 Voor een bespreking van de ‘objectieve’ natiedefinitie zoals van Johann G. Herder en de ‘subjectieve’ natiedefinitie zoals van Ernest Renan, zie Labrie 1992: 62-64. Volgens Van Sas 1995a: 20 bestaat er weinig kans dat de natiestaat plotseling zal instorten zoals met het socialisme is gebeurd.
- 2 Schulze 1996: 96. Het citaat is afkomstig uit de commentaren van Caesar. De Franse inscriptie luidt: ‘La Gaule unie, formant une seule nation, animée d’une même esprit, peut défier l’univers.’
- 3 Letterlijke inscriptie: ‘Deutschlands Einigkeit, meine Stärke. Meine Stärke, Deutschlands Macht.’
- 4 In zijn werk over de Germanen vertelt Tacitus hoe deze Bataven na een conflict met de Chatti door hun stamgenoten werden verjaagd. Zij vestigden zich op het eiland in de Rijn (de Betuwe) en een smalle strook op de linkeroever. Zie Tacitus 2006: 78.
- 5 Sengers 2003: 70. In de praktijk stelde deze wet niet veel voor.
- 6 Piebenga 1998: 84-85. Van deze bezoeken is alleen een prent van de prinses in Fries kostuum bewaard gebleven.
- 7 De letterlijke titel van de Amsterdamse wereldtentoonstelling was ‘Internationale, Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling’.
- 8 Verslag in *Le Palais de Cristal. Journal illustré de l’exposition de 1851* no. 1 (7-5-1851) 3.
- 9 Beschrijvingen en tekeningen van deze exposities in *Le Palais de Cristal*, no. 6 en no. 22.
- 10 Alexander Keith Johnston, *The royal atlas of modern geography* (Edinburgh, William Blackwood & Sons, 1861). Er zijn uiteraard tal van andere voorbeelden in Duitsland en Frankrijk te geven.
- 11 *Grand Album de l’Exposition Universelle 1867*: IX-X en 95.
- 12 Williams 1962: 185-187. Napoleon III schreef twee delen over de geschiedenis van Julius Caesar. Daarnaast oriënteerde hij zich op de Romeinse keizers, Karel de Grote en zijn oom Napoleon I. Den Boer 1987: 108.
- 13 *Grand Album de l’Exposition Universelle 1867*; vorstengravures: 9, 17, 23, 25, 107, 109 en 111.
- 14 Zie voor een beschrijving van de prijsuitreiking Van Wesemael 1997: 258-263.
- 15 Het geschiedenisonderwijs op (m)ulo was waarschijnlijk nationaler georiënteerd dan op het gymnasium, hbs en mms. Meer onderzoek naar de verschillende schooltypen in dit opzicht is dringend gewenst.



### 3 VERANDERDE COÖRDINATEN VAN HERINNERING

*Maria Grever*

#### 3.1 DESINTEGRATIE VAN DE NATIONALE IDEE

Voorafgaand aan de Franse presidentsverkiezingen van 2007 suggereerde Nicolas Sarkozy om een ministerie van Immigratie en Nationale Identiteit in te stellen. De socialistische leider Ségolène Royal ageerde fel tegen dit plan. Volgens haar zal het Frankrijk van morgen steeds diverser zijn, maar blijft het land ‘trouw aan zijn wortels’.<sup>1</sup> Welke wortels, daarover liet Royal zich wijselijk nauwelijks uit. De Fransen zijn namelijk zeer verdeeld over de interpretatie van het nationale verleden.

In heel Europa vindt momenteel een desintegratie van de nationale idee plaats. Wat in de negentiende eeuw met veel moeite was opgebouwd is honderd jaar later aan het eroderen. In de tussenliggende eeuw hebben twee wereldoorlogen, koloniale exploitatie en dekolonisatie, opkomst en val van het communisme het beeld van Europa als superieure beschaving van zijn vanzelfsprekendheid ontdaan. Welke effecten hebben deze gruwelijke gebeurtenissen gehad op de omgang met het verleden? In eerste instantie was dat ‘flink zijn en kijken naar de toekomst’. Maar met grote terugwerkende kracht heeft dat verleden ons ingehaald en treden de effecten ervan generaties later naar buiten.

Overheden zoeken naar ‘bindmiddelen’ om de gemeenschap bij elkaar te houden. Voor Nederland is deze tendens onder meer merkbaar in de grote nadruk op gemeenschappelijke waarden, onderlinge betrokkenheid en sociale samenhang in de regeringsverklaring van het kabinet-Balkenende IV. Veel westerse landen, ook Nederland, stimuleren gevoelens van nationale verbondenheid door te verwijzen naar het roemrijke of grootse verleden. Maar verwijzingen naar De Ruyter, Wellington of Napoleon blijken minder onschuldig dan vijftig jaar geleden. Het nationale verleden lijkt steeds minder geschikte bindmiddelen op te leveren voor de huidige samenleving.

Het collectieve herinneren is veranderd. Overlevenden van de concentratiekampen en de Goelag zijn bijna uitgestorven. Nieuwe groepen laten van zich horen – vrouwen, homo’s, Roma, Sinti – en brengen vergeten geschiedenissen naar voren. Aan nationale monumenten worden plaquettes en namen toegevoegd. Maar het knutselen en sleutelen aan beelden is niet genoeg. Deze groepen eisen erkenning van hun identiteit, excuses en genoegdoening voor wat hun of hun familie is afgenomen. Emigreerden Europeanen in de negentiende en twintigste eeuw naar ‘de nieuwe wereld’ (Noord-Amerika en Australië), in de huidige tijd is Europa een continent van de immigratie geworden. Europa is vooral mentaal ‘witter’ geworden. De koloniale tijd is al lang vergeten. Maar de kinderen en kleinkinderen van ingezetenen uit de voormalige koloniën wonen nu in de

oorspronkelijke moederlanden en stellen de eenzijdige interpretatie van het verleden aan de kaak. Mede door hun komst is de samenstelling van de bevolking sterk veranderd en staat de definitie van nationale identiteit met een beroep op dat weerbarstige verleden ter discussie. “The empire strikes back”, zo lijkt het wel (Thompson 2005).

De botsingen tussen herinneringsculturen en herinneringsoorlogen (‘guerres des mémoires’) die thans in de westerse landen plaatsvinden, wijzen op een veranderde socio-mentale topografie van het verleden (Zerubavel 2003b: 1-3; Blanchard en Bancel 2006). Anders gezegd: de coördinaten van de collectieve herinnering zijn verschoven. Dat is de centrale invalshoek van dit hoofdstuk. We schetsen eerst de pogingen tot verdergaande homogenisering van het collectieve herinneren binnen de natiestaten. Vervolgens worden enkele breukervaringen in de twintigste eeuw belicht en de effecten daarvan op de samenleving voor de korte en lange termijn. Tenslotte bespreken we de reacties hierop in de drie landen.

## 3.2 VERDEELDE NATIES IN EEN VERDEELDE WERELD

Aan het einde van de negentiende eeuw leek de nationale eenheid in de West-Europese landen ver gevorderd. De definitie van burgerschap werd verbreed en meer mensen namen actief deel aan het politieke systeem. Ook de levenswijze van de brede burgerij veranderde. Maar een harmonieuze eenheid was de cultuur van de burgers zeker niet (Stuurman 1992: 286-287). Binnenlands bleven grote verschillen bestaan tussen rijk en arm, tussen mannen en vrouwen, tussen godsdienstige opvattingen en leefstijlen. Nieuwe groepen en bewegingen organiseerden zich nationaal en internationaal, en daagden de conservatief-liberale burgerij uit. Confessionelen, socialisten en feministen werden elk een kracht waar regeringen rekening mee dienden te houden. Deze groepen betraden de openbare sfeer met andere strijdmiddelen: ze gebruikten een mobiliserende retoriek, schroomden niet om de straat op te gaan, organiseerden massademonstraties of verstoorden vergaderingen (De Haan en Te Velde 1996; Grever en Waaldijk 1998: 12-18; voor het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk zie Stuurman 1992: 339-352 en Weber 1991: 159-188). De openbaarheid zelf veranderde van karakter. In het ene land werden deze bewegingen geïntegreerd in de politieke cultuur, in het andere werden sommige facties effectief gekanaliseerd of (tijdelijk) monddood gemaakt. *Last but not least*, de moderne West-Europese natiestaten verdeelden de buiten-Europese wereld en creëerden langs deze weg andere tegenstellingen die op de lange duur de binnenlandse verhoudingen fundamenteel zouden beïnvloeden.

### 3.2.1 OPTIMISME EN NATIONAAL ZELFBEWUSTZIJN

Frankrijk herstelde zich redelijk snel na de val van het tweede keizerrijk en de onderdrukking van de Commune. De overtuiging van de culturele superioriteit in de wereld bleef ook na 1870 onverminderd voortbestaan, ondanks kritische geluiden van iemand als Renan. Frankrijk presenteerde zich als een smaakvormende natie, haar beschaving zou iets bijzonders zijn. Dat zou ook blijken uit

de universaliteit van de Franse taal die de 'lingua franca' van de beschaafde wereld moest blijven (Evers 1992: 351).

Toch bleven tal van tegenstellingen de Franse politieke arena beheersen. Het grootst waren die tussen de katholieken en monarchisten enerzijds en de republikeinen en linkse aanhangers van de parlementaire democratie anderzijds. Conservatief rechts wantrouwde internationale stromingen, zoals de vrijmetselarij en het kosmopolitisme, omdat deze de eenheid van de natie zouden ondermijnen. Rechts had een afkeer van protestanten en vooral van joden; het antisemitisme was steeds verbonden met het antikosmopolitisme. Joden werden als de grootste binnenlandse vijand beschouwd. Het tweedelig werk van Edouard Drumont, *La France juive* (1886), werd een bestseller en bracht een golf van antisemitisme teweeg met als dieptepunt de Dreyfusaffaire (Schulze 1996: 235-236). Frankrijk raakte verdeeld in twee kampen: de dreyfusards met in hun gelederen beroemde intellectuelen en schrijvers als Emile Zola en Henri Bergson, en anti-dreyfusards, een grote groep nationalist, antisemieten, royalisten en klerikalen. Met de wetten van 1905 die de scheiding van kerk en staat regelden, werd het tijdperk van de *état laïque* in de Franse politieke cultuur ingeluid.

Vormden de vakorganisaties en de socialistische beweging een politieke factor van betekenis, de vrouwenbeweging had weinig invloed. Dat gold niet alleen voor Frankrijk; uit onderzoek blijkt dat de vrouwenbeweging in katholieke landen zoals Italië en België meestal moeilijker van de grond kwam dan in landen met een dominante protestants burgerlijke cultuur (Evans 1977; Offen 2000). In Frankrijk kregen vrouwen in 1945 het kiesrecht.

Tenslotte, de Franse taal was nog steeds niet overal doorgedrongen. Bretonse soldaten leerden pas Frans te spreken in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog, toen het een kwestie werd van leven en dood.<sup>2</sup>

Intussen had de Derde Republiek grote delen van Afrika op gewelddadige wijze geannexeerd onder de noemer van de *mission civilatrice*, de 'verheffing' van de inheemse bevolking in de koloniën door de Fransen (Conklin 1997; Bancel et al. 2003). Al eerder, tussen 1830 en 1870, waren Algerije, Senegal en het zuiden van Vietnam met veel geweld veroverd; de Fransen beschouwden Algerije daarbij niet als kolonie, maar als deel van Frankrijk dat onder het ministerie van Binnenlandse Zaken viel. Met het Franse protectoraat over Tunis in 1881 begon de feitelijke 'wedloop om Afrika' en het moderne imperialisme: de vestiging van formele imperia die centraal bestuurd en geëxploiteerd werden (Luykx 1992: 282).

Het optreden van de West-Europese imperiumbouwers was nauw verbonden met het nationalisme in eigen land. De nationale identiteit en het zelfbewustzijn van de burger werden vooral na 1900 geconstitueerd in de praktijk van de koloniale verhoudingen en de interactie met gekoloniseerde elites, arbeiders, soldaten, huishoudsters en ander personeel, dus aan de randen van de imperia (Stoler 1995; Saïd 1993; Grever en Waaldijk 1998).



Het Verenigd Koninkrijk sloot na de dood van koningin Victoria in 1901 een tijdperk van ongekeerde sociaal-economische, culturele en politieke expansie af. Het grootste imperium ter wereld besloeg ruim dertig miljoen vierkante kilometer. Ter ere van de overleden koningin werd haar geboortedag, 24 mei, uitgeroepen tot Empire Day. Met deze jaarlijkse nationale feestdag die trots en gemeenschapsgevoel onder de Britten moest bevorderen, werden de glansrijke regeringsjubilea van Victoria in 1887 en 1897 voortgezet (Mangan 1986; zie ook English 2006). Traditie en continuïteit vormden de basis van de Engelse cultuur. Anders dan in Frankrijk bestond onder de Britse politieke elite een grote mate van consensus over het idee van de staat, de natie, het imperium en de inhoud van 'Britishness'. Dat wil niet zeggen dat de Britse nationale identiteit een stabiele categorie was. Behalve de arbeidersbeweging en de vakbonden was de vrouwenbeweging een niet te onderschatten stoorzender. Decennia lang hadden Britse feministen gestreden voor vrouwenkiesrecht en de vanzelfsprekende combinatie Britishness en *mannelijk* burgerschap ontregeld. Anders dan in Frankrijk en Nederland gebruikten de suffragettes na 1900 radicale methoden. Ze organiseerden massale demonstraties, gooiden ruiten in, ketenden zich vast aan hekken en gingen in hongerstaking in de gevangenis, waarna gedwongen voedseltoediening volgde. Enkele militante suffragettes pleegden ook bomaanslagen. Tijdens de Derbyrennen in 1913 positioneerde de suffragette Emily Wilding Davison zich met haar banier "Votes for Women" onverwachts voor het paard van de Engelse koning die haar in zijn race verpletterde. Het was haar laatste suïcidale poging om aandacht voor het vrouwenkiesrecht te vragen. De begrafenis werd één grote betoging. Het vervoer van de kist door de straten van Londen werd begeleid door 2000 suffragettes in uniform en bracht een grote menigte op de been (Grever 1994: 28). In 1928 verkregen de Britse vrouwen het kiesrecht.

De leidende positie van het Verenigd Koninkrijk in de wereld werd toegeschreven aan de unieke kenmerken van het Britse karakter. Joseph Chamberlain – in 1895 minister van koloniën en fervent aanhanger van de imperialistische politiek – beschouwde de Britten als "the greatest governing race the world has ever seen" (Schulze 1996: 244). Het doel was om alle koloniën en dominions in een Gemeenbest onder te brengen. Dat mislukte in elk geval met de Ieren die eeuwenlang door de Engelsen waren uitgebuit. In 1916 riepen zij de onafhankelijke Ierse Republiek uit, waarna in 1921 de Ierse Vrijstaat ontstond. Desondanks voelden de Britten zich geroepen om de gehele mensheid te beschaven. Deze missie – die Rudyard Kipling verheerlijkend "the White Man's Burden" had genoemd – vormde de morele rechtvaardiging van het bestaansrecht van het koloniale wereldrijk en van de overheersing van het Engelse 'witte ras'.

In 1913 vierde Nederland vol zelfvertrouwen en optimisme het eeuwfeest van de nationale zelfstandigheid. De economie floreerde, overal werd vooruitgang ontwaard. De Indische baten hadden de schatkist goed gevuld. Om deze 'erschuld' in te lossen was de koloniale politiek in Nederlands-Indië bijgesteld in ethische of morele richting. De jurist C.Th van Deventer had gepleit voor verbetering van onderwijs en de versterking van de economische positie van

de inheemse bevolking (Van den Doel 1996: 154). De antirevolutionaire Abraham Kuyper redeneerde vanuit de voorgedijgedachte. Hij meende dat de Nederlandse overheid de plicht had de bekering van de Indonesische bevolking tot het christendom mogelijk te maken. In 1897 was in de Tweede Kamer op zijn voorstel de zending als apart onderwerp behandeld bij de algemene beschouwingen over de koloniën (Grever en Waaldijk 1998: 268). Net als in Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk was het doel om de bevolking in de koloniën te beschaven, te verheffen en op te voeden. Deze oudere calvinistisch geïnspireerde zendingsgedachte die vanaf het begin van de twintigste eeuw ook doorwerkte in het liberalere beeld van 'Holland' als tolerant en verlicht gidsland in Europa, vormde de basis van het etnische nationalisme in Nederland.<sup>3</sup>

Binnenlands fungeerde de zuilvorming als geleider en als tegenwicht tegen al te snelle modernisering (Te Velde en Verhage 1996: 5). De zuilen – katholieken, (orthodox-) protestanten, socialisten en een neutrale voornamelijk liberale restgroep – boden onderdak aan grote groepen mensen en verschaften een nieuw gemeenschapsgevoel in de snel veranderende samenleving. Soms leek het enthousiasme voor de eigen zuil zo groot dat wel eens gevreesd werd voor het uiteenvallen van de nationale gemeenschap. Maar achteraf gezien stimuleerden verzuiling en natievorming elkaar.

### 3.2.2 DE SCHOK VAN 1914-1918

De Eerste Wereldoorlog zette het onbegrensde vertrouwen in de vooruitgang op losse schroeven. In fysiek en mentaal opzicht was de uitwerking op de bevolking vernietigend geweest. Complete generaties jonge mannen uit Frankrijk, Engeland, België, Duitsland, Oostenrijk, Turkije en Rusland waren weggevaagd. Minder bekend is dat op grote schaal troepen uit de koloniën en de dominions hadden meegevochten: behalve Canadezen en Australiërs onder Britse vlag vonden tienduizenden Algerijnse, Marokkaanse, Senegalese en Indiase soldaten in dienst van Frankrijk op de Europese slagvelden de dood (Aarim 2000; Van den Oord 2004: 1-2). Vier monarchieën verdwenen van het toneel: het Duitse keizerrijk, het Russische tsarenrijk, de Oostenrijk-Hongaarse dubbelmonarchie en het Ottomaanse rijk van de sultan. De twee laatste – multinationale – staten waren door het nationalistische streven van etnische minderheden op hun grondgebied uiteen gevallen in afzonderlijke natiestaten. De Baltische volken maakten zich los van het Russische rijk. Duitsland werd gekortwiek. De voorwaarden die dat land werden opgelegd, het afstaan van (koloniale) gebieden en de gigantische herstelbetalingen, waren vooral door toedoen van Frankrijk zeer vernederend. In de internationale betrekkingen nam de Verenigde Staten de leidende positie over. De vanzelfsprekende Europese wereldhegemonie was in belangrijke mate voorbij.

In het neutraal gebleven Nederland drong de betekenis van deze Grote Oorlog, zoals de Eerste Wereldoorlog in veel landen wordt genoemd, nauwelijks door tot het publiek, met uitzondering van de grensgebieden. Terwijl in Frankrijk een ware monumentenindustrie was ontstaan, heeft deze oorlog weinig sporen nage-

laten in het collectieve geheugen van Nederland. Er zijn enkele gedenktekens en monumenten opgericht voor de opvang van vluchtelingen en slachtoffers. Vaste herdenkingsplechtigheden werden hier niet gehouden (Schulten en Kraaijestein 2001: 163-178).

Wel hadden de oorlogsomstandigheden gezorgd voor onrust en rellen onder de bevolking. In 1917 brak in Amsterdam het aardappeloproer uit naar aanleiding van de beperkte voedselrantsoeneringen met als gevolg negen doden en ruim honderd gewonden. Een jaar later verhoogden de Russische revolutie en de revolutionaire woelingen in Duitsland de spanning. Toen soldaten protesteerden tegen het intrekken van de verloven en de slechte voeding, en kort daarna, op 9 november 1918, de Duitse keizer was afgetreden, meende SDAP-leider Troelstra dat het uur van de revolutie ook in Nederland was aangebroken. De revolutie kon het beste beginnen in Rotterdam, zo redeneerde men, omdat onder de havenarbeiders grote onvrede heerste. Op een drukbezochte avondvergadering maakte hij aan zijn enthousiaste partijgenoten bekend dat de arbeidersklasse in Nederland bezig was om de macht te grijpen. De volgende dag hield hij een urenlange redevoering in de Tweede Kamer waarin hij deze woorden herhaalde (De Rooy 1999: 194).

De politieke elite maakte zich grote zorgen over deze revolutionaire oproep. Het plan ontstond om de koningin als zichtbaar middelpunt tijdens een grote manifestatie van alle gezindten op maandag 18 november te laten verschijnen. De koningin zelf was zeer gespannen. De paniek verminderde enigszins toen bleek dat zij op de zondag daarvoor na afloop van de kerkdienst in Den Haag en later bij het paleis Noordeinde staande ovaties en geestdriftige huldeblijken van de toegestroomde menigte kreeg. De volgende dag reed koningin Wilhelmina met prinses Juliana en prins Hendrik in een open koets naar de manifestatie op het Malieveld. De paarden werden uitgespannen, waarna militairen de koninklijke familie door de dicht opeengepakte en enthousiaste menigte rondtrokken. De kleine Juliana zwaaide naar de mensen, de koningin straalde. De betoging was één massale demonstratie van afhankelijkheid aan het vaderland. De revolutiedreiging in Nederland was voorbij (Fasseur 1998: 548-551, 560-562). 'Spontaan' Oranjegevoel had het revolutionair elan getemperd.

In het kielzog van de revolutiedreiging kregen vrouwen in 1917 het passief kiesrecht en in 1919 het actief kiesrecht. De methoden van de Nederlandse kiesrechtstrijdsters waren in het algemeen gematigd geweest. Hun strijd had bovendien veel minder lang geduurd dan die van de Britse suffragettes.

Al deze gebeurtenissen zijn echter onvergelijkbaar met de impact van de Eerste Wereldoorlog op de oorlogvoerende landen. Desondanks verschaftte de mythe van de oorlogservaring aan de natie een verdiept religieus gevoel, compleet met martelaren op de uitgestrekte kerkhoven (Mosse 1990). Sterven voor het vaderland kreeg een bovenmenselijke betekenis. Hoezeer de natie op een voetstuk werd gezet bleek uit het eerbetoon aan het monument van 'de onbekende

soldaat', een ritueel dat na 1919 in veel landen – behalve in Nederland – jaarlijks werd voltrokken. Tijdens de theatrale bijzetting van het stoffelijk overschot van de Belgische onbekende soldaat op 11 november 1922 in Brussel sprak koning Albert I de volgende woorden.

“Nous ne nous préoccupons pas de savoir s’il est bourgeois, ouvrier ou paysan, s’il est Flamand ou Wallon; nous l’honorons parce qu’il personnifie à nos yeux toutes les plus solides qualités de notre race, parce qu’il est le symbole tangible de la défense de notre indépendance retrempe par à l’épreuve de notre unité, gage des destinées immortelles de la Patrie.”<sup>4</sup>

Met zijn toespraak articuleerde de koning een collectieve identiteit waarbij het etnische en het culturele samenvielen: Vlaamse en Waalse mannen schraagden de Belgische (‘witte’) identiteit. De postume opname in dit onsterfelijk kader vormde de beloning voor de vele soldaten die hun leven hadden gegeven om de continuïteit van België te garanderen.

### 3.2.3 NATIONALISME IN OUDE EN NIEUWE NATIESTATEN

Na de Eerste Wereldoorlog manifesteerde het nationalisme zich opnieuw met grote kracht. In de oude natiestaten – Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Nederland – zien we een dubbele reflex. Aan de ene kant gaf het verlies aan prestige en status van Europa een extra impuls aan de drang tot hegemoniale overheersing in de koloniën. Het ‘beschaven’ van inheemse volken volgens westerse maatstaven bevorderde tegelijkertijd het verlangen naar nationale zelfstandigheid van de koloniën zelf (Bosch 1992: 15). Aan de andere kant maakten overheden en particuliere instellingen direct na de oorlog in eigen land veel werk van het opwekken en bekrachtigen van nationaal gevoel en gemeenschapszin door het stimuleren van folkloristische feesten, exposities, optochten en herdenkingen.

In Nederland organiseerde het Openluchtmuseum een jaar na Troelstra’s revolutiepoging het Vaderlandsch Historisch Volksfeest met een Marker bruiloft, een opluchtspeel *De Slotvrouw van Echt*, het optreden van Alkmaarse kaasdragers, de opvoering van draaksteken uit het Limburgse Beesel enzovoorts (De Jong 2001: 352-361). Volgens Ad de Jong was dit feest nauw verbonden met de politiek. Dat bleek onder meer uit het feit dat in het erecomité niet minder dan acht ministers zitting hadden. Behalve nationale eendracht streefde de initiator, de folklorist D.J. van der Ven, ook gezelligheid zonder standsverschil na. Het hoogtepunt van dit succesvolle feest was een folkloristische optocht waarin mensen uit heel Nederland liepen die zelf dragers waren van de nog levende folklore. Het massaal toegestroomde publiek zag een stoet van drie kilometer lang waarin oude tradities van alle provincies werden uitgebeeld (De Jong 2001: 364). In de jaren twintig raakten volkscultuur, platteland en klederdrachten echter uit de mode. Nederland richtte zich in deze jaren van economische groei meer op moderne uitvindingen, technische vooruitgang van nijverheid, handel en scheepvaart. Men wilde niet

langer geassocieerd worden met het traditionele platteland. Een herhaling van het Vaderlandsch Volksfeest deed zich dan ook niet meer voor. In de marge van de Olympische Spelen in 1928 vond nog op één dag een Nederlands folkloristisch feest plaats (De Jong 2001: 450).

Op internationaal niveau bleek de nationale kalender een uiterst effectief instrument voor nationale homogenisering te zijn. De standaardisering van de klok-kentijd en de invoering van één nationale tijd gingen hieraan vooraf, daartoe aangespoord door de aanleg van de spoorwegen, de introductie van de telegraaf en de koloniale expansie in de negentiende eeuw. In 1884 hadden de koloniale mogendheden tijdens de Standaard Tijd Conferentie de wereld in 24 tijdzones verdeeld. Dat betekende nog niet dat binnen elke tijdzone ook de dezelfde tijd werd aangehouden. Zo werd in Nederland in 1909 de middelbare zonnetijd van Amsterdam als landelijke tijd ingevoerd, een tijd die bijna 20 minuten voorliep op de West-Europese tijd. Uiteindelijk voerde de Duitse bezetter op 16 mei 1940 de Midden-Europese tijd in Nederland in, zodat allerlei problemen met reizen, transport en communicatie opgelost konden worden (Van der Poel 1999: 43; Knippenberg en De Pater 1988: 81-82).

De jaarcyclus van de natiestaten werd intussen steeds minder bepaald door het ritme van seizoenswisselingen en lokale agrarische feesten (Knippenberg en De Pater 1988: 178). Daarentegen kregen de christelijke feestdagen de status van nationale feestdagen. Terwijl de zondagsviering de weken markeerde, werden Kerstmis, Pasen, Pinksteren en Hemelvaart in de westerse wereld op de nationale kalenders gezet (Van der Poel 1999: 90-93). Het belang van wereldlijke nationale vieringen en herdenkingen nam echter ook toe. Naast Quatorze Juillet in Frankrijk en Empire Day in het Verenigd Koninkrijk werden voortaan jaarlijks de slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog herdacht. Nederland vierde – behalve Koninginnedag – uitbundig de regeringsjubilea van koningin Wilhelmina in 1923 en 1938 als nationale gebeurtenissen. Daar konden zelfs de encyclieken van paus Pius XI niet tegenop. In 1929 gaf zijn encycliek *Diuni illius magistri* (“over de christelijke opvoeding”) strenge richtlijnen voor het katholieke onderwijs: godsdienstles alleen was niet voldoende; de inrichting, het leerplan en de leermiddelen moesten de katholieke identiteit stimuleren (Hendriks 1987). Maar de herdenking van het geboortjaar van Willem van Oranje in 1933 werd ditmaal ook door katholieken enthousiast ondersteund. De Vader des Vaderlands bleek een nationaal bindmiddel geworden voor praktisch alle politieke richtingen.

Tekenend voor deze pacificerende trend was ook de Willibrordus-herdenking in 1939. Hoewel de eerste aartsbisschop van Utrecht een sleutelfiguur was voor katholieken, kwamen in het comité mensen van alle gezindten. Het herdenkingscomité beoogde een *nationale* herdenking. Gecharmeerd door deze intentieverklaring, aldus Marnix Beyen (2002: 67), aanvaardde de antirevolutionaire minister-president Colijn het erevoorzitterschap. Ondanks de verzuiling was in Nederland dus een grote eensgezindheid ontstaan over de inhoud en de historische achtergronden van het vaderland.

In het interbellum zagen de verslagen mogendheden – in het bijzonder Duitsland – en de nieuw gevormde natiestaten in Midden-Europa zich geconfronteerd met een versnelde modernisering en een machtsvertoon van de overwinnaars die zij niet bij konden houden. Als reactie ontwikkelde zich in die regio's, maar ook in de gekoloniseerde gebieden in Azië en Noord-Afrika, nationalistische bewegingen die etnische grenzen scherp afbakenden en het 'eigen' – vaak mythologische – erfgoed verheerlijkten (Nairn 1988: 179). Met deze ideologie hoopte men groepen te mobiliseren die de modernisering in eigen land konden bevorderen. Zodoende ontwikkelde zich in deze landen een agressief ultranationalisme. Het was dit type nationalisme dat in de jaren dertig een gevaarlijke factor werd en de opkomst van ongekend gewelddadige dictaturen mogelijk maakte.

### 3.3 HET NIET TE BEVATTEN VERLEDEN

Armoede, werkloosheid, gekwetste trots, financiële chaos, geweld en straatteur van rivaliserende opstandige groepen, dat alles kenmerkte de laatste jaren van de Duitse Weimarrepubliek. Toen Hitler in 1933 met zijn nazi-partij aan de macht kwam, installeerde hij een dictatuur die voor velen zekerheid en orde bracht, maar evenzeer voor grote groepen terreur en uiteindelijk de dood betekende.

De 'rassenpolitiek' en de oorlogen van Hitler schoven alle standaarden van rede, fatsoen en beleid terzijde. Tot de meest verschrikkelijke dieptepunten behoorde de tirannie van een moorddadig idee. Volgepakte treinen bleven naar de vernietigingskampen rijden, zelfs toen de nederlaag al onvermijdelijk was: zes miljoen joden en miljoenen anderen zijn door fabrieksmatige vergassing, verhongering en marteling vermoord. Het beeldmateriaal over de concentratiekampen uit de Tweede Wereldoorlog gaat elke voorstelling te boven. Bergen schoenen, tanden, brillen, lijken, rijen uitgemergelde mensen. De 'Endlösung' is nauwelijks te bevatten. Het is, in de woorden van Charles Maier (1988), een "unmasterable past".

Slechts langzaam drong dit verleden na de oorlog door tot de mensen buiten de getroffen groeperingen. Dat werd niet alleen veroorzaakt door de gruwelijkheid ervan. Een andere oorzaak was dat het nationaal historische discours van vóór de oorlog tot de jaren zestig in de West-Europese landen het zingevende kader vormde waarbinnen ervaringen betekenis kregen. Dat geldt vooral binnen de Nederlandse context.

#### 3.3.1 DE CONTINUÏTEIT VAN HET NATIONAAL HISTORISCH VERTOOG

In Nederland was het denken over de historische verbondenheid met de natie sinds de conciliante liberale historiografie van Fruin pacificerend en flexibel geworden (Tollebeek 1990: 415-422). Katholieken, antirevolutionairen en socialisten creëerden een historiografie die de identiteit van hun eigen groep schraagde. Niet iedereen was hier gelukkig mee. Een liberale politicus als P.J. Oud

beklaagde zich dat het vaderlands verleden per zuil verschilde en dat Nederlanders daardoor hun eigen geschiedenis onvoldoende kenden.<sup>5</sup>

In deze verzuilde situatie kon de NSB onder leiding van Anton Mussert ook haar perspectief op de Nederlandse geschiedenis doen gelden. Intrigerend is dat de NSB zich met het geschiedenisonderwijs nauwelijks kon profileren. De nadruk op meer nationale geschiedenis en de wens om de Germanen positiever te belichten in de schoolboekjes werden zonder problemen opgenomen in het bestaande vertoog. Die zelfverzekerdheid kwam volgens Beyen (2002: 72; zie ook Schöffers 1956) voort uit het feit dat Nederland geen nationaliteitsprobleem kende en tot dan toe nooit bezet of werkelijk bedreigd was geweest door andere naties. Dat wilde niet zeggen dat Nederlandse historici instemden met extreme vormen van nationalisme. In 1936 stelde Pieter Geyl het belang van een nationalistisch kader voor de geschiedschrijving van de Lage Landen in zijn oratie aan de orde, maar hekelde hij op felle wijze 'het staats- en racistisch nationalisme' van Duitsland en Italië. Zijn expliciet uitgesproken weerzin tegen deze ideologieën uitte zich ook in zijn bestrijding van de NSB (Tollebeek 1990: 332). In oktober 1940 werd hij door de Duitsers gearresteerd en in diverse kampen geïnterneerd.

Tijdens de Duitse bezetting kwam de pluraliteit aan historische perspectieven op de Nederlandse identiteit onder druk te staan. Het archiefwezen en het geschiedenisonderwijs bleken belangrijke speerpunten van het nieuw opgerichte departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming. Totalitaire regimes kennen de pedagogische waarde van geschiedenis heel goed. Ook de nazi's. Al in juni 1940 confisceerde de Duitse bezetter de archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, waar onder meer de papieren van Bakoenin, Marx en Lenin opgeslagen lagen. Veel archivalia waren overigens al vlak voor de oorlog overgebracht naar Engeland. Dat was niet het geval bij het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, dat in hetzelfde gebouw gehuisvest was. De complete bibliotheek en het archief werden weggehaald. Alleen het archief van Aletta Jacobs lag elders veilig in een kluis (Hunink 1986; Grever 1994: 38, 149, 195; Grever 1997). Pas na de val van de Sovjet-Unie werden deze archieven ontdekt in Moskou en teruggebracht naar Amsterdam.

Ten aanzien van de rijksarchieven slaagden de Duitsers erin om een professionele samenwerking met de Nederlandse archivariissen tot stand te brengen. Ze organiseerden een ruiloperatie van administratieve documenten en oorkonden tussen de Duitse en Nederlandse rijksarchieven die niet ongunstig voor het Nederlandse archiefwezen heeft uitgepakt (Beyen 2002: 308-312).<sup>6</sup> De Nederlandse archivariissen hadden een sterke beroepstrots. Toen de behoefte aan genealogisch onderzoek toenam, omdat mensen hun niet-joodse afstamming moesten bewijzen, stelden zij zich uitermate aarzelend op. Een reden was ook dat zij niet veel tijd en energie wilden steken in archieven die volgens hen louter van particulier belang waren. Het dilemma van de archivariissen werd in 1943 opgelost doordat het beheer van parochieregisters en akten van de Burgerlijke Stand werden toevertrouwd aan een Centrale Dienst van Sibbekunde, een beruchte ss-instansie die

twee jaar eerder was opgericht in verband met het uitreiken van afstammingsbewijzen (Beyen 2002: 296-305).

Het nieuwe departement van Opvoeding hechtte ook veel belang aan de verdieping van de nationale saamhorigheid door middel van de vaderlandse en ‘volkse’ geschiedenis. De Duitsers breidden niet alleen het aantal uren van het geschiedenisonderwijs op de lagere en middelbare scholen uit, ze trachtten ook hun eigen geschiedenisinterpretatie op te leggen. De Amsterdamse hoogleraar in de Germanistiek, Jan van Dam, die in 1940 secretaris-generaal van Opvoeding werd, wenste in de geschiedenislessen meer aandacht voor de historische banden tussen Nederland en het Duitse Rijk. Hoewel hij volgens Beyen de scherpe kantjes van de Duitse cultuurpolitiek afsleep, ondersteunde hij wel het proces van nazificering (Beyen 2002: 109 en 193). Toch bleken er voor Van Dam bepaalde grenzen te zijn aan de nazificatie.

In 1941 bedacht de nationaal-socialist Johan Theunisz het plan om een Nederlands Instituut voor Geschiedenis op te richten onder leiding van één staatsbestuurder, opdat het Nederlandse verleden niet bezoedeld zou worden. Buiten dit instituut mochten geen andere historische verenigingen bestaan en geen andere publicaties verschijnen. Voor zichzelf zag deze gepromoveerde historicus en leraar geschiedenis een rol weggelegd als officiële geschiedschrijver. Zijn ideeën werden niet gerealiseerd, omdat ze – zeker voor de Nederlandse verhoudingen – te radicaal waren. Ze druisten geheel in tegen de bestaande veelvormigheid van de wetenschappelijke instituten en de geschiedbeoefening in Nederland. Van Dam voelde veel meer voor een gematigde Duitse wetenschapper dan de rabiante nationaal-socialist en wetenschappelijke parvenu Theunisz (Beyen 2002: 179).

De nationaal-socialistische autoriteiten wilden wel voor de lagere en middelbare scholen een verplicht leerboek geschiedenis invoeren, omdat de huidige boeken een liberale en antinationaal-socialistische geest ademden. Men zocht naar een geschikte auteur om een boek voor de hoogste leerjaren te schrijven waarin het interbellum op een andere manier belicht moest worden. De historicus Hendrik Krekel die in 1938 op contemporaine geschiedenis was gepromoveerd en in de oorlog in Leiden tot hoogleraar was benoemd, werd bereid gevonden. Maar in 1943 gaf hij zijn opdracht terug wegens gebrek aan wetenschappelijke voorstudies en omdat hij niet anders dan een zakelijke benadering van het interbellum kon presenteren (Beyen 2002: 202). De pogingen om de geschiedbeoefening om te vormen in nationaal-socialistische zin strandden steeds, onder meer omdat mensen als Van Dam en Krekel moeilijk afstand konden doen van wetenschappelijke maatstaven of academisch prestige. De Duitse geschiedenispolitiek in Nederland kwam dus niet echt van de grond.

In 1946 vatte Geyl de wetenschappelijke omgang met het verleden bondig samen in de inleiding van zijn beroemde studie over de Napoleonbeelden in de Franse historiografie: de geschiedenis is “een discussie zonder eind” (Tollebeek 1990: 352). Deze discussie moest in alle vrijheid zonder externe dwang kunnen plaats-



vinden. Tot een definitieve voorstelling van het verleden zou deze discussie volgens hem nooit leiden. Immers, elk historisch beeld kon steeds worden aangevuld of weersproken. Met dit credo beklemtoonde Geyl de onontkoombaarheid en het wetenschappelijk belang van het historisch pluralisme. In de jaren zestig werd het oeuvre van Geyl en van zijn generatiegenoten als ouderwets afgedaan. Toen zette de ontzuiling in en begonnen de pijlers van het nationale geheugen in Nederland af te brokkelen. Maar Geyls beroemde statement bleef terugkeren en blijkt nog uiterst relevant.

### 3.3.2 HET LEED VAN DE NATIE: BEVRIJDING EN VERWERKING

Met de Duitse bezetting had Nederland zijn zelfstandigheid en zijn neutraliteit verloren. Kabinet en koningin vluchtten naar Londen; de regering in ballingschap koos de zijde van de geallieerden. Frankrijk werd voor de helft bezet; de zuidoostelijke helft kwam onder het bewind van maarschalk Pétain die vanuit Vichy regeerde en collaboreerde met de Duitsers. Zo werden alle Franse joden en buitenlanders overgedragen aan de Duitsers. Het Verenigd Koninkrijk stond er in Europa alleen voor. De Japanners bezetten Nederlandse, Britse en andere koloniën in Zuidoost-Azië. Grote mensenmassa's in de wereld verplaatsten zich als gevolg van vlucht, dienstplicht, dwangarbeid, internering, gijzeling of gevangenneming. In de koloniën, met name in India, Indonesië en Noord-Afrika, groeide de roep om onafhankelijkheid, en werden nationale identiteit en groepsidentiteit opnieuw overdacht (Van den Oord 2004: 2).

Na vier lange jaren van bezetting en oorlog konden de geallieerden op 6 juni 1944 een begin maken met de bevrijding. De landing met ruim 150.000 Amerikaanse, Britse en Canadese soldaten in Normandië werd een van de grootste amfibische operaties. Kort daarop volgden ook het Franse pantserleger met Marokkaanse soldaten – sinds 1943 namen Marokkanen ook al deel aan de bevrijding van Italië – en de Nederlandse Prinses Irene Brigade met creoolse Surinaamse vrijwilligers.<sup>7</sup> Immense Sovjetlegers trokken vanuit het oosten op. Intussen wierpen de geallieerden hun bommen op Duitsland. Stad na stad werd door de vuurstormen van de Britse en Amerikaanse bombardementen verwoest. Keulen, Dresden en Berlijn werden spooksteden. In mei 1945 was de oorlog in Europa voorbij; met de capitulatie van Japan in augustus 1945 werd de oorlog definitief beëindigd.

De Tweede Wereldoorlog was een breuk in de geschiedenis. Ten aanzien van de internationale verhoudingen brak vrijwel meteen een nieuw tijdperk aan (Roobol 1992: 280-281). De internationale politiek zou veertig jaar lang beheerst worden door de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie die elk een machtsblok met bondgenoten formeerde. Het afwerpen van twee atoombommen door de Verenigde Staten op Japan markeerde het begin van een nucleaire bewapeningswedloop. Beide supermogendheden kwamen in een patstelling terecht, een situatie die bekend staat onder de naam Koude Oorlog. Intussen vielen ook de koloniale imperia in snel tempo uiteen.

Direct na de bevrijding werd het lot van de joodse bevolking en andere slachtoffers in de voormalige bezette landen ondergeschikt gemaakt aan het leed van de natie. Volgens Frank van Vree (1995: 9) was er een verlangen naar herleven, getuigen en herdenken. De geïnstitutionaliseerde herinnering aan de oorlog richtte zich op soldaten en verzetsstrijders die gesneuveld waren voor het vaderland. Dit verhaal van mannelijk heldendom en vrouwelijk lijden paste in het oude historische en politieke vertoog van nationalisme, religie en geloof in vooruitgang. Dat bleek ook uit de oprichting van de nationale monumenten die weinig ruimte boden aan de herinneringen van groepen die niet direct pasten in dat vertoog. De traditie van het eerbetoon aan de onbekende soldaat na de Eerste Wereldoorlog werd in de meeste landen gecontinueerd in de herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog. Al kent Nederland dit ritueel niet, ook hier werden monumenten opgericht die een zingevend en seksespecifiek lijden en strijden voor het vaderland articuleerden (Van Vree 1995: 159-160). Een duidelijk voorbeeld is het Nationaal Monument op de Dam. Op de hoge pylon verbeelden naakte mannenfiguren aan weerszijden het Verzet en in het midden de Oorlog; bovenop staat een vrouw met kind die de Vrede symboliseert. Het uit 1950 daterende ontwerp representeert volgens Monique van Staveren de toenmalige opvattingen over de morele eenheid van de Nederlandse natie met mannen als actieve burgers die vechten voor vrede en met vrouwen als passieve boegbeelden die vrede belichamen (Van Staveren 1995). De omslag in dit herinneringsdiscours kwam in de jaren zestig.

Hans Righart beschrijft in zijn boek *De eindeloze jaren zestig* (1995: 135) hoe ontzuiling, ontkerkelijking, economische bloei, consumptie, toegenomen vrije tijd en participatie in het onderwijs een abrupte turbulentie en uitbundige creativiteit in Nederland losmaakten. Veel van deze veranderingen begonnen volgens hem al in de jaren vijftig toen de eerste tekenen van een jongerencultuur zich manifesteerden en morele paniek ontstond over de ‘maatschappelijke verwildering’ van de jeugd (zie ook Stuurman 1984). De heftigheid van deze periode die internationaal was, verklaart Righart uit het conflict tussen de vooroorlogse en de protestgeneratie. De vooroorlogse generatie, geboren tussen 1910 en 1930, zou zich richten op spaarzaamheid en materialistische zekerheid; de protestgeneratie, geboren tussen 1940 en 1955, werd vooral gekenmerkt door opstandigheid, hedonisme en escapisme. De internationale popmuziek die elke jongere voortaan kon beluisteren op een transistorradio, verbond verschillende subgroepen met elkaar, zoals nozems, kunstenaars, provo’s en studenten, waardoor een specifieke identiteit van deze generatie ging ontstaan:

“Culturele en sociaal-economische kloven werden steeds meer overbrugd door een gevoel van samen jong zijn, men zou ook kunnen zeggen door een generatie-identiteit. En in de vorming daarvan zou rockmuziek, aanvankelijk het culturele eigendom van arbeidersjongeren, een belangrijke rol spelen als verbindingsmiddel, als gezamenlijk symbool gaan spelen.” (Righart 1995: 161)<sup>8</sup>

De internationale contacten gingen verder dan de popmuziek. In de Verenigde Staten had zich een brede beweging voor democratisering en mensenrechten ont-

wikkeld, de ‘civil rights movement’. De oorsprong lag in de Tweede Wereldoorlog. Amerikaanse zwarte soldaten werden in grote getale ingezet in de oorlog om de democratie te verdedigen, maar ondervonden in eigen land discriminatie en schendingen van hun burgerrechten. Zwarte organisaties spanden rechtszaken aan waarin zij de opheffing van de rassenscheiding op openbare scholen eisten. In de jaren vijftig boekten zij hun eerste successen (Peck et al. 1984: 232-242). Een volgende aanleiding werd de toenemende Amerikaanse betrokkenheid bij de oorlog in Vietnam. In Europa verspeelde deze oorlog veel van het krediet dat de Amerikanen als bevrijders van het bezette Europa hadden. Onder de jongeren groeide de twijfel aan de morele juistheid van dit gewelddadige militaire ingrijpen. De massale demonstraties tegen de Vietnamoorlog leidden tot een politieke bewustwording onder grote groepen jongeren, vooral onder studenten. Een culturele variant van deze maatschappijkritische stroming was de losse hippiebeweging, ontstaan onder invloed van de seksuele revolutie, de popcultuur en de drugscene.

In mei 1968 sloeg de vlam in de pan. Parijse studenten verzetten zich tegen het verouderde universiteitssysteem en eisten vrijheid van meningsuiting, zoals hun recht om te protesteren tegen de Vietnamoorlog. Miljoenen arbeiders en studenten gingen in het hele land in staking. Deze revolutie in Frankrijk sprak tot de verbeelding van veel studenten in de Verenigde Staten en Europa. In het kielzog van deze democratisering golf ontwikkelde zich ook de tweede internationale feministische golf (Freeman 1975). Vrouwen eisten gelijke lonen, vrije abortus, gratis kinderopvang en rechtsbescherming tegen seksueel geweld. De rebellerende studenten, zwarten en vrouwen steunden op een marxistisch-leninistisch en antimilitaristisch gedachtegoed. Vooral in Europa verwees hun retoriek naar de Tweede Wereldoorlog. Politieagenten en soldaten werden uitgemaakt voor fascist. Het was dan ook niet toevallig dat in Nederland uitgerekend het Nationaal Monument op de Dam, dé herinnering in steen aan de Tweede Wereldoorlog, een trekpleister werd voor langharige jongeren, provo’s en hippies.

Tijdens de Duitse bezetting maar ook lang daarna, in het proces van herinneren en herdenken, werd de nationale identiteit van Nederland nauw gekoppeld aan de Tweede Wereldoorlog. De Tachtigjarige Oorlog behoorde voortaan tot een afgesloten verleden en werd als historisch en moreel fundament naar de achtergrond gedrongen. In het beste geval werden geuzen nog met verzetsstrijders vergeleken en de Spanjaarden met de Duitsers.<sup>9</sup> Op hun beurt vergeleek de protestgeneratie de aanval op de traditionele gezagsverhoudingen met het oorlogsverzet. Op spandoeken en in spreekkoren werden de autoriteiten aan de hand van goedschema’s uit de bezetting veroordeeld.

De aan de oorlog gerelateerde opstandigheid bereikte een climax bij de verloving van prinses Beatrix in juni 1965 met de Duitse diplomaat Claus von Amsberg. De emoties laaiden hoog op. De kritiek op Claus was niet alleen verbonden met de openlijke verwerking van de herinneringen aan de Duitse bezetting, maar ook met het verzet van jongeren tegen het nationalistische discours van vóór de oorlog. Tegelijkertijd tartten provo’s met hun lange haren en ander ‘verwijfd’

gedrag het macho establishment. Hoewel uit niets bleek dat Claus warme gevoelens voor de nazi's had gekoesterd, werd hij vastgeklonken aan zijn Duitse afkomst en "fascistische opvoeding". Provo ontketende een ware culturele guerrilla met ludieke en soms platte acties. In de Amsterdamse binnenstad doken leuzen op als "Claus raus" en "Clauschwitz" (Van Staveren 1995: 106). Het Provo-Oranjekomitee ontwierp ook een nieuwe munt waarop Beatrix als moffenhoer figureerde. De tweede feministische golf, in de Verenigde Staten net op gang gekomen, had deze 'nieuwe' mannen kennelijk nog niet beroerd. Op de huwelijksdag zelf werd vlak vóór de paarden van de koets behalve een fladderende kip ook een witte rookbom (de kleur van provo) gegooid. Het huwelijk met de rookbommen was wereldnieuws (Grever 2005).

In deze periode werd het drama van de vervolging en vernietiging van de joden in zijn volle omvang duidelijk, inclusief het besef dat velen hadden meegewerkt of passieve toeschouwers waren geweest. Daarop volgde een reeks conflicten over het oorlogsverleden, zoals de ontdekking van de (vermeende) collaboratie van politici en de marginalisering van het slachtofferschap van andere groepen vervolgden: homoseksuelen, gehandicapten, zigeuners, vrouwen. In de jaren tachtig werd seksueel oorlogsgeweld onderwerp van publiek debat: de massale verkrachtingen van Duitse vrouwen door het Rode Leger, de prostitutiedwang van 'troostmeisjes' ten behoeve van Japanse soldaten, de seksuele vernederingen van joodse vrouwen tijdens hun onderduik (Schwegman 1995: 145-152; Withuis 1996; Hogervorst 2006). Mythe na mythe werd doorgeprikt. Wat resteerde nog van het heldhaftige vaderland?

### 3.3.3 DEKOLONISATIE

De Tweede Wereldoorlog betekende ook de definitieve breuk met de koloniale periode. Tot die tijd werd – met uitzondering van India – de koloniale macht nergens werkelijk bedreigd (Van den Doel 1992: 354). Het gemak waarmee de Japanse legers de merendeels gekoloniseerde Aziatische landen konden bezetten, tastte echter het prestige van de West-Europese mogendheden aan en zette een bewustwordingsproces in gang bij de inheemse bevolking. De dekolonisatie voltrok zich in veel gevallen moeizaam en gewelddadig.

Nadat op 17 augustus 1945 Achmed Soekarno en Mohammed Hatta de onafhankelijkheid van Indonesië hadden uitgeroepen, werd een jaar later het Akkoord van Linggadjati gesloten waarbij Nederland erkende dat de Republiek Indonesië het gezag uitoefende over Java, Madoera en Sumatra. Dit akkoord ging veel Nederlanders echter veel te ver; een toekomst zonder Indië leek moeilijk voorstelbaar. De rijkseenheid moest worden gehandhaafd (Van den Doel 1996: 283-284). Nederland zegde de overeenkomst op en trok zich terug uit de besprekingen over een Verenigde Staten van Indonesië. Net als in Nederland werd ook hier het morele kader van 'goed' en 'fout' uit de oorlog toegepast. Mensen als Soekarno en Hatta werden afgeschilderd als collaborateurs met de Japanners en niet als leiders van hun volk.

Om de republikeinse terreur tegen de Nederlandse autoriteiten en de lokale bevolking te bestrijden, kreeg de beruchte kapitein Raymond Westerling in 1946 de leiding over het Korps Speciale Troepen op Zuid-Celebes. Zijn methode was rigoureuus. Hij omsingelde dorpen, dreef de bevolking bijeen, selecteerde een groep mannen en liet iemand uit hun midden de ‘terroristen’ aanwijzen die ter plekke werden neergeschoten. Zo werden 1.534 Indonesiërs vermoord (De Moor 1994; Van den Doel 1996: 285; Scagliola 2002: 106). In juli en augustus 1947 volgde de Eerste Nederlands-Indonesische Oorlog (‘politioenele actie’).<sup>10</sup> De Amerikanen waren ‘not amused’. Toen het Nederlandse leger ten tweede male optrad met 125.000 soldaten, parachutisten en luchtlandingstroepen in december 1948 en januari 1949, dreigden de Amerikanen om de Marshallhulp te stoppen (Van den Doel 1992: 355). Op 27 december 1949 ondertekende Nederland de akte van soevereiniteitsoverdracht en erkenning. Tussen 1945 en 1962 evacueerden ruim 300.000 Nederlanders en Indo-europeanen (repatrianten) naar Nederland. Na de opheffing van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) in 1951 arriveerden nog eens 12.500 (christelijke) Molukse KNIL-militairen. Na hun demobilisatie werden zij in woonkampen geplaatst als tijdelijke huisvesting. Ze zouden echter nooit meer terugkeren.

De relaties met Suriname en de Nederlandse Antillen hadden – in de ogen van Nederlanders – een heel andere, veel minder prestigieuze betekenis. Deze koloniën waren kleiner en economisch minder belangrijk, zo vat Gert Oostindie de publieke opinie samen (Oostindie 2001: 9-11). Ook het aantal inwoners verschilde. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog telde het Koninkrijk der Nederlanden ongeveer 70 miljoen inwoners: circa 9 miljoen in Nederland, circa 60 miljoen in de Indonesische archipel (onder wie ca. 45 miljoen moslims) en circa 248.000 in Suriname en de Antillen.<sup>11</sup> Voorts sprak een groot deel van de Surinaamse bevolking al sinds de negentiende eeuw de Nederlandse taal. Een ander verschil met Indonesië waren de sporen van de slavenhandel. Vanaf 1600 hadden Nederlandse handelaren circa 500.000 zwarte slaven uit Afrika naar Amerika en de Caraïben gebracht. Na lange onderhandelingen met de slavenhouders schafte Nederland in 1863 de slavernij af. Vervolgens stimuleerde men de komst van goedkope contractkoelies uit Azië om dit verlies te vergoeden. Javanen, Hindoestanen en Chinezen kwamen naar Suriname. Nederland had daarmee zelf de basis gelegd voor de etnische pluriformiteit in de Surinaamse samenleving die van ingrijpende invloed zou zijn op de dekolonisatie (Oostindie 2001: 11).

Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren Surinamers en Antillianen in het bezette Nederland actief geweest in het verzet, zoals de joods-Antilliaanse rechtenstudent George Maduro en de Surinaamse activist en schrijver Anton de Kom. Daarnaast hadden Surinaamse mannen in dienst van het KNIL meegevochten tegen de Indonesische vrijheidsstrijders. Van den Oord (2004: 80-81) beschrijft dat Surinaamse KNIL’ers in gewetensnood kwamen toen zij beseften dat zij schoten op lotgenoten van het koloniale systeem. Na bijna vier eeuwen een kolonie te zijn geweest werd Suriname in een haastig in gang gezet proces op 25 november 1975 onafhankelijk. Uit onzekerheid over de toekomst emigreerden vele Surinamers

naar Nederland. In 1975 was een derde van de Surinaamse bevolking naar Nederland verhuisd, circa 104.000 mensen. Met de Antillen en Aruba werden de koninkrijksrelaties voortgezet; Aruba kreeg in 1986 een status aparte. Later kwam deze ook voor de andere eilanden. In 2000 was het aantal Antillianen in Nederland gegroeid tot circa 100.000 (Oostindie 2001: 151 en 250).

Het dekolonisatieproces in Brits-Indië werd vooral bepaald door de politieke interne conflicten tussen hindoes en moslims. Mede onder invloed van Ghandi had zich al in het interbellum een onafhankelijkheidsbeweging ontwikkeld. Na 1945 hadden de Britten niet veel gezag meer in India. De laatste onderkoning Lord Mountbatten kondigde begin juni 1947 aan dat het Britse bestuur nog datzelfde jaar zou eindigen en dat een verdeling in twee dominions, India en Pakistan, onvermijdelijk was (Van den Doel 1992: 356-357). Deze situatie zou spoedig veel ellende veroorzaken doordat miljoenen hindoes en moslims op de vlucht sloegen. Nadat India en Pakistan op 14 augustus 1947 onafhankelijk waren geworden, zakte het Britse koloniale rijk binnen enkele decennia als een kaartenhuis ineen. Ongeveer 46 landen en 500 miljoen mensen werden niet meer door de Britten bestuurd. In plaats daarvan werd een Gemenebest gecreëerd (Thompson 2005: 203).

De mensen uit de voormalige koloniën hadden als onderdanen van het Britse rijk vrij toegang tot het moederland. Dit recht van alle onderdanen was herbevestigd en vastgelegd in de British Nationality Act van 1948. De regering had geen Brits staatsburgerschap ingesteld, maar hield vast aan trouw aan de kroon en het concept van de onderdaan, het 'subjectship' (Broeders 2001: 41-42; Hansen 2001). In de jaren vijftig en zestig kwamen de meeste immigranten uit Zuid-Azië en de Caraïben. Hadden zich in 1961 circa 100.000 mensen uit het Indiase subcontinent in het Verenigd Koninkrijk gevestigd, rond 1971 was dat aantal gegroeid tot een half miljoen. In het midden van de jaren zeventig woonden circa anderhalf miljoen immigranten uit de Gemenebest in het Verenigd Koninkrijk (Thompson 2005: 216-217). Deze 'gekleurde' immigratie leidde tot rassenrellen en tot heftige publieke debatten over de inhoud van 'Britishness' en of immigranten uit India en de Caraïben daar wel of niet toe behoorden. Pas in 1981 werd een Britse nationaliteitswet aangenomen die de wet van 1948 buiten werking stelde en de onderdanen van de voormalige koloniën expliciet buiten het Britse staatsburgerschap hield. De angst voor een verlies van de nationale 'eigenheid' door de komst van immigranten speelde mee in de defensieve reacties van de Britten. In hoeverre stond het racisme in relatie tot het voormalige kolonialisme? Eén ding was duidelijk, de Britse autochtonen waren onvoldoende voorbereid op de globalisering en de effecten van de gevoerde dekolonisatiepolitiek. De vraag is ook of immigranten zelf de discriminatie verbonden met de koloniale geschiedenis van de slaven-tijd en het brute geweld. In 1991 stelde Salman Rushdie echter dat het onmogelijk is om het Britse racisme te begrijpen zonder de erkenning van de historische en koloniale wortels.

“Four hundred years of conquest and looting, four centuries of being told that you are superior to the Fuzzy-Wuzzies and the wogs, leave their stain. This stain has seeped into every part of the culture, the language and daily life, and nothing much has been done to wash it out.” (Rushdie 1991: 130, geciteerd door Thompson 2005: 221)

Generaties Britse politici hadden hun politieke ervaringen opgebouwd in het imperium en de koloniale waarden geïnternaliseerd. Het brede publiek moest wennen dat hun land een bescheiden natie in de wereld was geworden. In Afrika bezuiden de Sahara maakten de Britten in snel tempo hun voormalige koloniën onafhankelijk. Voor het versterken van het nationale bewustzijn in het moederland en het prestige in de wereld vervulden de koloniën geen functie meer (Thompson 2005: 212). Dat lag anders bij de relatie tussen Frankrijk en Algerije.

De ontmanteling van het Franse koloniale rijk voltrok zich zwaar, traag en traumatisch, aldus Niek Pas (2007). De zwartste bladzijde in deze geschiedenis was de ‘vuile oorlog’ in Algerije (1954-1962). Honderdduizenden, voornamelijk Algerijnen, vonden de dood. Ongeveer 1 miljoen kolonisten (*pieds noirs*) en andere ingezetenen met de Franse nationaliteit trokken na de onafhankelijkheid naar Frankrijk. De *pieds noirs* bestonden uit afstammelingen van Franse kolonisten en circa 150.000 joden die in 1871 het Franse staatsburgerschap hadden verkregen; moslims konden alleen staatsburger worden als zij hun geloof volledig afzwoeren. De Franse republikeinse cultuur was zeker na 1870 sterk op assimilatie gericht. Bij de uittocht voegden zich ook de Harkis, de inheemse hulpstroepen die net als de Ambonese KNIL-soldaten aan de kant van de koloniserende macht hadden gevochten (Pas 2007: 85-86). Zij werden opgevangen in woonkampen. Intern ontwikkelde zich al snel een machtsstrijd in Algerije die in 1965 uitliep op de machtsgreep van Boumédiène.

De Algerijnse koloniale erfenis vormt nog steeds een open zenuw in de Franse politiek. Bij elke film of studie lopen de gemoederen in het publieke debat in Frankrijk hoog op.<sup>12</sup> In 1983 werd de Algerijnse oorlog voor het eerst in de geschiedenislessen van de eindexamenklassen opgenomen (Pas 2007: 88). In 2005 werd er van bovenaf ingegrepen. Op 23 februari had het parlement tijdens een slecht bezochte zitting op initiatief van de regeringspartij UMP een wet aangenomen waarin de inzet van de Harkis voor de Franse natie meer erkenning kreeg.<sup>13</sup> Aan deze wet werd een vierde artikel toegevoegd dat universitaire onderzoekers en leraren verplichtte om de Franse aanwezigheid in de koloniën, met name in Noord-Afrika, positief te belichten. Aanleiding vormden de discussies over de martelpraktijken van het Franse leger in Algerije die lang waren doodgezwegen. De politici wilden met dit wetsartikel voorkomen dat jongeren alleen over deze ‘eenzijdige’ koloniale geschiedenis geïnformeerd zouden worden.<sup>14</sup> Artikel 4 – een poging tot rehabilitatie van de *mission civilatrice* – riep een storm van protest op onder historici, leraren, Afrikaanse migranten en de bevolking in Algerije en de Franse Antillen. Kort daarop publiceerden enkele historici in *Le Monde* een petitie “Colonisation: non a l’enseignement d’une histoire officielle”. Binnen drie weken

hadden ze bij hun collega's ruim duizend handtekeningen opgehaald. De kwestie kwam tijdens de herfstrevolte op de politieke agenda, toen de socialisten het controversiële wetsartikel in het parlement wilden afschaffen. De UMP bleef artikel 4 echter onverminderd steunen. In januari 2006 heeft president Chirac het wetsartikel per decreet laten schrappen met als formeel argument dat artikel 4 'reglementair' van aard is en dus niet thuis hoort in een wet.<sup>15</sup> De werkelijke reden was om een verdeeldheid zaaiend debat in het parlement te voorkomen.

In Frankrijk was het percentage immigranten in 1990 opgelopen tot 40 procent van de totale bevolking, onder wie drie miljoen moslims (Hargreaves 1991 en 1995). De tweede generatie moslims van Noord-Afrikaanse afkomst – de zogeheten 'Beurs' – is daarbij veel zelfbewuster dan de eerste. Net als in andere westerse landen heerst in Frankrijk grote angst voor islamisering. Uit een opinieonderzoek in 1991 bleek dat 37 procent van de Franse respondenten bang was dat hun land islamitisch wordt (Stuurman 2007; Gastaut 2000).

De Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie hebben diepe sporen nagelaten op de inhoud en de betekenis van de nationale identiteit in de landen van dit onderzoek. Internationaal gezien verloren deze natiestaten met de ontmanteling van hun koloniale imperium in politiek opzicht gezag en prestige. Tegelijkertijd konden Nederlanders, Britten en Fransen niet meer een leidende rol vervullen in het beschaven van de niet-westerse wereld. De *mission civilatrice* was verleden tijd. Binnenlands ondermijnden de onthullingen van historici en journalisten over de gruwelijkheden tijdens de oorlog, de geringe rol van het verzet en de discussies over de geallieerde bombardementen op Duitsland het morele gezag van de autoriteiten. Tegelijkertijd kwam een omgekeerde migratiestroom op gang. Mensen uit de voormalige koloniën – de intra-imperium migratie – kwamen naar Europa en vestigden zich daar blijvend. De immigratie werd vervolgens uitgebreid met mensen uit andere niet-westerse landen. Vooral het aantal islamitische migranten is toegenomen. Volgens ruwe schattingen bestaat de moslimgemeenschap in Frankrijk thans uit circa 4,5 miljoen leden, voornamelijk uit Noord-Afrika (8% van de totale bevolking); het Verenigd Koninkrijk telt circa 1,6 miljoen moslims, veelal afkomstig uit Pakistan, Bangladesh en India (2,8% van de totale bevolking); Nederland heeft circa 920.000 moslims (5,7% van de totale bevolking), van wie de meerderheid afkomstig is uit Turkije en Marokko.<sup>16</sup>

De nabijheid van deze collectieve 'ander' in eigen land, stad en straat, roept grote onzekerheid op over de grenzen tussen 'wij' en 'zij'. De Europese integratie en mondialisering hebben deze angst extra versterkt. Het is deze situatie die een heroriëntatie van de nationale identiteit heeft uitgelokt. Opnieuw worden grenzen getrokken om 'het land waar wij wonen'.

### 3.4 DE VLUCHT NAAR VOREN MET EEN CANON

De vaderlandslievende benadering van de nationale geschiedenis in westerse landen bleef – weliswaar met nuancerings – tot diep in de twintigste eeuw



bestaan. In die periode vertegenwoordigden de begrippen natie en nationaal besef een levende werkelijkheid, een ziel of essentie. Vanaf het midden van de jaren zestig distantieerden historici zich van deze reïficatie en vond de afbraak van het nationale denkkader plaats. De terminologie was omstreden geraakt door de kennis over de uitwassen van het nationalisme tijdens de Tweede Wereldoorlog en de koloniale periode. Een andere, sociaal-wetenschappelijke geschiedbeoefening ontwikkelde zich. Jonge historici kritiseerden de geschiedbeoefening en gingen andere groepen bestuderen – arbeiders, zwarten, vrouwen en mensen uit de koloniën – vanuit andere perspectieven (Blaas 2000; voor de historiografische perspectiefverbreding zie Grever 1994).

Maar achteraf gezien heeft de desinteresse voor nationale geschiedenis slechts kort geduurd. Want in het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw kwam er weer grote belangstelling voor de natie. Het soms agressieve nationalisme in Oost-Europese landen, zeker na de val van de Muur in 1989, stelden politici voor problemen. De situatie op de Balkan dreigde volkomen uit de hand te lopen. De Europese eenwording, processen van globalisering en migratie inspireerden journalisten en opinieleiders tot beschouwingen over de ‘eigen aard’ van de nationale cultuur. Inmiddels kwam er ruimte voor kritisch en tegelijkertijd begrijpend onderzoek naar de wording van de natiestaat. Tal van historische studies verschenen op dit terrein. Historici vatten de natie nu op als constructies, uitvindingen of producten van de verbeelding die onder bijzondere omstandigheden ontstaan zijn, vaderlandbeelden die elk afzonderlijk afhankelijk blijken te zijn van bewust geschapen mythes (Van Sas 1992).

Het effect van deze perspectiefverschuiving is dat het oude historische besef aan kracht heeft ingeboet. In plaats van een vanzelfsprekende verbondenheid met het nationale verleden als een hang naar traditie en erflaters, is er een vluchtig en anekdotisch herinneren voor in de plaats gekomen (Tollebeek 1997). In de snel veranderende wereld kan de natiestaat steeds moeilijker als samenbindend kader functioneren. Volgens Pierre Nora resteert slechts de herinnering aan het Franse verleden die verbonden is met bepaalde materiële en immateriële plaatsen, zoals de Eiffeltoren, de Notre Dame, de tricolore en de Marseillaise. Hoe kan men in deze context een geschiedenis van het eigen land beschrijven en beleven? Niet langer als een chronologisch geordend verhaal van ‘positieve’ realiteiten, maar als een geschiedenis van plaatsen waar de herinneringen aan deze vervlogen realiteiten zich aan vast gehecht hebben (Tollebeek 1997: 171).

De paradox is dat, terwijl het oude nationale kader in de geschiedwetenschap als ideologisch instrument ontmaskerd is en natiestaten overvleugeld worden door de globalisering, steeds meer landen de nationale identiteit in ere herstellen. Dat gebeurt enerzijds op een speelse manier. Zo zijn er in diverse landen verkiezingen gehouden van de belangrijkste nationale figuur aller tijden, zoals *The Greatest Briton* en *De grootste Nederlander*. Dat het niet helemaal spel was bleek uit de reacties. In Duitsland werden bij de verkiezingen van *Unsere Besten* nazi-figuren bij voorbaat uitgesloten. Engelse zwarten publiceerden *The greatest Black Briton*

met honderd namen van zwarte figuren als protest tegen de witte lijst; ook een verkiezing van *The worst Briton* vond plaats met Tony Blair als winnaar. In Nederland organiseerde het feministisch blad *Opzij* 'De grootste Nederlandse vrouw aller tijden' als tegenwicht tegen de overwegend mannelijke lijst (Ribbens 2005a; Grever 2007b). In Nederland is 'de Vaderlandse geschiedenis' ook het thema geweest van de Boekenweek in 2005 en wordt nu jaarlijks een geschiedenisquiz op de televisie uitgezonden. Al deze spelletjes moeten het nationale geheugen weer opfrissen.

Anderzijds gaat het om bloedserieuze zaken. Net als in de negentiende eeuw probeert men via het onderwijs de integratie te bevorderen (Knippenberg 1996: 188). De school wordt nog steeds als een van de belangrijkste instituties voor de transmissie van het nationale cultuurgood beschouwd. Niet toevallig dat nationale overheden zich ook nu met het geschiedenisonderwijs bemoeien. Naar aanleiding van de toenemende immigratie installeerde de regering-Margret Thatcher in 1989 voor verschillende schoolvakken werkgroepen die een nationaal curriculum moesten ontwerpen. Bij het vak geschiedenis moest het accent komen te liggen op het Britse Rijk en het Gemenebest (Dunn 2000). Thatcher zelf had uitgesproken opvattingen over het belang van patriottistische geschiedenis en het memoriseren van historische feiten. Haar ministers, maar ook zij zelf en haar opvolger John Major, bemoeiden zich regelmatig op details met de ontwikkeling van het curriculum. Zo stelde de minister van Onderwijs Kenneth Clarke in 1991 eenvoudigweg voor om scholen te verbieden over de tweede helft van de twintigste eeuw te doceren, omdat deze periode geen geschiedenis zou zijn. Na heftige reacties in de onderwijswereld moest Clarke zijn voorstel terugnemen.

Na een intensief publiek debat en allerlei bijstellingen werd in 1995 een nationaal curriculum ingevoerd. Sindsdien is een groot deel (sommigen beweren 80%) van het curriculum gewijd aan de Britse geschiedenis, vanaf Roman Britain en de slag bij Hastings in 1066 tot de moderne tijd. De klachten over gebrekkige historische kennis zijn er overigens niet minder om geworden, zo bleek uit grootschalig onderzoek in 2004. Desondanks willen de Tories en recentelijk ook Labour meer aandacht voor nationale geschiedenis, omdat de 'survival van de British nation' op het spel zou staan (Hunt 2005). De toenmalige Britse vice-premier Gordon Brown hamerde regelmatig op het belang van de Britse geschiedenis als remedie tegen de dreigende Balkanisering van zijn land. In januari 2007 stelde hij dat "the current review of the curriculum should root the teaching of citizenship more closely in British history". Een ander bindmiddel is volgens hem een permanente tentoonstelling waar historische documenten de essentie van de Britse identiteit laten zien.<sup>17</sup>

In Frankrijk heeft de geschiedenis haar bindende kracht verloren. Dat is op zichzelf een interessant gegeven, want er wordt traditioneel veel aandacht geschonken aan de nationale geschiedenis en de gemeenschappelijke cultuur; het vak is bovendien voor alle leerjaren verplicht (Bergen 1986). Kennelijk is er meer nodig

voor sociale cohesie en betrokkenheid. Het land wordt namelijk verscheurd door de erfenis van het koloniale verleden. De herinneringsoorlog raakt de politiek, het academisch debat en de situatie van niet-westerse allochtone jongeren in de voorsteden. Conservatieven verdedigen de nationale eer en koesteren het grootse verleden. Zij noemen de verwijzingen naar de koloniale geschiedenis een tirannie van boetedoening. Andere groepen wijzen op het geweld van het Franse kolonialisme dat nauw verbonden is geweest met de opbouw van de Republiek. Zij beschouwen de discriminatie en het racisme in de banlieus als een voortzetting van het koloniale systeem met andere middelen. Desondanks zouden bepaalde groepen zich volgens Sarkozy – zelf een emigrantenkind – liever bezighouden met een imaginaire schuld: “plutôt que de s’intégrer par le travail, certains préfèrent se réfugier dans les replis de l’histoire à travers une dette imaginaire”.<sup>18</sup> Hij wil de nationale identiteit bespreekbaar maken: “Parler de l’identité nationale ne me fait pas peur. J’ai bien compris que pour certains, c’était un gros mot. J’ai bien compris que c’était un sujet tabou, qu’il était dangereux de s’aventurer sur ce terrain.” (Jaigu 2007).

Een specifiek probleem in Frankrijk is dat burgerschap een te abstract concept is, het beantwoordt niet aan de veranderde politieke cultuur in Europa en de wereld. De realiteit van het multiculturalisme in Frankrijk is incompatibel met de republikeinse traditie van gelijkheid. Het negeren van verschillen omdat iedereen gelijk zou zijn, werkt niet meer. Al zijn migranten uit Martinique of Guadeloupe gewoon Franse staatsburgers, zij hebben niet zelden een andere positie en in elk geval een andere historische achtergrond (Tutiaux-Guillon 2007).

Ook in Nederland zoeken politici naarstig naar middelen om cohesie te bevorderen. In 2004 meende de toenmalige VVD-leider Jozias van Aartsen dat de staat moet bepalen wat wordt geleerd op school, want: “Onderwijs is de werkplaats tot integratie. Daar worden de burgers van een samenleving gemaakt.” Volgens hem is een bindend element nodig: “Er is een generatie opgegroeid die te weinig weet van onze geschiedenis. Terwijl op school de grondtoon van de natie moet worden onderwezen. De inhoud van geschiedenislessen wordt wat mij betreft aangescherpt. Vrijheid en tolerantie moeten aan bod komen, maar ook de Deltawerken, Cruijff en Van Basten.” (Peeperkorn en Remarque 2004). Tijdens het Kamerdebat over de oprichting van een Nationaal Historisch Museum in juni 2006 stelde Maxime Verhagen, toen CDA-fractie leider, dat het belangrijk is om te weten wat ‘wij’ gemeenschappelijk hebben: “de taal, de cultuur, de identiteit die wij in onze vaderlandse geschiedenis zoeken en vinden”.<sup>19</sup>

Inmiddels heeft een door de minister van Onderwijs ingestelde commissie op 16 oktober 2006 een advies uitgebracht over de canon van Nederland. Het uitgangspunt van de minister was dat het aanleren van *gemeenschappelijke* historische en culturele kennis over Nederland via een canon de nationale identiteit zou aanscherpen en sociale cohesie zou bevorderen. In datzelfde jaar trad de bepaling in werking die Nederlandse scholen de opdracht geeft ‘actief burgerschap en sociale integratie van leerlingen’ te bevorderen. De Onderwijsinspectie contro-

leert de naleving van deze wettelijke opdracht. De gedachte is: samenleven kun je leren door kinderen te laten kennismaken met mensen van een andere culturele achtergrond en ze voor te bereiden op hun functioneren in de samenleving. Het ministerie wijst erop dat actief burgerschap vooral te maken heeft met respect voor anderen en de wijze waarop we met elkaar omgaan. Burgerschapsvorming wordt niet gezien als een apart vak, maar zou vanzelfsprekend onderdeel moeten zijn van verschillende vakken. Vandaar dat in de herziene kerndoelen voor het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs expliciet aandacht wordt besteed aan burgerschap (Inspectie van het Onderwijs 2006).

Met deze zaken wil de canoncommissie van Oostrom echter niets te maken hebben. Deze canon is alleen een pedagogisch instrument en geen middel om nationale identiteit of burgerschap te bevorderen. De commissie – die culturele identiteit als een bedrieglijk en gevaarlijk begrip beschouwt – zegt afstand te willen nemen van de politieke verwachtingen over de canon als instrument van integratie. De canon biedt hooguit wat collectieve herinnering. Maar zo gemakkelijk laat zich de verwevenheid van historische en culturele oriëntering met nationale identiteit natuurlijk niet weg definiëren.<sup>20</sup> Of het nu gaat om de natie of om een religieuze groep, collectieve herinneringen vormen de bouwstenen van een collectieve identiteit. Dat geldt zeker voor moderne natiestaten die vanaf het begin belangrijke producenten van collectieve herinneringen zijn. De vorming van natiestaten in de negentiende eeuw liep parallel met de uitbouw van de geschiedwetenschap, inclusief het geschiedenisonderwijs. Nationaal besef werd geschaagd door de ontwikkeling van een bepaald historisch besef. De commissie kan er niet omheen dat geschiedenis een identiteitsgevoelig vak is. De vraag is ook of het niet net zo belangrijk is dat jongeren leren argumenteren over verschillende kennisclaims (Grever 2006b). Deze cognitief gerichte benadering draagt op termijn wellicht meer bij aan cohesie dan een meer emotionele benadering.

### 3.5 'VERZOENING' VAN VERHALEN

Wat betekent de huidige tendens tot afbakening van de nationale identiteit voor jongeren in grote steden die scholen met vele nationaliteiten bezoeken? Inburgeringcursussen en canons verschaffen informatie over wat de historische ijkpunten van de natiestaat volgens de dominante cultuur zijn. Dat is op zichzelf nuttig. Tegelijkertijd is het onvermijdelijk dat met deze benadering bepaalde perspectieven en verhalen worden uitgesloten. Het risico bestaat dat vooral allochtone jongeren vervreemden van hun eigen achtergrond en ontheemd raken (Stets 2006). Een andere reactie kan zijn dat zij zich afzetten tegen de dominante cultuur. In dat laatste geval kunnen botsingen tussen herinneringsculturen of zelfs herinneringsoorlogen ontstaan, zoals in Frankrijk. Voor het stimuleren van een gevoel van verbondenheid met het woonland is het van belang dat we inzien dat de vertrouwde coördinaten van de nationale herinnering veranderd zijn en dat migranten met meer nationale gemeenschappen betrekkingen onderhouden. Nieuwkomers dwingen tot de keuze voor één nationaliteit en het opdringen van één nationale identiteit, miskent de dynamiek van identificatieprocessen. Geen

enkele identiteit is exclusief, ook de nationale niet. Als VVD-leider Mark Rutte beweert: ze moeten ‘wél even weten in welke traditie *wij hier* staan’ (aangehaald door Pels 2007), dan beseft hij kennelijk niet dat interne diversiteit in de natie staat regel is, dat er verschillende tradities zijn die veranderen en dat het ‘wij’ op den duur vermengd wordt met dat ‘zij’.

Laat er geen misverstand over bestaan: de menselijke behoefte aan verbondenheid moet serieus genomen worden. Gemeenschappelijke referentiekaders met kenniselementen over geschiedenis en cultuur kunnen daarvoor goede hulpmiddelen zijn. Het is echter wel zaak om de gemeenschappelijke kennis zo te formuleren dat de geschiedenis van het woonland wordt verbonden met Europa en de wereld, zodat het land van herkomst een plaats krijgt. Daarbij horen ook weerbarstige onderwerpen als slavernij, kolonialisme, mensenrechten, communisme, nazisme en andere extreme vormen van nationalisme. Een verzoening van verhalen is wellicht te veel gevraagd. Het gaat in de eerste plaats om een grondige verwerking van het verleden, zonder dat dit leidt tot het cultiveren van slachtofferschap of tot collectieve schuldgevoelens. Dat is geen eenvoudige opgave. Het vergt veel inzet van professioneel geschoolde docenten.

De hierboven beschreven gebeurtenissen en ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw vormen het historische decor waartegen de handelingen van mensen in de huidige samenleving zich afspelen. Decorstukken worden echter verplaatst, vergeten of vernietigd; soms duiken ze – net als herinneringen – onverwachts weer op. Stabiël zijn ze nooit. In die zin weerspiegelen ze het meervooudig verleden van mensen. In de volgende hoofdstukken richten we ons op jongeren met uiteenlopende herinneringsculturen: leerlingen van 14-18 jaar die in multiculturele klassen geschiedenisles krijgen. Deze jongeren zijn de zonen en dochters van autochtone Nederlanders, Britten en Fransen, van voormalige slaven uit de koloniën van deze drie landen, en van migranten uit andere niet-westerse landen. Ook hun ouders en voorouders hebben dikwijls meerdere achtergronden en vertakkingen naar andere culturen. We gaan na in hoeverre deze jongeren zich identificeren met het land waar ze wonen en met andere gemeenschappen, of en hoe cultuurhistorische achtergronden doorwerken bij hun kijk op de directe omgeving en de wereld, en wat de invulling, betekenis en weging van de nationale identiteit van het woonland is ten opzichte van andere identiteitskaders.

## NOTEN

- 1 J. Eijsvogel, 'Ministerie van Nationale Identiteit', *NRC Handelsblad* (16-3-2007).
- 2 'Le parler Breton c'est perdu dans les tranchées', *Le Monde* (6-11-1998). Met dank aan Siep Stuurman voor deze informatie.
- 3 Voor de verbinding tussen oudere vormen van religieus geïnspireerde zendingsdrang en modern nationalisme zie met name Smith 1999.
- 4 Getypte tekst toespraak van koning Albert I: Brussel. Archief Koninklijk Paleis. Verzameling toespraken van koning Albert I (*Roi Albert. Discours 1898-1933*. - getypt. 4 vol., s.d.; Vol. II, p. 370-371). Voor een parafrasering van dit citaat zie 'De Belgische onbekende soldaat', *NRC* 11-11-1922: 'Laat ons niet vragen of deze soldaat burger, arbeider of boer geweest is, Vlaming of Waal. Wij zullen hem eeren, want hij personifieert de eigenschappen van ons ras. Hij is het zinnebeeld van onze nationale eenheid en waardigheid.'
- 5 Tijdens de Duitse bezetting schreef de afgetreden Rotterdamse burgemeester P.J. Oud zijn staatkundige geschiedenis, Oud 1946. Zie zijn woord vooraf, eerste alinea: huidige Nederlanders kennen hun geschiedenis te weinig. Ook blz. 115: Kappeyne van de Coppello over de ondeelbaarheid van de vaderlandse geschiedenis.
- 6 Beyen vermeldt niet de archievenroof van het IISG en het IAV.
- 7 Van den Oord 2004: 74-76. Er hadden zich 400 creoolse vrijwilligers aangemeld, maar de Nederlandse minister van Binnenlandse Zaken H. van Boeyen wilde deze vrijwilligers niet, 'vermoedelijk omdat hij vreesde dat zij als gekleurden aanstoot konden geven aan de blanke (en racistisch denkende) vrijwilligers en dienstplichtigen uit Zuid-Afrika'. Van den Oord baseert zich op De Jong 1979: 509. Zie over deze kwestie ook Van der Horst 2004: 55-56. Zij stelt dat men pas 'veel later' vernam van de mogelijke Zuid-Afrikaanse aanstoot die zwarte Surinamers zouden kunnen veroorzaken – althans in de perceptie van de minister van Oorlog.
- 8 Voor een scherpe analyse van het gebruik van het generatieconcept door Righart zie Adriaansen (2006) 45-59.
- 9 Johan Huizinga en H.A. Enno van Gelder publiceerden tijdens de bezetting over de Tachtigjarige Oorlog, het zogenaamde geschiedkundig verzet. De populariteit van Johanna Nabers, *Overheersching en vrijwording. Geschiedenis van Nederland tijdens de inlijving bij Frankrijk Juli 1810-November 1813* (Haarlem 1913; 3de druk) vervulde dezelfde functie. Grever 1994: 169.
- 10 Van den Doel (2000) heeft de 'politioele acties' consequent omgedoopt in Eerste en Tweede Nederlands-Indonesische Oorlog.
- 11 Steenbrink 2006. Oostindie geeft voor Indonesië 70 miljoen inwoners.
- 12 Een bekend voorbeeld is de dissertatie van Branche 2001.
- 13 Het was vooral de aanhang van de UMP (Union pour un Mouvement Populaire, de partij van president Chirac) uit Zuid-Frankrijk die de opname van dit wetsartikel had aangemoedigd. Daar wonen veel pied noirs en Harkis. Zie over deze kwestie ook Grever 2006b.
- 14 Laetitia Van Eeckhout, 'Des historiens fustigent une lois prônant un enseignement positif de la colonisation', *Le Monde* (15-4-2005). Voor de letterlijke tekst zie

- Grever 2006b en [www.admi.net/jo/20050224/DEFX0300218L](http://www.admi.net/jo/20050224/DEFX0300218L) (9-3-2006).  
15 Dat gebeurde op 25 januari 2006. Zie Gurrey en De Montvalon 2006.  
16 Bronnen voor het VK, Census van 2001 van het Office for National Statistics; voor  
Frankrijk, Borrel en Simon (2005); voor Nederland CBS Statline, gegevens over  
2003; Phaet en Ter Wal 2004: 5-6; Douwes 2006.  
17 Gordon Brown, *Daily Telegraph* (13-1-2007). Zie ook Van Straaten 2007.  
18 René Moerland, 'Zwart & Frans. Patrick Lozès strijdt tegen de Republiek van de  
witte heteroseksuele mannen', *NRC Handelsblad* (10-3-2007); Lozès 2007.  
19 Tweede Kamer der Staten-Generaal, ongecorrigeerd stenogram van het debat in  
de Tweede Kamer over 'de oprichting van een museum van de Nederlandse  
geschiedenis', 27 juni 2006, 14.00 uur.  
20 Voor een uitgebreid commentaar op de canon zie Grever et al. 2006a: 106-116.

## 4 'IK BESCHOUW MEZELF ALS ...' IDENTITEITSKADERS EN ZELFPRESENTATIES

*Maria Grever en Kees Ribbens*

### 4.1 INLEIDING

De coördinaten van de herinnering zijn in de twintigste eeuw fundamenteel veranderd, zo werd duidelijk in het vorige hoofdstuk. De globalisering en de komst van migranten in de samenleving hebben geleid tot een grote diversiteit aan bindingen die mensen leggen en onderhouden. Dergelijke gevoelens van verbondenheid en processen van identificatie steunen op historische verhalen en beelden. Vanuit het verleden worden immers (positieve en negatieve) identiteiten opgebouwd. Dat geldt zeker voor de nationale identiteit. Voor eerste generatie migranten hebben gevoelens van nationale verbondenheid meestal een tweeledige betekenis: ze hebben betrekking op het land of de streek van herkomst en op het land waar ze nu wonen. Voor de tweede generatie loopt die dubbele nationale identiteit via ouders en andere familieleden. Dat wil overigens niet zeggen dat de bindingen met het herkomstland voor deze groep daarom minder sterk zouden zijn. Er is de laatste jaren een tendens dat tweede generaties hun geluk gaan zoeken in het herkomstland van hun ouders. Zo is de migratie naar Turkije en Marokko niet alleen van de eerste generatie allochtonen, maar ook van de tweede generatie toegenomen (De Graaf 2005).

In deze situatie vormen huidige middelbare scholen in de grote steden van westerse landen concentraties van een veelheid aan nationale identiteiten. Hoewel de segregatie tussen witte autochtone en niet-westerse allochtone scholen toeneemt, kunnen we de zogenaamde 'zwarte' scholen beschouwen als multiculturele laboratoria. Klassen met dertig leerlingen, afkomstig uit vijftien landen zijn geen ongewoon verschijnsel. Deze leerlingen hebben bindingen met verschillende nationale kaders en andere sociale groepen met daarbij behorende culturele codes en tradities. Eén klas is zodoende een mix van herinneringsculturen met leerlingen.

Niet alleen is de diversiteit aan nationaliteiten toegenomen, in veel westerse landen wordt in het onderwijs sinds de millenniumwisseling steeds meer aandacht besteed aan nationale identiteit, burgerschap en democratische waarden van het woonland. Nieuwe vragen vanuit de samenleving zijn: 'Welke kwalificaties zijn van belang voor een optimale participatie in de democratie?' en 'Hoe leren burgers zich te identificeren met het woonland?' Kennis van het ontstaan van de natiestaat en de werking van het politieke systeem wordt als een belangrijke voorwaarde voor betrokkenheid en participatie van burgers gezien. Geschiedenis is bij uitstek het vak waar deze onderwerpen expliciet aandacht krijgen. Uit onderzoek van de Canadees Peter Seixas (1993) blijkt dat de verhalen van niet-westerse allochtone leerlingen niet altijd voldoende tot hun recht kunnen komen



tijdens de lessen of dat ze conflicteren met hetgeen (witte autochtone) docenten vertellen. Recent Nederlands onderzoek (Den Brok et al. 2004: 22) toont aan dat docenten klassengesprekken, discussies en samenwerkend leren in multiculturele klassen vaak uit de weg gaan. Een mogelijke reden kan zijn dat leerlingen met een niet-westerse achtergrond zich onzeker voelen in een debat-situatie die minder voorspelbaar is dan een centraal geleide les. Er zijn ook geluiden uit de pers dat sommige onderwerpen – zoals de holocaust – zo gevoelig liggen dat docenten deze vluchtig of helemaal niet behandelen.<sup>1</sup> We weten echter betrekkelijk weinig over de opvattingen van jongeren zelf. In de komende drie hoofdstukken presenteren we de resultaten van onze pilotstudy waarin hun opvattingen centraal staan: hoe zien jongeren zichzelf in relatie tot hun omgeving en de wereld, welke betekenis geven zij aan identiteitskaders en in welke mate is sprake van historische verbondenheid met bijvoorbeeld woonland, herkomstland of godsdienst?

We hebben 678 jongeren uit Nederland, het Verenigd Koninkrijk (VK) en Frankrijk een vragenlijst laten invullen (zie bijlage I Vragenlijst). De respondenten, in de leeftijd van 14-18 jaar, komen uit de stedelijke regio's van Rotterdam (305), Londen (174) en de regio Nord-Pas de Calais bij Lille (199) (tabel 4.1). Ze zaten in de hoogste leerjaren, verspreid over verschillende schoolsoorten. Voor Nederland waren dat de theoretische leerweg op vmbo (vergelijkbaar met mavo), havo en vwo. Voor de twee andere landen is getracht om de schoolsoorten zo uit te kiezen dat ze enigszins overeenkomen met de Nederlandse.

**Tabel 4.1** Aantal nationaliteiten en scholen per land

<b>Nederland, Rotterdam</b>	5 scholen, 42 nationaliteiten
<b>Verenigd Koninkrijk, Greater London</b>	3 scholen, 30 nationaliteiten
<b>Frankrijk, regio Lille</b>	4 scholen, 15 nationaliteiten
	Totaal 12 scholen

Met opzet is getracht om scholen met een zeer diverse leerlingenpopulatie qua nationaliteit te selecteren. De vraag van deze studie is immers welke betekenis de nationale identiteit van het woonland heeft voor jongeren met uiteenlopende sociale achtergronden. Vanuit de theorie kwam de vraag op of deze betekenisgeving beïnvloed wordt door hun mogelijke participatie in andere herinneringsculturen, waardoor de relevantie van het woonland als identiteitskader wordt beïnvloed. Omdat jongeren in deze leeftijd, de formatieve fase, zich door ingrijpende gebeurtenissen kunnen ontwikkelen tot een generatie-eenheid, bestaat de kans dat hun groepscultuur incompatibel is met de dominante nationale herinneringscultuur van hun woonland. Dat kan leiden tot botsingen tussen jongeren en autoriteiten, of tussen groepen jongeren. De heterogene samenstelling van de groep respondenten maakt ook inzichtelijk voor welke groepen andere kaders,

zoals familie of godsdienst, meer of minder belangrijk zijn in deze tijd van globalisering.

Om de uitkomsten van de vragenlijsten vergelijkbaar te maken, is de etnisch nationale diversiteit tot enkele redelijk grote groepen ingeperkt (zie bijlage II Methodische verantwoording). De groepen respondenten zijn zo samengesteld dat *beide* ouders van de respondenten geboren zijn in hetzelfde land. We hebben voor de drie landen voorts een onderscheid gemaakt tussen autochtonen (respondenten van wie beide ouders zijn geboren in respectievelijk Nederland, het Verenigd Koninkrijk of Frankrijk) en enkele groepen niet-westerse allochtonen.<sup>2</sup> Deze laatste groep respondenten bestaat voornamelijk uit tweede generatie migranten. Voor Nederland gaat het om een groep van 210 respondenten: 89 autochtonen en 121 niet-westers allochtonen (van wie 106 tweede generatie migranten).

Daarnaast zijn in 2006 en 2007 in Nederland ter verdieping van de thematiek vier semi-gestructureerde groepsinterviews gevoerd met 16 leerlingen van uiteenlopende etnisch nationale achtergrond op vwo, havo en vmbo.<sup>3</sup> Ook deze groepjes vulden de vragenlijst in als opstap voor het gesprek.<sup>4</sup> Uitspraken van deze leerlingen worden als illustraties en toelichtingen op de uitkomsten in de hoofdstukken vervlochten. Alle respondenten van de vragenlijsten en de geïnterviewden volgden het vak geschiedenis.

## 4.2 'WAT BEN IK?' ZELFPRESENTATIES

We beschreven eerder dat identiteiten van mensen steeds gekoppeld zijn aan sociale kaders en groepen waarin zij participeren, zoals natie, godsdienst, leeftijd en geslacht. Veel van deze identiteitselementen vormen de formele criteria voor een paspoort of een ander identiteitsbewijs. Ze informeren ons over wie iemand 'is'. Dat wil zeggen, er wordt als het ware van buitenaf een identiteit toegekend. Daarmee weten we verder nog niets over de manier waarop iemand zichzelf ziet en beleeft, dus over de interne waarneming en waardering van de eigen identiteit. Een belangrijke informatiebron voor de omgang met identiteitskaders is de manier waarop mensen zichzelf presenteren door middel van taal, kleding, hobby's, leefstijl, en andere maatschappelijke en culturele voorkeuren.

In dit hoofdstuk staan de 'zelfpresentaties' van de respondenten centraal, gebaseerd op de keuzes die zij hebben gemaakt uit een aantal aangereikte identiteitskaders naar aanleiding van de vraag 'Ik beschouw mezelf als ...'. De respondenten hebben een top-5 samengesteld aan de hand van voorgedrukte identiteitskaders in relatie tot geografische afbakening (zoals wijk, stad, streek, woonland, herkomstland), etniciteit, religie en levensbeschouwing. Voor Nederland ging het om negentien kaders.<sup>5</sup> In deze vraag is ook ruimte opengelaten voor vijf eigenhandig in te vullen omschrijvingen. Het was bijvoorbeeld mogelijk om in te vullen 'Ik beschouw mezelf als zangeres' of 'Ik beschouw mezelf als sportman'. Van deze mogelijkheid hebben weinig respondenten gebruikge-

maakt. Nieuwe omschrijvingen van identiteitskaders kwamen hier verder ook niet uit. Vandaar dat deze handgeschreven opties verder buiten beschouwing zijn gelaten.

De zelfpresentaties zijn dus voornamelijk gebaseerd op de keuzes die de jongeren hebben gemaakt uit een palet van aangereikte identiteitskaders: Rotterdammer, Zuid-Hollander, katholiek, Surinamer, Nederlander enzovoorts. Ter wille van de overzichtelijkheid en hanteerbaarheid is bij de analyse van de toegekende rangnummers de variëteit aan combinaties van een top-5 (er waren voor Nederland dertig opties mogelijk) teruggebracht tot een beperkt aantal samengestelde identiteitskaders.

**Tabel 4.2 Samengestelde identiteitskaders top-5 'Ik beschouw mezelf als ...'**

subnationale identiteit
woonland-identiteit
herkomstland-identiteit
supranationale identiteit
godsdienst-identiteit

De subnationale identiteit is gebaseerd op drie afzonderlijke kaders die ineen geschoven zijn: wijk; dorp of stad; provincie. In verband met de onderzoeksvraag is het identiteitskader op nationaal niveau verdeeld over twee varianten: woonland-identiteit ('zich als Nederlander beschouwen' voor een respondent die in Nederland woont) en herkomstland-identiteit, een keuze die in beginsel alleen voor allochtone respondenten was weggelegd.<sup>6</sup> Bij de nationale identiteit van een herkomstland zijn voor Nederland zeven herkomstlanden aangegeven, waarvan de uitkomsten tot één kader herkomstland-identiteit zijn teruggebracht (zie bijlage I). Uiteraard konden de respondenten zelf een ander herkomstland op de stippelijnen invullen. Het supranationale kader steunt voor Nederland op drie voorgelegde kaders: Arabier, Europeaan, wereldburger. In het geval van het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk kwamen daar Afrika en Azië als twee supranationale kaders bij. Ten slotte zijn voor Nederland vier identificatiemogelijkheden voor godsdienst aangereikt – christen, hindoe, jood, moslim – en een levensbeschouwelijke optie, 'humanist'. Deze zijn ineengeschoven tot 'godsdienst-identiteit'.

Bij subnationale en supranationale identiteitskaders is het hoogste rangnummer gekozen wanneer een respondent meer dan één item binnen die categorie van een rangnummer heeft voorzien. Zo werd het hoogste van de rangnummers die een respondent toekende aan wijk, stad en provincie gekozen als het uiteindelijke rangnummer van de subnationale identiteit voor die respondent; het hoogste van

de rangnummers, toegekend aan een werelddeel en de wereld, werd genomen als rangnummer van de supranationale identiteit van die respondent.<sup>7</sup>

Misschien hebben veel jongeren zich bij het invullen laten leiden door de voorgedrukte identiteitskaders en werden ze daardoor niet aangemoedigd om andere aansprekende kaders te bedenken. Mede op grond van de groepsinterviews met de leerlingen is onze indruk dat de aangereikte kaders direct herkenbaar waren voor de identiteitsvorming van de respondenten. Tegelijkertijd werd ook duidelijk dat ze regelmatig worstelen met probleem waar ze bij horen, wie of wat ze zijn. In het gesprek met zes leerlingen van 5 havo en 6 vwo (9 februari 2007) vroegen de jongeren van niet-westerse afkomst zich soms hardop af 'wat ze zijn'. Met enige bitterheid verwezen ze daarbij naar het huidige klimaat in Nederland. Asiul (5 havo) vertelde dat hij wel eens aan zijn vader had gevraagd: 'Vader wat *zijn* we nu eigenlijk? Turks of Nederlands?' Waarop deze volgens hem had geantwoord: 'Geen van beide.'. Zijn klasgenoot Onur reageerde: 'Als je hier bent, ben je een Turk. Als je daar bent, ben je een Nederlander.' Een andere leerlinge uit diezelfde klas, Nami, geboren en getogen in Nederland, zei dat ze de laatste tijd regelmatig te horen krijgt: 'Ga terug naar je eigen land.' Haar moeder, geboren in Suriname, had haar geantwoord op de vraag wie ze dan eigenlijk is: 'We zijn wereldburgers.'<sup>8</sup>

De uitkomsten van de top-5 'Ik beschouw mezelf als ...' verschaffen inzicht in de waardering van sociale kaders van identiteit. Hoe die zich verhouden tot identiteiten die niet expliciet werden genoemd, is stof voor ander onderzoek. Als momentopname in het leven van deze jonge respondenten vormen de antwoorden binnen de aangegeven beperkingen een indicatie voor de manier waarop ze zichzelf zien, welke identiteitskaders voor hen het meest van belang zijn en hoe deze zich in onderlinge prioriteit verhouden. Hieronder presenteren we per land tabellen die op geaggregeerd niveau een beeld geven van de keuzes die de respondenten gemaakt hebben.

### 4.3 TOP-5 VAN IDENTITEITSKADERS IN NEDERLAND

In welke mate beschouwen autochtone respondenten zich meer of minder als Nederlander of Rotterdammer dan niet-westerse allochtone respondenten? Zijn er verschillen tussen de seksen en tussen schoolsoorten? Tabel 4.3 geeft de prioritering van de verschillende identiteitskaders per etnisch nationale groep aan. De verschillen tussen de vier groepen zijn significant.<sup>9</sup> De *nationale identiteit van Nederland* (woonland) is het belangrijkste kader voor autochtone respondenten: 58 procent beschouwt zich in de eerste plaats als Nederlander; slechts 4,5 procent van de autochtone respondenten neemt het Nederlanderschap niet op in de top-5. Hoewel dit wijst op een zekere vanzelfsprekendheid van de Nederlandse identiteit voor autochtone respondenten, dient bedacht te worden dat meer dan 40 procent zichzelf dus *niet* in de eerste plaats associeert met de Nederlandse nationale identiteit.

Deze bevindingen contrasteren sterk met die van de niet-westerse (voornamelijk tweede generatie) respondenten. Dat is op zichzelf niet zo verbazingwekkend. Deze groep zal immers niet meteen de afkomst wegcijferen. Bovendien hebben deze respondenten ten aanzien van nationale identiteit meer mogelijkheden om in te vullen: herkomstland en woonland. Overigens neemt ruim 9 procent van de autochtone respondenten ook een ander land op in de top-5, hetgeen vermoedelijk wijst op de aanwezigheid van derde en latere generatie migranten.<sup>10</sup> Maar al zijn niet-westerse allochtone respondenten minder sterk geneigd de Nederlandse identiteit voorop te stellen, een meerderheid neemt dat kader wel op in de top-5. Van deze groep geven de respondenten met een Surinaamse en Antilliaanse achtergrond de Nederlandse identiteit de hoogste score: ruim 19 procent zet dat kader op nummer 1 en 75 procent neemt het op in de top-5. Daarna volgen de respondenten van Marokkaanse afkomst: 2,4 procent zet de Nederlandse identiteit op nummer 1 en 73 procent neemt het op in de top-5. De respondenten met Turkse achtergrond vinden de Nederlandse identiteit het minst belangrijk: 2,3 procent zet het op nummer 1 en 54,5 procent neemt dit kader op in de top-5; ruim 45 procent van deze respondenten heeft de nationale identiteit van Nederland dus helemaal niet genoemd.

Het verschil in waardering van de Nederlandse identiteit door 'Surinamers en Antillianen' versus 'Marokkanen en Turken' als het gaat om de nummer 1-positie kan wellicht verklaard worden door postkoloniale achtergrond van de eerste groep. Zoals we in het derde hoofdstuk beschreven, hebben Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders een grotere vertrouwdheid met de taal, de cultuur en de geschiedenis; in die zin kunnen zij zich sneller identificeren met Nederland. Tegelijkertijd kan de identificatie ook gekleurd, zo niet bemoeilijkt, worden door de herinnering aan slavernij en kolonialisme.

De *subnationale identiteit* staat voor bijna 24 procent van de autochtone respondenten op nummer 1 en ruim 94 procent neemt het sowieso op in de top-5. De andere groepen respondenten waarderen dit kader laag als het gaat om de plaatsing op nummer 1 (bij de respondenten van Turkse afkomst komt dit helemaal niet voor). Toch is de opname in de top-5 hoog, behalve bij de Turkse respondenten: van hen neemt slechts 14 procent het op in de top-5.

De *supranationale identiteit* scoort bij alle groepen laag als het gaat om de nummer 1. De Surinaamse en Antilliaanse groep geeft de hoogste waardering, 11 procent zet dit kader op nummer 1, gevolgd door de autochtone respondenten 5,7 procent. De opname in de top-5 ligt hoger: 77 procent van autochtonen en gemiddeld 43 procent van alle niet-westerse respondenten neemt dit kader op. Ten aanzien van *godsdienst* als identiteitskader plaatst slechts 6 procent van de autochtone respondenten het op nummer 1, en minder dan 30 procent neemt het op in de top-5. Voor de respondenten van Marokkaanse en Turkse afkomst is de godsdienst als identiteitskader erg belangrijk. Maar liefst 95 procent van beide groepen plaatst dit kader in de top-5. Deze uitkomst bevestigt het onderzoek van het SCP naar moslims in Nederland in 2004 (Phalet en Ter Wal 2004: 19-20).

**Tabel 4.3 Identiteitskaders Nederland, top-5 per groep<sup>11</sup> (significant)**

<b>respondenten n=209</b> 1 missing	<b>% nr. 1</b>	<b>% top-5</b>
<b>autochtone jongeren n=88</b>		
Woonland-identiteit	58,0	95,5
Subnationale identiteit	23,9	94,3
Supranationale identiteit	5,7	77,3
Godsdienst-identiteit	5,7	29,5
Herkomstland-identiteit	1,1	9,1
<b>niet-westerse allochtonen n=121</b> (2e gen. n=106)		
<b>Surinaams &amp; Antilliaans n=36</b>		
Woonland-identiteit	19,4	75,0
Subnationale identiteit	5,6	91,7
Supranationale identiteit	11,1	44,4
Godsdienst-identiteit	33,3	69,4
Herkomstland-identiteit	38,9	83,3
<b>Marokkaans n=41</b>		
Woonland-identiteit	2,4	73,2
Subnationale identiteit	4,9	73,2
Supranationale identiteit	2,4	48,8
Godsdienst-identiteit	73,2	95,1
Herkomstland-identiteit	19,5	100
<b>Turks n=44</b>		
Woonland-identiteit	2,3	54,5
Subnationale identiteit	0,0	13,6
Supranationale identiteit	4,5	36,8
Godsdienst-identiteit	56,8	95,5
Herkomstland-identiteit	31,8	100

Godsdienst scoort hoger bij Marokkaanse dan bij de Turkse respondenten: 73 procent respectievelijk 57 procent zet dit kader op nummer 1. De godsdienst is ook voor de respondenten van Surinaams en Antilliaanse afkomst een belangrijk identiteitskader, maar de percentages zijn aanzienlijk lager: 33 procent plaatst het op nummer 1, 70 procent neemt het op in de top-5. Ook deze uitkomst komt overeen met het SCP-rapport waarin gesteld wordt dat Turken en Marokkanen wat betreft affiliatie, praktijk en beleving religieuzer zijn dan Surinamers en Antillianen. Zij zijn zich bovendien sterk bewust van hun moslimidentiteit (Phalet en Ter Wal 2004: 20; *Samenvatting* 40).

Opvallend is dat de leerlingen van Surinaamse en Antilliaanse afkomst het identiteitskader van het *herkomstland* het hoogst waarderen (39% op nummer 1), gevolgd door de Turkse groep (32%) en de Marokkaanse groep (19,5%). Wel nemen *alle* Turkse en Marokkaanse respondenten de nationale identiteit van hun herkomstland op in de top-5, terwijl bijna 17 procent van de Surinaamse en Antilliaanse groep het herkomstland niet noemt. Als we kijken naar de nummer 1-posities, dan blijkt dat voor alle niet-westerse respondenten de identificatie met hun herkomstland minder nadrukkelijk naar voren komt dan de identificatie van autochtonen met Nederland. Alleen bij Marokkanen is de identificatie met godsdienst als nummer 1 in de top-5 (73%) sterker dan de identificatie van autochtonen met Nederland (58%). Hoewel een zeer grote groep niet-westerse allochtone respondenten zichzelf *niet* in de eerste plaats beschouwt als 'Surinamer', 'Antilliaan', 'Marokkaan' of 'Turk', blijft het herkomstland bij deze groep – vooral de tweede generatie – behoorlijk doorwerken.

De verschillen tussen de seksen zijn niet significant. Het woonland scoort bij meisjes wat hoger dan bij jongens. Voor beide seksen is godsdienst het hoogst gewaardeerde identiteitskader, voor jongens wat meer dan voor meisjes.

Tabel 4.4 geeft de (deels significante) verschillen naar schoolsoort weer. Anders dan de landelijke situatie zitten de meeste respondenten van niet-westerse allochtone afkomst op vwo en havo, terwijl op vmbo de autochtonen in de meerderheid zijn (zie bijlage II A). Niet toevallig scoort daarom het woonland als identiteitskader bij vmbo het hoogste bij de plaatsing op nummer 1. Toch is de opname van het woonland in de top-5 bij alle schoolsoorten hoog, de percentages zijn steeds boven de 75 procent. Voor havo en vwo is godsdienst als identiteitskader significant het belangrijkste: 48 procent van de havisten en 37,5 procent van de vwo'ers plaatsen dat kader op nummer 1. In deze schoolsoorten, vooral op havo, zitten de meeste niet-westerse allochtone respondenten.<sup>12</sup> Kortom, in de schoolsoort waar autochtone respondenten overheersen scoort het woonland hoog; daar waar (vooral de tweede generatie) allochtone respondenten zitten is godsdienst het belangrijkste.

We kunnen de uitkomsten als volgt samenvatten. Voor de autochtone respondenten is de Nederlandse identiteit significant het belangrijkste kader, ongeacht de schoolsoort. Dat geldt voor de nummer 1-positie en voor de opname in de

**Tabel 4.4** Identiteitskaders Nederland, top-5 per schoolsoort (S = significant)

<b>schoolsoort n=210</b>	<b>% nr. 1</b>	<b>% top-5</b>
<b>vwo (n=40) niet-westers allochtoon n=23</b>		
Woonland-identiteit	27,5	77,5
Subnationale identiteit (S)	10,0	90,0
Supranationale identiteit	5,0	67,5
Godsdienst-identiteit (S)	37,5	70,0
Herkomstland-identiteit (S)	15,0	57,5
<b>havo (n=81) niet-westers allochtoon n=60</b>		
Woonland-identiteit	19,8	75,3
Subnationale identiteit (S)	8,6	80,2
Supranationale identiteit	7,4	59,3
Godsdienst-identiteit (S)	48,1	81,5
Herkomstland-identiteit (S)	19,8	75,3
<b>vmbo (n=89) niet-westers allochtoon n=38</b>		
Woonland-identiteit	37,5	83,0
Subnationale identiteit (S)	15,9	94,3
Supranationale identiteit	4,5	61,4
Godsdienst-identiteit (S)	20,5	43,2
Herkomstland-identiteit (S)	17,0	44,3

top-5. Van de vier groepen beschouwen de respondenten van Turkse afkomst zich het minst als Nederlanders. Deze uitkomst bevestigt ander onderzoek. Volgens het *Jaarrapport Integratie 2005* voelen Turkse allochtonen zich minder Nederlander dan andere etnische groepen (Sociaal en Cultureel Planbureau, Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum, Centraal Bureau voor de Statistiek 2005: 213). Een andere uitkomst is dat zowel godsdienst als nationale identiteit van het herkomstland door de meeste niet-westerse allochtone respondenten significant belangrijker wordt geacht. Veel Turkse en Marokkaanse respondenten zetten godsdienst op nummer 1; terwijl een meerderheid van de Caribische groep (bestaande uit Surinaamse en Antilliaanse respondenten) het herkomstland op nummer 1 plaatst, gevolgd door godsdienst. Toch is identificatie met Nederland



voor de niet-westerse allochtone respondenten geenszins ongebruikelijk: gemiddeld 67,5 procent van hen neemt dat kader op in de top-5.

Ten aanzien van de godsdienst blijkt dat dit identiteitskader voor veel autochtone respondenten niet vanzelfsprekend is. Dit is opvallend als we bedenken dat voor hen de optie 'herkomstland' in de keuzemogelijkheden nauwelijks een rol speelt. De vraag rijst of dit verschil niet vooral te maken heeft met de specifieke achtergrond van bepaalde niet-westerse allochtone groepen bij wie godsdienst en etniciteit nauw verweven zijn. Uit onderzoek blijkt dat de invloed van de etnische identificatie op de godsdienstige beleving significant het sterkst is bij Marokkanen; voor Turken maken de etnische zelfidentificatie en de deelname aan Turkse organisaties geen verschil in hun islambeleving (Phalet en Ter Wal 2004: *Samenvatting* 14; Sociaal en Cultureel Planbureau, Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum, Centraal Bureau voor de Statistiek 2005: 214).

Een ander punt is de significant hoge waardering van autochtone respondenten voor het subnationale kader: de identificatie met wijk, dorp, stad of provincie. De plaatsing op nummer 1 en de opname in de top-5 is bij hen het hoogste. Deze uitkomsten bevestigen de gegevens die het CBS in 2004 daarover publiceerde. Niet-westerse allochtonen zijn minder tevreden over hun woonomgeving dan autochtonen, vooral in de vier grote steden in Nederland, waaronder Rotterdam. Ook de binding met hun buurt is minder groot (Centraal Bureau voor de Statistiek 2004: 23-27). Hoewel de niet-westerse respondenten dit kader nauwelijks op nummer 1 zetten, is de opname in de top-5 bij de Caribische en Marokkaanse respondenten wel hoog. De respondenten van Turkse afkomst scoren laag. Ten slotte, ten aanzien van het supranationale kader blijkt dat sprake is van een verhoudingsgewijs vrij hoge waardering van de autochtone respondenten en de Surinaams Antilliaanse groep. Deze uitkomst wijkt significant af van de waardering door de twee andere niet-westerse respondenten. We hebben hier geen verklaring voor.

#### 4.4 TOP-5 VAN IDENTITEITSKADERS IN HET VERENIGD KONINKRIJK EN FRANKRIJK

De resultaten van de Nederlandse respondenten kunnen in perspectief worden geplaatst door ze te vergelijken met de Britse en Franse gegevens. We beginnen met de Britse.

##### 4.4.1 HET VERENIGD KONINKRIJK

Van alle respondenten in het Verenigd Koninkrijk is de autochtone groep significant het sterkst geneigd zich te identificeren met het *woonland*, een identiteitskader dat zowel kan worden opgevat als het staatsverband van het Verenigd Koninkrijk als de nationale eenheden Engeland, Schotland, Wales en Noord-Ierland. Uit tabel 4.5 blijkt dat bijna 68 procent van de autochtone respondenten dit identiteitskader op nummer 1 plaatst, bijna 10 procent meer dan de Neder-

landse autochtone respondentent. Gemiddeld 17 procent van de twee niet-westerse groepen plaatst het woonland op nummer 1. Deze uitkomsten lijken sterk op de uitslag van de Surinaamse en Antilliaanse respondenten in Nederland (zie tabel 4.3). De postkoloniale achtergrond van deze groepen is waarschijnlijk de verklaring voor deze relatief hoge identificatie met het woonland. Opmerkelijk is dat bijna 13 procent van de Britse autochtone respondenten de identiteit van het woonland niet opneemt in de top-5; in Nederland ging het om 4,5%. Dat zou er op kunnen wijzen dat de veelvormigheid aan nationale identiteiten waarmee Britse autochtonen traditioneel vertrouwd zijn, het belang van dat kader relativeert.

**Tabel 4.5 Identiteitskaders Verenigd Koninkrijk, top-5 per groep (S = significant)**

<b>respondenten n=72</b>	<b>% nr. 1</b>	<b>% top-5</b>
<b>autochtone jongeren (n=31)</b>		
Woonland-identiteit (S)	67,7	87,1
Subnationale identiteit	16,1	67,7
Supranationale identiteit	3,2	48,4
Godsdienst-identiteit (S)	3,2	22,6
Herkomstland-identiteit (S)	3,2	9,7
<b>Niet-westerse allochtonen n=41 (2e gen. n=22)</b>		
<b>Brits-Indisch (n=17)</b>		
Woonland-identiteit (S)	17,6	88,2
Subnationale identiteit	11,8	47,1
Supranationale identiteit	11,8	82,4
Godsdienst-identiteit (S)	70,6	88,2
Herkomstland-identiteit (S)	23,5	88,2
<b>overigen uit ex-koloniën (n=17)</b>		
Woonland-identiteit (S)	16,7	66,7
Subnationale identiteit	12,5	75,0
Supranationale identiteit	12,5	79,2
Godsdienst-identiteit (S)	37,5	70,8
Herkomstland-identiteit (S)	25,0	54,2

Een andere verklaring is ook mogelijk. De relatief hoge score van autochtone respondenten bij *herkomstland* doet vermoeden dat binnen deze groep behoorlijk wat derde generatie migranten zijn die zich identificeren met een ander land dan het woonland. Van deze groep identificeert ruim 3 procent zich namelijk in de eerste plaats met een herkomstland. Van de Brits-Indische groep (bestaande uit personen met een achtergrond in Bangladesh, India en Pakistan) plaatst 23,5 procent en van de andere niet-westerse respondenten plaatst 25 procent het herkomstland als identiteitskader op nummer 1. De opname van dit identiteitskader in de top-5 bij de niet-westerse allochtone respondenten is hoog, maar aanzienlijk minder dan bij dezelfde groep respondenten in Nederland.

Ten aanzien van *subnationale identiteit* valt op dat dit kader hoger scoort bij Nederlandse autochtone respondenten dan bij Britse autochtonen; maar de niet-westerse respondenten in het VK vinden dit kader kennelijk meer aansprekend dan dezelfde groep in Nederland: gemiddeld zet 12 procent het op nummer 1 tegen 3,5 procent in Nederland. Interessant is dat niet-westerse respondenten meer gewicht toekennen aan het *supranationaal kader* dan de autochtone respondenten (de uitkomst is niet-significant). Bij het *godsdienstkader* zien we een significant verschil tussen autochtone en niet-westerse allochtone respondenten. Slechts 9,7 procent van de autochtonen plaatst godsdienst in de top-5 en 3,2 procent zet het op nummer 1. Voor de niet-westerse allochtone respondenten is godsdienst zonder meer het belangrijkste kader: ruim 70 procent van de respondenten met een Brits-Indische achtergrond en 37,5 procent van de respondenten uit overige koloniën zet godsdienst op nummer 1; gemiddeld 80 procent van beide groepen neemt het op in de top-5.

Ook in het VK zijn de sekseverschillen niet-significant. Anders dan in Nederland waarderen de jongens het woonland wat hoger dan de meisjes. Terwijl in Nederland de godsdienst voor beide seksen het belangrijkste kader was, waarderen beide seksen in het VK het woonland als identiteitskader het hoogst in de top-5, jongens wat meer dan meisjes.

In tabel 4.6 staan *leerjaren* in plaats van schoolsoorten, omdat het Britse onderwijsstelsel moeilijk vergelijkbaar is met het Nederlandse. In year 10 en year 11 – gezamenlijk aangeduid als Key Stage 4 – zitten leerlingen van 14/15-15/16 jaar; hun examen wordt bekroond met een General Certificate of Secondary Education (GCSE). Degenen die hier de hoogste *grades* bereiken (vergelijkbaar met het havo-examen) kunnen doorstromen naar year 12 en 13 waarin ze zich voor drie tot vier vakken voorbereiden op het A-level (Advanced Level) dat na twee jaar bereikt wordt. Year 12 wordt afgesloten met examens op AS-level (Advanced Subsidiary), year 13 met examens voor het A2-level. Bij succesvolle afronding is daarmee het A-level bereikt. Het bijbehorende diploma, het General Certificate of Education, is vereist om universitair onderwijs te volgen (vergelijkbaar met het vwo-examen).<sup>13</sup> In alle jaren wordt het woonland het meest gewaardeerd, het hoogste in de laagste jaren. Alleen het groepje van year 12 waardeert woonland en godsdienst als kaders precies gelijk.

**Tabel 4.6** Identiteitskaders Verenigd Koninkrijk, top-5 per leerjaar (niet sig.)

naar leerjaren n=71	% nr. 1	% top-5
<b>year 13 (n=18)</b> niet-westers allochtoon n=7		
Woonland-identiteit	33,3	83,3
Subnationale identiteit	22,2	77,8
Supranationale identiteit	11,1	55,6
Godsdienst-identiteit	16,7	33,3
Herkomstland-identiteit	11,1	27,8
<b>year 12 (n=6)</b> niet-westers allochtoon n=3		
Woonland-identiteit	33,3	50,0
Subnationale identiteit	16,7	83,3
Supranationale identiteit	33,3	50,0
Godsdienst-identiteit	33,3	33,3
Herkomstland-identiteit	16,7	16,7
<b>year 11 (n=35)</b> niet-westers allochtoon n=25		
Woonland-identiteit	37,1	88,6
Subnationale identiteit	8,6	57,1
Supranationale identiteit	8,6	74,3
Godsdienst-identiteit	34,3	60,0
Herkomstland-identiteit	17,1	60,0
<b>year 10 (n=12)</b> niet-westers allochtoon n=5		
Woonland-identiteit	58,3	66,7
Subnationale identiteit	8,3	58,3
Supranationale identiteit	8,3	66,7
Godsdienst-identiteit	41,7	83,3
Herkomstland-identiteit	16,7	33,3

#### 4.4.2 FRANKRIJK

De samenstelling van de Franse groep respondenten wijkt af van de andere twee landen. Terwijl de Nederlandse en Britse respondenten voor 57 procent bestaan uit niet-westerse allochtonen, is dat in Frankrijk amper 15%. We zullen nog zien dat zich vermoedelijk onder de groep autochtone respondenten veel derde en latere generatie migranten bevinden.

Tabel 4.7 Identiteitskaders Frankrijk, top-5 per groep (S = significant)

Respondenten in Frankrijk n=163	% nr. 1	% top-5
<b>autochtone jongeren (n=139)</b>		
Woonland-identiteit (S)	49,6	95,7
Subnationale identiteit (S)	29,5	95,7
Supranationale identiteit	6,5	79,9
Godsdienst-identiteit (S)	3,6	21,6
Herkomstland-identiteit (S)	2,2	19,4
<b>niet-westerse allochtonen n=24 (2e gen. =21)</b>		
<b>Algerijns (n=13)</b>		
Woonland-identiteit (S)	7,7	53,8
Subnationale identiteit (S)	0,0	84,6
Supranationale identiteit	0,0	76,9
Godsdienst-identiteit (S)	46,2	92,3
Herkomstland-identiteit (S)	46,2	92,3
<b>overigen uit ex-koloniën (n=139)</b>		
Woonland-identiteit (S)	9,1	81,8
Subnationale identiteit (S)	18,2	72,7
Supranationale identiteit	9,1	63,3
Godsdienst-identiteit (S)	27,3	81,8
Herkomstland-identiteit (S)	36,4	90,9

Uit tabel 4.7 blijkt dat in Frankrijk de identificatie onder autochtone respondenten met het *woonland* zwakker is dan in Nederland en het VK. Nauwelijks de helft beschouwt zichzelf in de eerste plaats als Frans, een significante uitkomst. Daar staat tegenover dat, net als in Nederland, bijna 96 procent dit identiteitskader wel opneemt in de top-5. Opmerkelijk is dat beide groepen niet-westerse respondenten het woonland als identiteitskader aanzienlijk lager waarderen dan in Nederland en het VK als het gaat om de nummer 1. Wel neemt een meerderheid het op in de top-5. Leerlingen van Algerijnse afkomst identificeren zich significant minder sterk met Frankrijk dan hun leeftijdgenoten uit andere ex-koloniale regio's. Bij het identiteitskader *herkomstland* valt op dat bijna 20 procent van de Franse autochtonen dit kader opneemt in de top-5, tweemaal zoveel als in Nederland en het VK. Net als bij het VK wijst deze uitkomst erop dat onder de autochtone respondenten migranten van latere generaties vertegenwoordigd zijn. Ruim 40 procent van de Franse niet-westerse allochtonen (merendeels tweede generatie) plaatst het herkomstland op nummer 1; in totaal plaatst meer dan 90 procent van deze groep respondenten het herkomstland in de top-5. Dat identiteitskader blijft voor deze merendeels tweede generatie migranten een grote rol spelen.

Van alle respondenten wordt de autochtone groep – net als in Nederland – significant het sterkst aangesproken door het *subnationale kader*. Bijna 30 procent plaatst het op nummer 1; ruim 95 procent neemt het op in de top-5. Van de niet-westerse allochtone respondenten hecht de Algerijnse groep het minst aan dit kader, niemand zet het op nummer 1; wel neemt 85 procent het op in de top-5. Opvallend is dat ruim 18 procent van de overige respondenten uit de ex-koloniën dit kader op nummer 1 plaatst, de hoogste score onder alle niet-westerse respondenten van de drie landen. Wel staat het woonland als kader in de top-5 bij deze groep hoger (82%) dan die van subnationale identiteit (73%). Hoe dan ook, het kader van wijk, dorp of stad, provincie is voor deze groep belangrijk. Ook in Frankrijk wordt het *supranationale kader* niet hoog gewaardeerd. Voor de autochtone respondenten scoort Frankrijk bij dit kader het hoogst van de drie landen, terwijl de niet-westerse groepen dit lager waarderen. Zo plaatsen de respondenten van Algerijnse afkomst dit kader nooit op nummer 1. Een significant verschil is de waardering van de *godsdienstidentiteit*. Anders dan de allochtone groepen nemen veel autochtone respondenten dit kader niet op in hun top-5. Bijna de helft van de respondenten van Algerijnse afkomst (46%) zet het op nummer 1. De andere postkoloniale respondenten waarderen dit kader iets minder, maar toch neemt bijna de hele groep het wel op in de top-5.

De sekseverschillen zijn in Frankrijk wel significant. Jongens waarderen – net als in het VK – het woonland significant hoger dan meisjes. Beide seksen vinden het kader belangrijk, gezien de hoge percentages in de top-5; jongens ook hier iets meer dan meisjes. Het subnationale kader is voor beide seksen belangrijker dan in Nederland en het VK.

Tabel 4.8 toont dat de uitkomsten naar schoolsoort in Frankrijk tamelijk consistent zijn. Anders dan in Nederland wordt de nationale identiteit van het

**Tabel 4.8** Identiteitskaders Frankrijk, top-5 per schoolsoort (S = significant)

schoolsoort n=162 1 missing	% nr. 1	% top-5
<b>général (n=114)</b> niet-westers allochtoon n=6		
Woonland-identiteit (S)	46,5	95,6
Subnationale identiteit	31,6	95,6
Supranationale identiteit	5,3	83,3
Godsdienst-identiteit	5,3	26,3
Herkomstland-identiteit (S)	1,8	21,1
<b>technologique (n=18)</b> niet-westers allochtoon n=5		
Woonland-identiteit (S)	33,3	77,8
Subnationale identiteit	22,2	94,4
Supranationale identiteit	11,1	77,8
Godsdienst-identiteit	22,2	50,0
Herkomstland-identiteit (S)	11,1	33,3
<b>professionnel (n=30)</b> niet-westers allochtoon n=13		
Woonland-identiteit (S)	40,0	83,3
Subnationale identiteit	10,0	83,3
Supranationale identiteit	6,7	63,3
Godsdienst-identiteit	10,0	36,7
Herkomstland-identiteit (S)	30,0	63,3

woonland als kader bij alle schoolsoorten significant het hoogste gewaardeerd, het hoogste bij de lycée général (enigszins vergelijkbaar met het vwo). De nationale identiteit van het herkomstland wordt door de respondenten van het lycée professionnel (enigszins vergelijkbaar met onze havo) significant het hoogst gewaardeerd. Het godsdienstkader scoort van de drie schoolsoorten het hoogst bij de lycée technique.<sup>14</sup>

#### 4.5 CONCLUSIES

Bij het trekken van conclusies uit bovenstaande gegevens moeten we om enkele redenen voorzichtig zijn. Laten we niet vergeten dat de rangschikking van de

identiteitskaders door de leerlingen een tijdgebonden keuze is geweest. Daarnaast doen zich bij de landenvergelijking drie problemen voor. Ten eerste is de groep autochtone respondenten tamelijk heterogeen. Bij de Franse autochtone groep vermoeden we de aanwezigheid van jongeren van derde en latere generaties migranten (ca. 19%). Dat geldt ook, zij het in mindere mate, voor de Britse autochtonen. Die laatste groep is bovendien extra complex door de aanwezigheid van respondenten uit een van de samenstellende delen van het VK. Een tweede punt is dat de organisatie van het onderwijs in de drie landen sterk uiteenloopt, zodat er moeilijk conclusies te trekken zijn over de invloed van de opleidingen voor alle respondenten. Ten slotte, de groepen niet-westerse allochtonen in het VK en Frankrijk zijn zeer klein. Gegroepeerd per etnisch nationale groep en land bieden de gegevens het volgende beeld. De significantie tussen de drie landen wordt steeds aangegeven.

De Britse autochtone respondenten identificeren zich het sterkst met het woonland, gevolgd door de Nederlandse groep; hekkensluiters zijn de Franse autochtone respondenten. Gemiddeld neemt ruim 90 procent van alle autochtone respondenten het woonland op in hun top-5. Twee van de zeven groepen niet-westerse allochtone respondenten waarderen het woonland redelijk hoog: de Surinaamse en Antilliaanse groep uit Nederland en de Brits-Indische groep. (Verschillen tussen landen zijn alleen voor autochtonen zwak significant.)

Terwijl het subnationale kader na het woonland door de autochtone respondenten in de drie landen het meest wordt gewaardeerd, voelen de niet-westerse allochtone respondenten er zich hier minder door aangesproken. Een uitzondering zijn de Franse niet-westerse allochtonen uit overige ex-koloniën die het subnationale kader van alle allochtonen het hoogst waarderen bij de plaatsing op nummer 1. Wel neemt driekwart van alle allochtone respondenten dit kader op in de top-5; alleen Nederlandse respondenten van Turkse afkomst en de Algerijnse groep in Frankrijk blijven sterk achter. (Verschillen tussen landen zijn significant.)

Ten aanzien van het supranationale identiteitskader plaatsen drie groepen niet-westerse respondenten dit kader betrekkelijk vaak op nummer 1: de Nederlandse groep van Surinaams en Antilliaanse afkomst, Brits-Indische respondenten en de Franse respondenten uit de overige ex-koloniën. Van de autochtone respondenten waarderen de Fransen dit kader het meest. (Verschillen tussen landen zijn significant.)

Veel niet-westerse allochtonen vinden godsdienst het belangrijkste identiteitskader, gevolgd door herkomstland. Voor een belangrijk deel is godsdienst – vooral de islam – op tal van manieren verbonden met het herkomstland. Hierdoor getuigt dit belang waarschijnlijk ook van een oriëntatie op etnisch-culturele afkomst. De nadruk op religie en herkomstland sluit een identificatie met het woonland niet uit, zoals blijkt uit het feit dat meer dan de helft van elke in dit onderzoek vertegenwoordigde niet-westerse allochtone groep het woonland in



de top-5 plaatst. Maar opvallend is dat voor alle allochtone – meest tweede generatie – respondenten het herkomstland en de daarmee verbonden godsdienst een grote rol blijven spelen in hun positiebepaling. (Verschillen tussen landen zijn voor godsdienst niet significant, voor herkomstland wel significant.)

Het contrast tussen autochtone en niet-westerse allochtone respondenten is het grootst op het terrein van de godsdienst. Autochtone respondenten vinden woonland en subnationale kaders als identificatiepunten belangrijker dan godsdienst; daarbij waardeert de Nederlandse groep godsdienst hoger dan de Franse en Britse autochtonen. Vijf van de zeven groepen niet-westerse allochtonen in de drie landen vinden godsdienst het belangrijkste identiteitskader: Marokkanen, Turken, Brits-Indiërs, overigen uit de Britse en Franse voormalige koloniën. De Algerijnse groep uit Frankrijk hecht evenveel belang aan godsdienst als aan herkomstland. Surinamers en Antillianen in Nederland vinden het herkomstland belangrijker.

Grote verschillen tussen de seksen zijn er niet. Franse en Britse jongens vinden het woonland wat belangrijker dan meisjes; bij de Nederlandse leerlingen ligt dat andersom. Nederlandse en Britse jongens waarderen godsdienst hoger dan meisjes. (Significante verschillen tussen landen zijn er alleen bij jongens voor woonland en bij beide seksen significant voor godsdienst.)

Over de opleidingsniveaus kunnen we alleen voorzichtige conclusies trekken voor Nederland; de uitkomsten over het VK en Frankrijk zijn te afwijkend. Uit de deels significante gegevens in Nederland blijkt dat niet de schoolsoort doorslaggevend is bij de keuze van identiteitskaders, maar de achtergrondkenmerken van de respondenten. In de schoolsoort waar veel allochtone respondenten zitten, scoort met name godsdienst significant hoog.

Ten slotte kunnen we ons afvragen of de ‘postkoloniale’ groepen in de drie landen gelijkenis vertonen in de rangschikking van identiteitskaders. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is per identiteitskader gekeken naar het percentage respondenten dat dit kader op nummer 1 plaatste en naar het percentage dat dit kader in de top-5 heeft opgenomen. Naarmate voor twee postkoloniale groepen de percentages ‘nummer 1’ en ‘in top-5’ dichter bijeen liggen, vertonen de twee groepen een grotere gelijkenis voor een bepaald identiteitskader (zie de beschrijvende evaluatie per identiteitskader in bijlage II A). Samengevat blijkt het volgende. Verspreid over drie landen zijn er vijf groepen met een postkoloniale achtergrond: de Nederlandse Caribische groep, twee Britse postkoloniale groepen en twee Franse postkoloniale groepen. De Franse groep van Algerijnse afkomst lijkt op de Nederlandse respondenten van Marokkaanse en Turkse afkomst. Zij waarderen woonland, subnationaal en supranationaal als identiteitskaders heel laag en godsdienst juist hoog. Mogelijk is de islam als gemeenschappelijke godsdienst de achtergrond van deze overeenkomst. De vier andere postkoloniale groepen stemmen overeen in hun relatief hoge waardering voor woonland, subnationaal, supranationaal en in mindere mate godsdienst (alleen Brits-Indiërs hechten

meer aan godsdienst). Voor het herkomstland valt geen 'postkoloniaal patroon' te ontdekken.

In het volgende hoofdstuk verdiepen we ons in het belang dat leerlingen stellen in *historische* identiteitskaders, zoals de geschiedenis van familie, religie en land. Dan komt ook hun opmerkelijke interesse voor bepaalde historische tijdvakken aan bod.

## NOTEN

- 1 'Les over holocaust verstoord', *Het Parool* (3-10-2003).
- 2 Volgens de definitie van het CBS zijn niet-westerse allochtonen mensen met tenminste één ouder, geboren in een van de landen in de werelddelen Afrika, Latijns-Amerika, Azië (exclusief Japan en Indonesië) of Turkije.
- 3 Gesprekken met leerlingen op het Novacollege Montfort in Rotterdam (90% niet-westerse allochtone leerlingen). Interview op 7-4-2006: zes leerlingen van vmbo (theoretische leerweg) en tien van havo en vwo. Het betrof vier leerlingen 4-vmbo (3 meisjes, 1 jongen); zeven leerlingen 4-havo en 5-vwo (4 meisjes, 3 jongens). Tweede interview 9-2-2007 met twee leerlingen 4-vmbo (1 meisje, 1 jongen); zes leerlingen 4-havo en 5-vwo (3 meisjes, 3 jongens). Elk gesprek duurde 40-50 minuten. Drie van de havo/vwo-leerlingen namen ook deel aan het tweede interview. Tijdens het tweede interview werd de vragenlijst kort geëvalueerd. De hier gebruikte namen van deze leerlingen zijn fictief.
- 4 De zestien vragenlijsten van de groepsinterviews van Rotterdam zijn niet betrokken bij de verwerking van de kwantitatieve gegevens in de eigenlijke pilotstudy.
- 5 Voor Frankrijk zijn dat 25 kaders; voor het VK 23 kaders. Zie bijlage II Methodische verantwoording bij hoofdstuk 4 en 5.
- 6 Respondenten in het VK konden zich voor het woonland presenteren als Brit, Engelsman, Schot, Welshman of [Noord-]Ier.
- 7 In Nederland is het meest genoemde subnationale kader stad of dorp, in het VK 'region/county' en 'city/village' en in Frankrijk komen 'ville/village' en 'région/le Nord' ongeveer even vaak voor.
- 8 Geanonimiseerd verslag van groepsgesprek met zes leerlingen van Novacollege Montfort 5-havo en 6-vwo, Rotterdam 9-2-2007.
- 9 We spreken in dit onderzoek van 'statistische significantie' als de toetsingsgrootte een overschrijdingskans heeft die kleiner is dan of gelijk is aan 0.05. Bij kruistabellen in bijlage II A staat de exacte waarde van de overschrijdingskans vermeld onder de tabel achter 'SIGNIFICANTIE='.
- 10 De allochtonen in dit onderzoek zijn – conform de gangbare definities – alleen van de eerste en tweede generatie.
- 11 De vier groepen binnen de Nederlandse respondenten verschillen significant van elkaar in de mate waarin zij zich identificeren met elk van de vijf aangeboden kaders. Voor de kruistabellen met percentages jongeren die de identiteitskaders 'subnationaal', 'supranationaal' en 'godsdienst' op de 1ste, 2de of 3de t/m 5de plaats noemen, zie bijlage II A.
- 12 Voor de spreiding van onderscheiden categorieën over de schoolsoorten zie bijlage II.
- 13 [www.schoolzone.co.uk/community/information/UK.asp](http://www.schoolzone.co.uk/community/information/UK.asp); [www.rc.an/rceng.htm](http://www.rc.an/rceng.htm)” http (17-4-2007).
- 14 Het Franse vo is verdeeld in twee fasen: 1. het collège, een opleiding van vier jaar voor leerlingen van 11-15 jaar; 2. het lycée, dat bestaat uit het lycée d'enseignement général ou technologique en het lycée professionnel. Opleidingen aan het eerste lycée voor leerlingen van 15 jaar en ouder duren drie jaar en kennen een algemene en meer technologische variant. Het daar te behalen baccalauréat biedt

toegang tot het hoger onderwijs. Het lycée professionnel kent een tweejarig programma. Het daar te behalen certificaat, Certificat d'Aptitude Professionnelle of Brevet d'Etudes Professionnelles, is bedoeld om toegang te bieden tot de arbeidsmarkt. Ook kan aan een vervolgopleiding op hbo-niveau worden begonnen. Met enige voorzichtigheid kan het niveau van het lycée professionnel vergeleken worden met havo en dat van het lycée d'enseignement général ou technologique met vwo. Het laatste jaar van het collège en het eerste jaar van de lycées valt ruwweg te vergelijken met het laatste jaar van het vmbo (tl). Zie [www.eurydice.org/ressources/eurydice/pdf/047DN/047FR EN.pdf](http://www.eurydice.org/ressources/eurydice/pdf/047DN/047FR EN.pdf) en [www.e-changes.nl/landeninformatie/schoolsysteem15-18.html](http://www.e-changes.nl/landeninformatie/schoolsysteem15-18.html) (18-4-2007).



## 5 ANDERE TIJDEN: GESCHIEDENISSEN ALS BRON VAN IDENTITEIT

*Maria Grever, Kees Ribbens*

### 5.1 INLEIDING

Uit het vorige hoofdstuk bleek dat de zelfpresentaties van de respondenten nauw verbonden zijn met hun sociaal-etnische achtergronden. Deze uitkomst is op zichzelf niet opzienbarend. Maar vaak wordt vergeten dat deze bindingen historische achtergronden hebben die van invloed kunnen zijn op identificatieprocessen. Volgens de schrijver en journalist Amin Maalouf komt iedereen voort uit een meervoudig verleden; niemand kan herleid worden tot één oorsprong (Maalouf 2005). Veel mensen hebben een wijdvertakte familiegeschiedenis met voorouders uit andere landen die ooit een ander geloof hebben aangenomen. In zijn boek *Les Identités meurtrières* problematiseert hij de bevoorrechtting van één identiteitselement ten koste van andere. Hij opent zijn boek met de vraag wie en wat hij zelf is.

“Sinds ik in 1976 Libanon verliet om me in Frankrijk te vestigen, heeft men mij – met de beste bedoelingen – ontelbare keren gevraagd of ik me ‘eerder Frans’ of ‘eerder Libanees’ voelde. Ik antwoord dan altijd hetzelfde: ‘Zowel het een als het ander!’ Niet omdat ik anders uit balans raak of bang ben mensen voor het hoofd te stoten, maar omdat ik zou liegen als ik iets anders zou antwoorden. Ik ben wie ik ben en niemand anders, omdat ik mij nu eenmaal in het grensgebied tussen twee landen bevind, tussen twee of drie talen, tussen verscheidene culturele tradities. C’est cela mon identité ...” (Maalouf 1999: 9)

De voorkeur voor bepaalde identiteitskaders in de top-5 van de respondenten kan echter ook gekleurd zijn door de actualiteit. Bijvoorbeeld herhaaldelijk of zeer krachtig geuite negatieve opmerkingen over een etnische gemeenschap of een godsdienst in het publieke domein, of ingrijpende gebeurtenissen zoals een aanslag of moord, kunnen het effect hebben dat bepaalde respondenten tijdens de afname van de vragenlijsten en de interviews er meer dan gemiddeld waarde aan hechtten. Actualiteit schemerde ook al door bij de antwoorden op vraag 5 naar de invloed van een historische gebeurtenis of ontwikkeling op hun leven. Deze vraag werd door 294 van de 670 leerlingen (44%) ingevuld (zie tabel 5.1).<sup>1</sup>

Twee zaken vallen bij deze – niet naar groepen gespecificeerde – tabel op. Allereerst blijkt dat leerlingen de Tweede Wereldoorlog nog steeds heel belangrijk vinden; dat gold voor diverse autochtone en allochtone leerlingen uit de drie landen. Voorts zien we dat 9/11 – in tegenstelling tot de moorden op Fortuyn en Van Gogh en de bomaanslagen in Londen – voor de groep jonge respondenten de potentie heeft om de status van Polarerelebnis te verwerven. Het percentage

**Tabel 5.1 Kun je een historische gebeurtenis, onderwerp of ontwikkeling noemen die invloed heeft gehad op je leven?**

(procenten per rij) (tussen haken staan procenten en absolute aantallen per land)

%	WO II holocaust	Aanslag 9/11	Moord Fortuyn+ V. Gogh	Aanslag Londen	Algerijn- se oorlog	Oorlog Irak	Slavernij	Migratie	Moderne media	Vrouwen- rechten	n
<b>NED</b>	14.0 (5.6)	14.0 (5.6)	3.3 (1.3)	-	-	-	6.6 (2.5)	9.1 (3.6)	1.7 (0.7)	3.3 (1.3)	121 (305)
<b>VK</b>	15.0 (6.9)	18.8 (8.6)	-	5.0 (2.3)	-	10.0 (4.6)	6.3 (2.9)	2.2 (1.0)	-	1.3 (0.6)	80 (174)
<b>FR</b>	20.4 (9.9)	14.0 (6.8)	-	-	5.4 (2.6)	2.3 (1.1)	-	7.5 (3.7)	7.5 (3.7)	3.2 (1.6)	93 (191)
<b>Gem.</b>	16.5 (7.2)	15.6 (6.8)				4.1 (1.8)	4.3 (1.9)	6.3 (2.8)	3.17 (1.4)	2.6 (1.1)	294 (670)

(6.8%) komt immers dicht in de buurt van de ingeschatte invloed van de Tweede Wereldoorlog en de holocaust (7.2%). Mogelijk gaat de aanslag op de Twin Towers als een (historische) breukervaring fungeren. Het lijkt ons van groot belang om deze kwestie diepgaander te onderzoeken dan in het kader van onze verkenning mogelijk was.

Om de betekenis van de verschillende identiteitskaders – met name van het woonland – beter in beeld te krijgen, hebben we de historische belangstelling van de respondenten onderzocht. Het uitgangspunt van deze studie is immers dat identiteitsvorming mede beïnvloed wordt door bewust of onbewust overgeleverde herinneringen binnen de verschillende verbanden waarin mensen leven, dat wat Maalouf meervoudig verleden noemt. De verhalen, anekdotes en overleveringen die binnen een groep circuleren, bevatten specifieke opvattingen, waarden en normen. Ze schragen het historisch besef en de identiteitsvorming (Wertsch 2004: 50; MacIntyre 1984). In de vragenlijst zijn daarom vragen opgenomen over het belang van geschiedenis van familie, woonland, streek en andere kaders. Daarnaast hebben we de interesse voor verschillende tijdvakken gepeild. We zullen zien dat de belangstelling voor bepaalde perioden samenhangt met opvattingen over oorsprong en identiteit.

In dit hoofdstuk analyseren we eerst welke soorten geschiedenis leerlingen belangrijk vinden. Daarna volgt een bespreking van hun interesse voor verschillende tijdvakken.

## 5.2 'IK ZOU MEER VAN MIJN MOEDERLAND WILLEN WETEN': HISTORISCHE ORIËNTATIES

We hebben de respondenten gevraagd om een top-5 samen te stellen van tien voorgedrukte soorten geschiedenis; ze konden ook maximaal vijf open antwoorden geven (zie bijlage 1 Vragenlijst, vraag 4).<sup>2</sup> De selectie van de soorten geschiedenis komt voort uit de negentien items van vraag 9 die als basis dienden voor de zelfpresentaties en die later zijn teruggebracht tot vijf samengestelde identiteitskaders. De tien soorten geschiedenis zijn niet geheel vergelijkbaar met de identiteitskaders, omdat ze niet zijn gereduceerd tot enkele hoofdrubrieken. Wel zijn de identiteitskaders terug te vinden in de soorten geschiedenis die betrekking hebben op woonland, herkomstland, godsdienst, subnationaal (geboren en woonachtig; van ouders) en supranationaal. Daarnaast is een tiende soort geschiedenis toegevoegd waarvoor geen identiteitskader bestaat, namelijk 'geschiedenis van mijn familie'.

### 5.2.1 NEDERLAND

Tabel 5.2 geeft de antwoorden van de respondenten uit Rotterdam in gecomprimeerde vorm weer op de vraag naar de belangrijkste soorten geschiedenis.

De eerste uitkomst is dat *geschiedenis van Nederland* bij geen enkele groep het hoogste percentage heeft als nummer 1 in de top-5 van belangrijkste soorten geschiedenis, ook bij de autochtone respondenten niet. Dat laatste is extra opvallend, aangezien bij deze groep de geschiedenis van het woonland meestal samenvalt met die van het herkomstland. Wel plaatsen zij geschiedenis van Nederland statistisch significant vaker op nummer 1 (24,7%) dan niet-westerse allochtone respondenten. Van deze drie groepen plaatst gemiddeld 5 procent geschiedenis van Nederland op nummer 1. Minder dan de helft, gemiddeld 44 procent, van hen vindt Nederlandse geschiedenis belangrijk genoeg om deze op te nemen in de top-5, tegen ruim 86 procent van de autochtone respondenten. Dat is een groot verschil. De waardering voor Nederlandse geschiedenis moet overigens niet te absoluut worden opgevat. Geen enkele soort nationale geschiedenis – van het woonland of het herkomstland – wordt namelijk door meer dan 25 procent van de respondenten als de belangrijkste vorm van geschiedenis gezien. Het aandeel niet-westerse allochtone respondenten dat de geschiedenis van het herkomstland van hun ouders of van hun eigen geboortestreek het belangrijkste vindt, ligt *niet* hoger dan het aandeel autochtonen dat de Nederlandse geschiedenis bovenaan in de top-5 plaatst.

Van alle soorten geschiedenis gooit *geschiedenis van mijn familie* verhoudingsgewijs de hoogste ogen, een uitkomst die het *Youth and History*-onderzoek bevestigt (Angvik en Von Borries 1997: A74). Van de autochtone respondenten geeft 33,7 procent aan deze soort de hoogste waardering, een hoger percentage dan voor de geschiedenis van hun eigen land. Een significant hoger percentage respondenten van Surinaamse en Antilliaanse afkomst acht deze geschiedenis het belangrijkste: 50 procent plaatst het op nummer 1. De twee andere allochtone groepen zijn



**Tabel 5.2 "Welke soorten geschiedenis zijn voor jou belangrijk?" Nederland (S) = significant**

<b>Respondenten n=209 1 missing</b>	<b>% nr. 1</b>	<b>% in top-5</b>
<b>autochtonen n=88</b>		
Gs woonland Nederland (S)	24,7	86,5
Gs familie (S)	33,7	73,0
Gs subnationaal woonland (S)	4,5	55,1
Gs subnationaal geboren (S)	2,2	53,9
Gs subnationaal herkomst ouders (S)	0,0	24,7
Gs supranationaal Europa (S)	4,5	67,4
Gs supranationaal wereld	16,9	67,4
Gs godsdienst (S)	1,1	20,2
Gs levensbeschouwing	2,2	27,0
Gs herkomstland ouders (S)	2,2	16,9
<b>niet-westerse allochtonen n=121 (2e gen. n=106)</b>		
<b>Surinaams &amp; Antilliaans n=36</b>		
Gs woonland Nederland (S)	5,7	45,7
Gs familie (S)	50,0	88,9
Gs subnationaal woonland (S)	5,6	52,8
Gs subnationaal geboren (S)	25,0	66,7
Gs subnationaal herkomst ouders (S)	11,4	60,0
Gs supranationaal Europa (S)	5,7	37,1
Gs supranationaal wereld	17,1	60,0
Gs godsdienst (S)	8,3	61,1
Gs levensbeschouwing	0,0	37,1
Gs herkomstland ouders (S)	22,2	77,8
<b>Marokkaans n=41</b>		
Gs woonland Nederland (S)	7,5	42,5
Gs familie (S)	25,0	62,5
Gs subnationaal woonland (S)	10,0	32,5
Gs subnationaal geboren (S)	10,0	45,0
Gs subnationaal herkomst ouders (S)	7,5	62,5
Gs supranationaal Europa (S)	2,5	27,5
Gs supranationaal wereld	10,0	45,0
Gs godsdienst (S)	35,0	80,0
Gs levensbeschouwing	5,0	22,5
Gs herkomstland ouders (S)	12,5	70,0
<b>Turks n=44</b>		
Gs woonland Nederland (S)	2,3	43,2
Gs familie (S)	13,7	63,6
Gs subnationaal woonland (S)	6,8	40,9
Gs subnationaal geboren (S)	2,3	50,0
Gs subnationaal herkomst ouders (S)	2,3	40,9
Gs supranationaal Europa (S)	0,0	31,8
Gs supranationaal wereld	15,9	50,0
Gs godsdienst (S)	31,8	65,9
Gs levensbeschouwing	0,0	27,3
Gs herkomstland ouders (S)	20,5	81,8

minder geïnteresseerd: 25 procent van de Marokkaans Nederlandse respondenten plaatst het onderwerp op nummer 1, tegen 13 procent van Turks Nederlandse respondenten. Als we de opname van geschiedenis van mijn familie in de hele top-5 bekijken, dan blijkt dit type geschiedenis nog belangrijker: gemiddeld 72 procent van alle respondenten is geïnteresseerd in deze geschiedenis.

De geschiedenis van het subnationale niveau wordt slechts in geringe mate als belangrijk ervaren. Iets meer dan de helft van de autochtonen en van de respondenten van Surinaams en Antilliaanse afkomst gunt *geschiedenis van dorp, stad of streek waar ik woon* een plaats in de top-5; bij respondenten van Marokkaanse en Turkse afkomst ligt dat aandeel lager. Iets soortgelijks geldt voor de geboortestreek. Aan de streekgeschiedenis van de ouders hechten autochtone en Turks Nederlandse respondenten niet veel belang, in tegenstelling tot de respondenten van Caribische en Marokkaanse afkomst.

Van de twee supranationale, geografische kaders – geschiedenis van Europa en wereldgeschiedenis – is *geschiedenis van Europa* het minst populair. Bij de respondenten van Turkse afkomst heeft niemand het op nummer 1 gezet. Interessant is dat het hoogste percentage respondenten dat Europa op nummer 1 plaatst van Caribische afkomst is, namelijk 5,7 procent. Van de autochtone respondenten zet 4,5 procent deze geschiedenis op de eerste plaats. Kijken we naar de plaatsing van geschiedenis van Europa in de hele top-5, dan is de uitslag veel hoger: ruim 67 procent van de autochtonen neemt deze geschiedenis op in de top-5, 37 procent van de Caribische Nederlanders, 27,5 procent van de Marokkaanse Nederlandse groep en toch nog 31,8 procent van de Turkse Nederlandse groep.

*Wereldgeschiedenis* wordt door alle respondenten eerder op nummer 1 gezet dan de geschiedenis van Europa: gemiddeld 15 procent plaatst wereldgeschiedenis op nummer 1 tegen gemiddeld 3,2 procent voor de geschiedenis van Europa. Grote verschillen tussen de groepen zijn er op dat punt niet. Van de autochtone respondenten neemt 67,4 procent wereldgeschiedenis op in de top-5, dat is het hoogste percentage van alle groepen respondenten. De Marokkaanse Nederlandse respondenten hebben op dat punt het laagste percentage, namelijk 45 procent.

De grootste discrepantie in interesse tussen de vier groepen respondenten ligt bij *geschiedenis van mijn godsdienst*. Van de autochtonen plaatst slechts 1,1 procent en van de respondenten van Caribische afkomst 8,3 procent deze geschiedenis op nummer 1, tegen 35 procent bij de respondenten van Marokkaanse afkomst en 31,8 procent bij die van Turkse afkomst. Kijken we naar de opname van deze geschiedenis in de top-5, dan is het contrast nog groter. Slechts 20 procent – dus één op de vijf autochtone respondenten – neemt deze geschiedenis überhaupt op in de top-5, tegen 61 procent van de respondenten van Caribische afkomst, 80 procent van Marokkaanse afkomst en 66 procent van Turkse afkomst. *Geschiedenis van mijn levensbeschouwing* wordt slechts door een enkeling als de belangrijkste geschiedenis gezien.<sup>3</sup> Gemiddeld 70 procent van alle respondenten neemt deze geschiedenis helemaal niet op in de top-5.

Bij de spreiding van de interesse voor verschillende geschiedenissen blijkt een opmerkelijk verschil tussen de groepen. Autochtone respondenten concentreren zich op bepaalde geschiedenissen: slechts drie soorten wordt door meer dan 10 procent van hen op nummer 1 gezet. Bij de niet-westerse allochtone respondenten is er een grotere spreiding. Bij meer dan 10 procent plaatsing op nummer 1 leidt dit bij de respondenten van Turkse afkomst tot een interesse voor vier soorten geschiedenis, bij de Caribische respondenten voor vijf en bij de Marokkaanse respondenten voor zes. In totaal benoemt de autochtone groep negen verschillende 'geschiedenissen' als de meest belangrijke. Bij de respondenten van Surinaamse en Antilliaanse afkomst zijn dit er eveneens negen, bij de Marokkaanse Nederlanders tien en bij de Turkse Nederlanders acht.<sup>4</sup> Het is aannemelijk dat deze grotere diversiteit aan historische interesse bij de allochtone jongeren wordt veroorzaakt door hun niet-Nederlandse achtergrond. Dit vermoeden werd ook door de interviews bevestigd.

Tussen jongens en meisjes zijn geen significante verschillen. Beide seksen waar- deren geschiedenis van mijn familie het sterkst. Bij de jongens wordt deze ge- geschiedenis direct gevolgd door geschiedenis van Nederland. Bij meisjes komen eerst geschiedenis van mijn godsdienst, wereldgeschiedenis en geschiedenis van het herkomstland van de ouders. Pas als vijfde komt geschiedenis van Nederland. In het *Youth and History*-onderzoek bleek dat meisjes zich meestal wat minder interesseerden voor geschiedenis van politiek en – net als hier – juist meer voor godsdienst dan jongens (Angvik en Von Borries 1997: A221).

Welk beeld kwam naar voren uit de groeps gesprekken met leerlingen van het Rotterdamse NOVA college? Interesseren zij zich ook vooral voor de geschiedenis van hun familie en godsdienst? Over familiegeschiedenis vertelde het groepje havo/vwo-leerlingen in 2006 het volgende.

*Vraag je dan ook wel eens iets aan je ouders of grootouders over toen zij jong waren?*

Necad: "Ja, je vraagt wel hoe het vroeger was bij hen. En wat er nu veranderd is. Dat doe ik met meer familieleden of soms alleen met mijn moeder, met iedereen eigenlijk. Ik vind het wel interes- sant om te horen wat er allemaal veranderd is, want nu leven we volgens hen modern. Er is veel veranderd, zegt ze."

Anja (autochtoon): "Als je iemand een tijdje niet ziet, vraag je wel van: hé, weet je nog hoe het vroeger was? En dan zeggen je ouders van: ja, toen hadden we dat allemaal niet, toen hadden we dit niet, en dat niet ... Dat soort dingen."

*Heb je het idee dat als je buiten de les met geschiedenis bezig bent, dat je er dan meer van leert?*

Onur: "Misschien over je eigen geschiedenis, maar niet echt heel algemeen. Het gaat dan meer over jezelf. Bijvoorbeeld het Ottomaanse Rijk, dat is meer algemeen, dat is ook mijn geschiedenis, maar dat komt niet zo vaak voor. Maar meestal gaat het om familiegeschiedenis. Dat is alleen voor mij belangrijk, voor de rest niet."<sup>5</sup>

In 2006 bleken de 4-vmbo-leerlingen wat meer geïnteresseerd in familiegeschiedenis.

*Is het zo dat bij jullie thuis soms iets van de geschiedenis van je familie, of waar zij vandaan komen, wordt besproken?*

Ahmed: "Ik praat daar met mijn oom over. Toen hij 6 was, is hij naar Nederland gekomen en hij heeft hier universiteit gedaan. Hij is geboren in Marokko. Hij heeft veel uitgezocht en hij reist ook vaak naar Marokko, dat interesseert mij. Dan vraag ik of hij iets uit wil leggen, en dat doet hij dan. Dan zit ik met hem alleen. Ik vraag er dan zelf naar."

Dienke (autochtoon): "Wij hebben een stamboom over mijn familie en daardoor ben ik ook meer dingen over de Franse Revolutie uit gaan zoeken, want een voorouder was iemand uit de eerste stand. En toen ging ik kijken: wat is de eerste stand en hoe ze naar Nederland gevlucht zijn."

*Hoe kwam dat ter sprake?* "We waren een keer naar familie gegaan en toen kwam dat ter sprake en toen zijn we er een beetje over gaan praten. Mijn tante heeft het toen uitgezocht."

*Als je familie bij elkaar komt, wordt er dan veel gesproken over vroeger?*

Angela: "Bij mij wel. Mijn tantes en mijn nichtjes, dan gaan we wel over vroeger praten, want dat was echt een leuke tijd. Dat speelde zich af in Nederland. Maar ikzelf ben niet in Nederland geboren, maar in Frankrijk. Mijn vader is in Kaapverdië geboren en mijn moeder op Réunion."

*En als je dan praat over de tijd dat je vader en moeder jong waren, dan gaat het dus eigenlijk over Frankrijk?* "Ja, dat stukje ook, maar ook een stukje over toen ik naar Nederland kwam. En mijn vader heeft in Frankrijk gewoond en hij vertelt vaak hoe het daar vroeger was."<sup>6</sup>

We vroegen bij deze leerlingen nog wat door over de betekenis van hun eigen geschiedenis. Vooral het antwoord van Angela illustreert de uitkomsten van ons onderzoek.

*Wat beschouw je als eigen geschiedenis, wat is jouw geschiedenis?*

Ahmed: "Geschiedenis van mijn familie en geloof."

Angela: "Bij mij gaat het niet zo diep. Mijn geschiedenis is familiegeschiedenis. Niet echt over het land. Ik zou wel meer willen weten over de geschiedenis van mijn moeder. Mijn moeder woont dus nog steeds in Frankrijk. Ik woon bij mijn vader, dus ik weet niet zoveel over mijn moeder. Daar zou ik wel meer over willen weten, ook over het land waar ze vandaan komt."<sup>7</sup>

Uit alle groepsgesprekken bleek dat vooral allochtone leerlingen de geschiedenis van hun eigen godsdienst en van andere godsdiensten heel belangrijk vinden. In 2006 antwoordden de leerlingen van havo/vwo het volgende.

*Welk onderwerp krijgt te weinig aandacht in de les?*

Nadia: "Ik vind dat godsdienst meer aandacht zou moeten krijgen. Niet alleen mijn godsdienst, maar ook andere. Hoe die tot stand zijn gekomen en wat hun opvattingen zijn. Ik vind dat echt

belangrijk. Je ziet dat ook om je heen: die gelooft dit en die gelooft dat, maar mensen weten vaak niet waarin ze geloven en waarom ze geloven. Ze hebben vaak een heel ander beeld dan ze eigenlijk moeten hebben.”

Pinar: “Ook geloof.”

*Anja (autochtoon), jij gelooft niet. Zou jij ook meer geloof willen behandelen?*

Anja: “Ja toch wel, want er zijn om me heen heel veel mensen die niet geloven en dan zie je toch wel de verhoudingen tussen die twee. Of ze wel overweg kunnen of niet, je herkent het gewoon.”<sup>8</sup>

In 2007 vertelden de leerlingen van havo/vwo ons over godsdienst het volgende.

*Wat vind je belangrijker: de geschiedenis van je herkomstland, van je ouders of de geschiedenis van de godsdienst?*

Pinar: “Eigenlijk is er wel een sterk verband tussen, omdat uiteindelijk toch de moslims Turkije hebben veroverd. En als zij niet waren gekomen, had ik nu misschien een andere godsdienst.”

Onur: “Over geloof hebben we het soms wel. Als het aan bod is gekomen in de klas en dan in een tussenuur, dan praten we er verder over.”

Nami: “Geloof wel. Dat komt het meeste voor. Geloof is overal, binnen schooltijd, buiten schooltijd. Want sommige mensen zijn zo van: ons geloof is het beste, anderen zeggen misschien moet je toch katholiek worden. We hebben het er best vaak over gehad van zou je geen moslim willen worden, dat soort dingen.”

*En komen daar ook historische argumenten bij, dat je terugkijkt naar de geschiedenis?*

Nami: “Je moet de geschiedenis kennen van een geloof om erover te praten.”<sup>9</sup>

Geschiedenis van Nederland vonden de leerlingen een vanzelfsprekend belangrijk onderwerp, zo vertelden ze ons in 2007.

*Helemaal aan het begin zei je dat de geschiedenis van Nederland een verbindende factor is. Vind je ook dat de Nederlandse geschiedenis het allerbelangrijkste is dat je op school moet krijgen?*

Asiul: “Niet het allerbelangrijkste, maar het is wel belangrijk. Je moet gewoon de geschiedenis weten van het land waar je woont. Zoals u net ook zei, dat heeft een bindend effect. Het is gewoon belangrijk dat ik de geschiedenis van Rob weet [*slaat daarbij zijn arm om Rob, autochtone jongen*]. Zo denk ik daar over.”<sup>10</sup>

Het punt was vooral dat deze leerlingen bepaalde onderwerpen misten: geschiedenis van migratie, koloniën en wereldgeschiedenis. Ook waren er bittere opmerkingen over een eenzijdig Europees perspectief.

*Hebben jullie iets gemist in het geschiedenisonderwijs. Dat je zegt: nou, dat onderwerp is te weinig belicht? Dat proef ik nou een beetje bij jou.*

Nami: “Slavernij en kolonisatie, en er dan dieper op ingaan.”

*Mag ik vragen wat jouw achtergrond is?*

Nami: “Surinaams.”

*Jij bent een Surinamer of je ouders?*

Nami: “Nee, mijn ouders zijn in Suriname geboren. Ik ben in Nederland geboren.”

*Jij wilde nog wat zeggen?*

Onur: “Ja. Ik krijg vooral Europese geschiedenis te horen. En er zijn heel veel mensen met andere culturen en achtergronden en daar hoor je eigenlijk niks van. Dat mis ik wel. Het is vooral Europees hier.”

*Je vindt eigenlijk dat er meer wereldgeschiedenis moet komen.*

Onur: “Ja, vooral van de mensen die hier in Nederland wonen.”

Asiul: “Vooral het Ottomaanse Rijk.”

Onur: “Dat is ook Europese geschiedenis, maar je hoort er niks over en het is wel belangrijk.”<sup>11</sup>

De opmerking van Onur verwijst naar een interessant aspect van het geschiedenisonderwijs: hoe wordt ‘Europese geschiedenis’ of ‘wereldgeschiedenis’ gedefinieerd? Het zou wel eens kunnen zijn dat de (historische) belangstelling voor Europa hoger gewaardeerd wordt bij een ruimere en meer inclusieve benadering van deze geschiedenis.

In 2006 legden we aan de havo/vwo-leerlingen uit dat een commissie een nationale canon van de Nederlandse geschiedenis gaat maken. We vroegen hun reactie.

*Wat vinden jullie van de canon?*

Lex: “Goed. Want het gaat wel over het land waar je nu woont, ik vind ook dat je daar iets over moet weten. Koningshuis een beetje, Willem van Oranje, met de Spanjaarden.”

Rob (autochtoon): “Ik vind het eigenlijk niet zo belangrijk: je hoeft niet te weten wat zich in de 14de eeuw heeft afgespeeld. Je moet wel begrip hebben maar je hoeft niet geschiedenis weten. Het is leuk voor de persoon als hij het weet, maar het voegt niet echt iets toe. Ik vind niet dat als je in Nederland woont, je per se moet weten dat er in 1940 dit is gebeurd. Veel weet ik niet eens.”

Pinar: “Is het een onderdeel van integratie of zo?”

Onur: “Het hoeft niet heel uitgebreid te zijn, als je de belangrijkste dingen maar weet.”

Lex: “Gewoon kleine dingetjes, maar niet te veel. Gewoon basis. En als ze het willen, kunnen ze daar dan verder op ingaan.”

Onur: “Dat je van alles een beetje iets weet. Het hoeft niet echt details te zijn.”

Lex: “Geen data, niet per se. Wel 19de eeuw of zo, maar niet 18 zoveel.”<sup>12</sup>

Opmerkelijk is dat Rob, de enige witte autochtone jongen in deze groep, weinig interesse toonde voor de geschiedenis van Nederland. Een jaar later zou hij er trouwens wat anders over gaan denken.

Dat de geschiedenis van zowel het herkomstland van de ouders als van het woonland voor leerlingen heel belangrijk kan zijn, bleek uit het antwoord van een vmbo-leerlinge in 2007.

*Wat beschouw je als je eigen geschiedenis wat niet meteen in de klas wordt besproken?*

Sara: "Ik zou wel meer van mijn moederland willen weten."

*Wat is jouw moederland?*

Sara: "Suriname."

*Als je daar of leest of over hoort, beschouw je dat dan meer je eigen geschiedenis dan wat in de klas gebeurt?*

Sara: "Niet echt, maar ik vind het interessanter."

*Ben jij in Nederland geboren? [Sara knikt instemmend.] En jouw moeder in Suriname? [Sara knikt instemmend.] Komt Suriname niet terug in de les?*

Sara: "Echt over Suriname niet nee. [...]"

*Je hebt herdenkingsdagen, dan kijken mensen gezamenlijk terug naar de geschiedenis. Dat kun je doen met Koninginnedag, Bevrijdingsdag. Wat zou volgens jullie een mooie gebeurtenis zijn om even stil te staan met z'n allen?*

Sara: "Bevrijdingsdag."

*Toch Bevrijdingsdag?*

Sara: "Ja, want dat vind ik wel het meest belangrijke."

*En de afschaffing van de slavernij?*

Sara: "Dat is voor Suriname juist belangrijk, maar echt voor Nederland niet belangrijk."<sup>13</sup>

Sara is een voorbeeld van een tweede generatie migrante met een meervoudige historische identiteit. Voor haar vormen 5 mei en 1 juli als officiële nationale feestdagen van Nederland en Suriname de verbinding met de nationale geschiedenis van het woonland en de nationale geschiedenis van het herkomstland van haar moeder. Het kan zijn dat geschiedenisonderwijs over de eigen sociale achtergronden (familie, land van herkomst en godsdienst) de leerlingen op emotioneel niveau tegemoetkomt. Dat kan vervolgens een basis zijn voor meer. De leerlingen realiseren zich namelijk heel goed dat op cognitief niveau historische kennis over Nederland, Europa en de wereld onontbeerlijk is om de samenleving te begrijpen.

### 5.2.2 VERENIGD KONINKRIJK EN FRANKRIJK

Wat zijn de uitkomsten van de respondenten uit het stedelijk gebied Londen en bij Lille op de vraag naar de belangrijkste soort geschiedenis?

Uit tabel 5.3 blijkt dat de drie groepen significant verschillen in het belang dat zij hechten aan de geschiedenis van godsdienst en aan de geschiedenis van het herkomstland van de ouders. Voor de andere soorten geschiedenis zijn er geen significante verschillen gevonden.

Net als in Nederland heeft de geschiedenis van het woonland (*history of Great Britain* en *history of England*) bij geen enkele groep Britse respondenten het hoogste percentage als nummer 1, ook bij autochtonen niet. Opmerkelijk is dat 17,6 procent van de Brits-Indische respondenten de Engelse geschiedenis belangrijk vindt, een percentage dat hoger is dan bij autochtonen met 16,1 procent. Maar ook hier moeten we het belang van nationale geschiedenis niet absoluut interpreteren. Geen enkel type nationale geschiedenis – van woonland of herkomstland – is door meer dan 25 procent van de respondenten op nummer 1 geplaatst.

*Geschiedenis van mijn familie* heeft een stevige positie in de top-5, maar staat duidelijk minder prominent in de belangstelling dan in Nederland. Alleen bij de groep overige postkoloniale respondenten heeft dit type geschiedenis als nummer 1 het hoogste percentage, namelijk 29,2 procent. De opname van deze geschiedenis in de top-5 schommelt rond een gemiddelde van 51 procent.

De *geschiedenis van de subnationale kaders* in verschillende varianten van wonen, geboorte en afkomst staat niet sterk in de belangstelling. Wel scoort 'the history of the region where my parents come from' bij de Brits-Indische respondenten met 11,4 procent tamelijk hoog. Van de geschiedenis van de supranationale kaders wordt bij deze groep respondenten *wereldgeschiedenis* heel belangrijk gevonden. Opmerkelijk is dat 35,5 procent van de autochtone respondenten deze geschiedenis op nummer 1 plaatst, veel hoger dan de nationale geschiedenis; de Brits-Indische respondenten geven de hoogste score met 41,2 procent, terwijl 25 procent van de andere niet-westerse allochtone respondenten deze geschiedenis op nummer 1 plaatsen. *Geschiedenis van Europa* wordt alleen door een deel van de autochtone respondenten op nummer 1 geplaatst, namelijk door 6,5 procent. Een ander opvallend verschil met de Nederlandse respondenten is het belang dat gehecht wordt aan *geschiedenis van mijn godsdienst*. Geen enkele autochtone respondent heeft deze geschiedenis op nummer 1 gezet; 23,5 procent van de Brits-Indische respondenten vindt deze geschiedenis het belangrijkste. Een significant verschil.

*Geschiedenis van het herkomstland van mijn ouders* wordt door een betrekkelijk laag percentage van de respondenten belangrijk gevonden. Desondanks gaat het om significante verschillen. Ruim 3 procent van de autochtone Britse respondenten en 11,8 procent van de Brits-Indische respondenten plaatst deze geschiedenis



**Tabel 5.3 "Welke soorten geschiedenis zijn voor jou belangrijk?" Verenigd Koninkrijk (S) = significant**

<b>Respondenten n=72</b>	<b>% nr. 1</b>	<b>% in top-5</b>
<b>autochtonen n=31</b>		
Gs woonland VK	16,1	83,9
Gs woonland Engeland	16,1	61,3
Gs familie	22,6	48,4
Gs subnationaal woonland	0,0	32,3
Gs subnationaal geboren	0,0	25,8
Gs subnationaal herkomst ouders	0,0	24,7
Gs supranationaal Europa	6,5	58,1
Gs supranationaal wereld	35,5	74,2
Gs godsdienst (S)	0,0	12,9
Gs herkomstland ouders (S)	3,2	22,6
<b>niet-westerse allochtonen n=41 (2e gen. n=22)</b>		
<b>Brits-Indisch n=17</b>		
Gs woonland VK	11,8	70,6
Gs woonland Engeland	17,6	70,6
Gs familie	17,6	47,1
Gs subnationaal woonland	5,9	41,2
Gs subnationaal geboren	0,0	52,9
Gs subnationaal herkomst ouders	11,4	60,0
Gs supranationaal Europa	0,0	41,2
Gs supranationaal wereld	41,2	70,6
Gs godsdienst (S)	23,5	41,2
Gs herkomstland ouders (S)	11,8	64,7
<b>overigen uit ex-koloniën n=24</b>		
Gover	0,0	54,2
Gs woonland Engeland	4,2	37,5
Gs familie	29,2	58,3
Gs subnationaal woonland	8,3	45,8
Gs subnationaal geboren	4,2	45,8
Gs subnationaal herkomst ouders	7,5	62,5
Gs supranationaal Europa	0,0	37,5
Gs supranationaal wereld	25,0	66,7
Gs godsdienst (S)	8,3	54,2
Gs herkomstland ouders (S)	20,8	62,5

op nummer 1. Alleen de respondenten van overige postkoloniale afkomst geven deze geschiedenis een hoge score: 20,8 procent vindt deze geschiedenis het belangrijkste.

Tabel 5.4 geeft de uitkomsten weer van de Franse respondenten. De *geschiedenis van Frankrijk* blijkt bij de autochtone respondenten hoog te scoren: 20.9 procent plaatst deze op nummer 1 en 74 procent heeft deze geschiedenis in de top-5 opgenomen. Van de overige twee groepen allochtone respondenten zet gemiddeld 8 procent de geschiedenis van Frankrijk op nummer 1. Net als in Nederland vinden veel respondenten de *geschiedenis van mijn familie* belangrijk: het hoogste percentage bij de autochtonen met 36 procent en bij de respondenten van Algerijnse afkomst met 53,8 procent. Ook vergelijkbaar met Nederland is het contrast bij het belang voor de *geschiedenis van mijn godsdienst* tussen de groepen. Slechts 1,4 procent van de autochtone respondenten heeft deze geschiedenis op nummer 1 gezet, tegen 23 procent van de Algerijns Franse groep en 45,5 procent van de overige postkoloniale respondenten. Wel moeten we ons realiseren dat het bij deze allochtone groepen om hele kleine aantallen gaat. Opvallend is verder dat *geschiedenis van het herkomstland van mijn ouders* bij zowel autochtone als allochtone respondenten laag scoort. Gemiddeld plaatst niet meer dan 7,2 procent deze geschiedenis op nummer 1.

Bekijken we alle posities binnen de top-5 van de twee landen, dan blijkt dat ruim 60 procent van de respondenten in het VK en Frankrijk de geschiedenis van het woonland opneemt in de top-5. Bij de autochtone groepen is het gemiddelde percentage 79 procent, bij de allochtone respondenten 52 procent. De geschiedenis van de eigen familie in de twee landen is net zoals in Nederland de enige soort die door alle groepen met nagenoeg een meerderheid (van 47%-77 %) is opgenomen in de top-5 van belangrijkste geschiedenissen. De groep van Algerijnse afkomst is hierin – net als de Nederlandse respondenten van Surinaamse en Antilliaanse afkomst – het meest uitgesproken.

De andere genoemde subnationale geschiedenissen (woonplaats en streek, geboorteplaats en streek, herkomststreek ouders) worden nooit door meer dan één op de twaalf respondenten op de eerste plaats ondergebracht. De geschiedenis van woonplaats of streek en de geschiedenis van geboorteplaats of -streek worden slechts in beperkte mate als belangrijk ervaren. Dat geldt ook voor de streekgeschiedenis van de ouders. Wel valt bij de geschiedenis van de woonplaats/streek op dat ruim tweederde van de autochtone Franse respondenten deze geschiedenis opneemt in de top-5, meer dan enige andere groep.<sup>14</sup>

Het percentage respondenten dat geschiedenis van mijn godsdienst opneemt in de top-5 is significant hoger bij de niet-westerse allochtone respondenten dan bij de autochtonen in het VK en Frankrijk, gemiddeld 68 procent. Dat is een groot contrast met het lage percentage van de Britse autochtonen met 13 procent en de Franse autochtonen met 23,7 procent.

**Tabel 5.4** "Welke soorten geschiedenis zijn voor jou belangrijk?" Frankrijk (S) = significant

<b>Respondenten n=162</b>	<b>% nr. 1</b>	<b>% in top-5</b>
<b>autochtonen n=139</b>		
Gs woonland Frankrijk	20,9	74,1
Gs familie	36,0	73,4
Gs subnationaal woonland	7,9	69,8
Gs subnationaal geboren	2,2	48,9
Gs subnationaal herkomst ouders	0,0	24,7
Gs supranationaal Europa (S)	5,8	59,0
Gs supranationaal wereld	11,5	59,0
Gs godsdienst (S)	1,4	23,7
Gs herkomstland ouders (S)	5,0	37,4
<b>niet-westerse allochtonen n=23 (2e gen. n=21)</b>		
<b>Algerijns n=13</b>		
Gs woonland Frankrijk	7,7	38,5
Gs familie	53,8	76,9
Gs subnationaal woonland	0,0	53,8
Gs subnationaal geboren	0,0	46,2
Gs subnationaal herkomst ouders	11,4	60,0
Gs supranationaal Europa (S)	0,0	7,7
Gs supranationaal wereld	0,0	30,8
Gs godsdienst (S)	23,1	84,6
Gs herkomstland ouders (S)	7,7	76,9
<b>overigen ex-koloniën n=10 1 missing</b>		
Gs woonland Frankrijk	9,1	54,5
Gs familie	20,0	60,0
Gs subnationaal woonland	0,0	36,4
Gs subnationaal geboren	0,0	54,5
Gs subnationaal herkomst ouders	7,5	62,5
Gs supranationaal Europa (S)	0,0	36,4
Gs supranationaal wereld	18,2	36,4
Gs godsdienst (S)	45,5	90,9
Gs herkomstland ouders (S)	9,1	72,7

De Britse respondenten hechten veel belang aan wereldgeschiedenis, meer dan de Franse groepen. Een meerderheid neemt daarnaast ook de geschiedenis van Europa op in de top-5. Bij de Franse respondenten neemt wereldgeschiedenis een derde of vierde plaats in, een bijna even groot aandeel vindt de Europese geschiedenis belangrijk. Afgaand op de top-5 is de geschiedenis van de woonplaats belangrijker dan deze twee supranationale 'geschiedenisvarianten'. Hoewel de posities die worden toebedeeld door Britten en Fransen onderling enigszins verschillen, is er een aanzienlijke mate van overeenkomst, ook met de Nederlandse autochtonen.

Voor de spreiding van de historische interesse blijkt dat vier soorten geschiedenis door meer dan 10 procent van de autochtonen in het VK op nummer 1 is geplaatst, in Frankrijk gaat het bij dezelfde groep – net als in Nederland – om drie soorten geschiedenis. Slechts bij één groep allochtonen in het VK en Frankrijk ligt het aantal soorten met een aandeel van 10 procent of meer hoger: de Brits-Indische respondenten tellen zes soorten.

In het VK en Frankrijk zijn nauwelijks significante sekseverschillen. Net als in Nederland vinden meisjes familiegeschiedenis belangrijker dan jongens. In het VK vinden meisjes godsdienst significant belangrijker dan jongens. Bijna 59 procent van hen neemt deze geschiedenis op in de top-5 (van wie bij 12 procent op nummer 1), terwijl 26 procent van de jongens deze geschiedenis opneemt in de top-5 (van wie 74 procent op nummer 1). In Frankrijk is een statistisch significant verschil tussen de seksen voor Europa. Jongens vinden deze geschiedenis veel belangrijker dan meisjes: 74 procent van hen plaatst deze geschiedenis in de top-5 (van wie 8,7 procent op nummer 1), terwijl slechts 37,6 procent van de meisjes dit kader belangrijk genoeg acht om in de top-5 op te nemen (van wie 2,2 procent op nummer 1).

### 5.2.3 LANDENVERSCHILLEN VOOR AUTOCHTONEN EN ALLOCHTONEN

In tabel 5.5 staan de landen bij elkaar met per land de top-5 van geschiedenissen die het meest belangrijk werden gevonden.<sup>15</sup> Er zijn tien groepen respondenten, verspreid over drie landen: vijf groepen zetten *geschiedenis van mijn familie* het vaakst op nummer 1 (ook Franse en Nederlandse autochtonen); drie groepen doen dat bij *geschiedenis van mijn godsdienst* (alleen allochtonen); twee groepen voor *wereldgeschiedenis* (ook Britse autochtonen). *Geschiedenis van mijn woonland* wordt door geen enkele groep het vaakst op nummer 1 gezet. Deze geschiedenis komt in Nederland slechts bij één groep voor, de autochtonen. In het VK bij twee van de drie groepen;<sup>16</sup> in Frankrijk bij alle drie de groepen.

Voorts zijn er opmerkelijke significante landverschillen bij *geschiedenis van mijn woonland* tussen *autochtone respondenten*: Nederlandse autochtonen zetten deze geschiedenis het meest op nummer 1 en nemen deze het vaakst op in de top-5; Frankrijk lijkt op Nederland wat betreft nummer 1, maar neemt deze geschiedenis minder vaak op in de top-5; het VK scoort het laagst, want niemand van de

Tabel 5.5 "Welke soorten geschiedenis zijn voor jou belangrijk?" Nederland, VK, Frankrijk

Nederland n=209 1 missing	% nr. 1	top-5
<b>autochtonen n=88</b>		
Gs familie	1	33,7
Gs woonland Nederland	2	24,7
Gs supranationaal wereld	3	16,9
Gs supranationaal Europa	4	4,5
Gs subnationaal woonland	5	4,5
<b>niet-westerse allochtonen n=121 (2e gen. n=106)</b>		
<b>Surinaams &amp; Antilliaans n=36</b>		
Gs familie	1	50,0
Gs subnationaal geboren	2	25,0
Gs herkomstland ouders	3	22,2
Gs supranationaal wereld	4	17,1
Gs subnationaal herkomst ouders	5	11,4
<b>Marokkaans n=41</b>		
Gs godsdienst	1	35,0
Gs familie	2	25,0
Gs herkomstland ouders	3	12,5
Gs subnationaal geboren	4	10,0
Gs supranationaal wereld	4	10,0
Gs subnationaal woonland	5	10,0
<b>Turks n=44</b>		
Gs godsdienst	1	31,8
Gs herkomstland ouders	2	20,5
Gs supranationaal wereld	3	15,9
Gs familie	4	13,7
Gs subnationaal woonland	5	6,8
<b>Verenigd Koninkrijk n=72</b>		
<b>autochtonen n=31</b>		
Gs supranationaal wereld	1	35,5
Gs familie	2	22,6
Gs woonland VK	3	16,1
Gs woonland Engeland	4	16,1
Gs supranationaal Europa	5	6,5

Tabel 5.5      **vervolg**

<b>niet-westerse allochtonen n= 41 (2e gen. n=22)%</b>	<b>nr. 1</b>	<b>top-5</b>
<b>Brits-Indisch n=17</b>		
Gs supranationaal wereld	1	41,2
Gs godsdienst	2	23,5
Gs woonland Engeland	3	17,6
Gs familie	4	17,6
Gs woonland VK	5	11,8
<b>overigen uit ex-koloniën n=24</b>		
Gs familie	1	29,2
Gs supranationaal wereld	2	25,0
Gs herkomstland ouders	3	20,8
Gs godsdienst	4	8,3
Gs subnationaal woonland	5	8,3
<b>Frankrijk n=162/163</b>		
<b>autochtonen n=139</b>		
Gs familie	1	36,0
Gs woonland Frankrijk	2	20,9
Gs supranationaal wereld	3	11,5
Gs subnationaal woonland	4	7,9
Gs supranationaal Europa	5	5,8
<b>niet-westerse allochtonen n=23/24 (2e gen. n=21)</b>		
<b>Algerijns n=13</b>		
Gs familie	1	53,8
Gs godsdienst	2	23,1
Gs subnationaal herkomst ouders	3	11,4
Gs herkomstland ouders	4	7,7
Gs woonland Frankrijk	5	7,7
<b>overigen uit ex-koloniën n=10</b>		
Gs godsdienst	1	45,5
Gs familie	2	20,0
Gs supranationaal wereld	3	18,2
Gs herkomstland ouders	4	9,1
Gs woonland Frankrijk	5	9,1

Britse autochtonen zet deze geschiedenis op nummer 1 en bijna de helft neemt deze niet op in de top-5. Bij de allochtonen zijn er nagenoeg geen landverschillen voor *geschiedenis van mijn woonland*. Wel verschillen de *allochtone respondenten* in de drie landen significant van elkaar bij *geschiedenis van mijn familie* en *geschiedenis van mijn godsdienst*. Voor deze beide soorten geschiedenis staat Frankrijk op de hoogste plaats, gevolgd door Nederland en het VK als laagste. (Zie bijlage II B voor de significante landenverschillen ten aanzien van alle autochtonen en niet-westerse allochtonen over de zes soorten geschiedenis.)

### 5.3 EEN VER OF NABIJ VERLEDEN: INTERESSE VOOR TIJDVAKKEN

De interesse van mensen voor oorsprongen en oudere tijden staat in nauw verband met de vraag waar ‘we’ vandaan komen en ‘wie we zijn’, dus met de constructie van identiteiten. Vandaar dat nationale gemeenschappen scherp letten op de canonisering van bepaalde historische gebeurtenissen via officiële feestdagen en herdenkingen. Op deze dagen herdenken mensen gezamenlijk een bepaald – als gemeenschappelijk voorgesteld – verleden. De nationale kalender articuleert en bevestigt zodoende de nationale identiteit van een land. Langs deze weg tracht men historisch besef en nationale cohesie te bevorderen.

De Amerikaanse socioloog Eviatar Zerubavel heeft een vergelijkend onderzoek gedaan naar nationale kalenders in 191 landen en geïnventariseerd hoeveel feestdagen en gedenkdagen er op die kalenders staan en naar welk verleden ze verwijzen. De officiële dagen samen vormen een *commemogram* (Zerubavel 2003a: 326-327). Zerubavel beschouwt deze kalenders als cognitieve kaarten die de nationale identificatie structureren. Elke kalender representeert de uitkomst van concurrerende verhalen en posities van verschillende (belangen)groepen. Interessant is dat wat specifiek voor een natie lijkt uiteindelijk een transnationaal patroon van herinneren en herdenken blijkt te zijn. Zerubavel heeft als het ware een grondstructuur ontdekt achter deze kalenders die een belangrijk bron zijn voor de stabiliteit van een gemeenschap.

Zo blijkt in geen enkel land een gelijkmatige spreiding van gebeurtenissen in de geprojecteerde historische tijd te bestaan. De tijdvakken die de meeste aandacht krijgen zijn enerzijds de oude periode van circa 600 voor Chr. tot 680 na Chr. waarin sprake is van een epische concentratie op personen en gebeurtenissen uit de wereldgodsdiensten (boeddhisme, christendom en islam); anderzijds de periode na 1776 waarin revoluties en oorlogen voor onafhankelijkheid hebben plaatsgevonden. Deze tijdvakken zijn ‘hot periods’ waar in korte tijd constituerende gebeurtenissen voor de latere natiestaat plaatsvonden. Vaak zijn het perioden waarin de politieke constellatie van een land ingrijpende veranderingen onderging. Bijna ieder nationaal commemorogram wordt daarnaast gekenmerkt door een ‘empty stretch’, een periode waarin volgens de – achteraf gevormde – nationale ideologie weinig relevant gebeurde. Voor de meeste landen ligt deze periode tussen 680 en 1776. Vooral de achtste, tiende, twaalfde en veertiende eeuw zijn op wereldschaal praktisch ‘leeg’ (Zerubavel 2003a: 326 en 330). Een ander overeen-

komstig verschijnsel is dat gebeurtenissen die in de tijd ver uiteen liggen, op de nationale kalender in elkaar geschoven worden. Bij de herdenking van de moord op Martin Luther King wordt ook de civil rights movement herdacht; in Nederland wordt Dodenherdenking van 4 mei aangegrepen om de gevallen van andere gewelddadige conflicten te herdenken. Dit noemt Zerubavel ‘symbolische compressie’.

Inhoudelijk bestaat de herinneringsstructuur van veel landen uit een religieus cluster in de eerste eeuwen rond de christelijke jaartelling en een politiek georiënteerd cluster in de nieuwste tijd die betrekking heeft op de onafhankelijkheid van een land, een troonsbestijging of de bevrijding van een oorlog (Zerubavel 2003a: 328). In landen met verschillende godsdiensten en etnische groepen zijn de religieuze feestdagen vaak op één nationale kalender geplaatst. Zo zijn er in Suriname vijf officiële religieuze feestdagen die gevierd worden als nationale feestdagen: Holi Phagwa (hindoe feestdag), Id Ul Fitre (islamitische feestdag), en drie christelijke feestdagen (Goede Vrijdag, Pasen en Kerstmis). Mensen van alle godsdiensten vieren deze feestdagen.

Zerubavel (2003a: 328) bespreekt ook de opzet van de nationale kalender van Marokko. Het eerste cluster bestaat uit de geboorte van Mohammed rond 570 (feestdag van de geboorte van de profeet), het jaar 610 waarin hij goddelijke openbaringen kreeg (ramadan) en het martelaarschap van de sjiitische heilige Hussein in 680 (Ashoura); het tweede cluster is opgebouwd rond vier relatief recente politieke gebeurtenissen: de Marokkaanse onafhankelijkheid van Frankrijk in 1955 (Onafhankelijkheidsdag), de troonsbestijging van koning Hassan II in 1961 (feest van de troonsbestijging), de invasie van de voormalige Spaanse Sahara in 1975 (verjaardag van de Groene Mars) en de formele annexatie in 1979 (Oued ed Dahab).

De Nederlandse kalender kent eveneens twee ‘hot periods’: het eerste cluster met de gebeurtenissen rond geboorte en overlijden van Christus (Kerstmis, Pasen, Pinksteren en Hemelvaart); het tweede cluster met de totstandkoming van het koninkrijk (sinds 1885 vertaald als Koninginnedag) en de Tweede Wereldoorlog (Dodenherdenking en Bevrijdingsdag). Opmerkelijk is dat er geen nationale feestdagen zijn die verwijzen naar de periode 1550-1700 waarin de Opstand en de Gouden Eeuw plaatsvonden, gebeurtenissen die buiten de landsgrenzen bekend zijn. Ze behoren in de Nederlandse herdenkingscultuur tot de ‘empty stretches of history’, ingeklemd tussen twee ‘hot periods’: de christelijk religieuze feestdagen aan het begin van de jaartelling en de vestiging van het Nederlandse Koninkrijk in de negentiende eeuw met de Duitse bezetting en de bevrijding daarna in de twintigste eeuw.

De kracht van nationale kalenders voor de historische beeldvorming moet niet onderschat worden. Er is bijna geen Nederlander te vinden die Dodenherdenking niet kent, en geen Marokkaan die nog nooit van de ramadan heeft gehoord. Nationale kalenders kunnen sociale cohesie bewerkstelligen. Aan de andere kant



kunnen gebeurtenissen die vroeger nauwelijks van belang waren, later tot disproportionele grootte opgeblazen worden in dienst van een dominante ideologie. Politieke machtswisselingen gaan vaak gepaard met veranderingen in de kalender. De nationale kalender kan zo een instrument worden om controle te krijgen over het denken en het levensritme van mensen (Zerubavel 2003a: 332, 318-319).

In zijn boek *Time maps* wijst Zerubavel ook op de speciale herinneringsstatus van beginmomenten. Mensen herinneren zich bijvoorbeeld de eerste weken van de studie meestal heel goed.<sup>17</sup> Dit algemene principe verklaart mede het belang van oorsprongsmythen bij het definiëren van een gemeenschap of het rechtvaardigen van politieke regimes. Zo zagen we in hoofdstuk 3 dat de Bataafse mythe lange tijd de identiteit van Nederland heeft geschraagd. Politici wijzen graag op de ‘wortels’ van hun land, omdat die een identiteit helpen articuleren. Bijvoorbeeld de fresco’s in het Pantheon in Parijs van de doop van Clovis en de overwinning op de Alemannen in 496 representeren de geboorte van een christelijk Frankrijk. Dat de geboorte van Mohammed als een nationale feestdag in Marokko wordt gevierd, onderstreept op dezelfde manier de islamitische identiteit van dat land.

De omspanning van deze twee clusters door de vastlegging van officiële feestdagen en herdenkingen in één nationale kalender bewerkstelligt een gevoel van continuïteit, verbindt een ver ‘voorouderlijk’ verleden met het heden en consolideert de specifieke identiteit van een land. De claims van de oorspronkelijke bewoners in Canada om grondbezit gaan terug naar een ver verleden. ‘Wij waren hier eerder dan jullie, dus ...’ De creatie van tijdlijnen, stambomen en oorsprongsmythen heeft daarnaast een groot mobiliserend effect. Hoe verder een natie terug kan gaan in de tijd, des te meer respect men denkt te verkrijgen. Dat verklaart waarom natiestaten erop gebrand zijn hun geschiedenis een grote spanwijdte in de tijd te geven. Daarom krijgen kinderen vaak namen van helden en andere founding fathers van hun land of godsdienst. Langs deze weg worden herinneringsculturen voortgezet, uitgediept en bijgesteld. Met andere woorden, nationale vieringen en herdenkingen articuleren niet alleen een identiteit, ze zijn ook belangrijke pijlers voor het beklijven van historische kennis en het aanbrengen van een gevoel van verbondenheid, waardoor het voor mensen mogelijk wordt zich te identificeren met die gemeenschap.

In het hiernavolgende presenteren we de voorkeuren van de respondenten voor bepaalde tijdvakken en bekijken we of er een mogelijke relatie is met de nationale kalenders van woonlanden en herkomstlanden.<sup>18</sup> We beginnen weer met Nederland.

### 5.3.1 NEDERLAND

Uit de gesprekken met de Rotterdamse leerlingen bleek dat hun interesse voor geschiedenis vaak bepaald werd door de docent. Vonden ze die leuk, dan was meestal ook het vak populair. Maar los van de docent hadden ze hun eigen voor-

keuren voor bepaalde historische perioden. Zo vertelden twee niet-westerse allochtone leerlingen van 4-havo en 5-vwo.

*Wat spreekt je dan het meest aan in het vak?*

Onur: "Vooral hoe mensen met elkaar omgingen, die klassen en zo ..."

Lex: "Dingen die terugkeren."

Onur: "Ja, je ziet telkens dat hoe mensen vroeger met elkaar omgingen, dat je dat nu nog hebt. Je hebt nu ook weer baasjes en mensen die onderaan zitten. Dat keert telkens weer terug."

Lex: "Ik vind het ook een boeiend vak, want om te weten hoe nu alles in elkaar zit, moet je toch terug naar het verleden, hoe alles tot stand is gekomen. Zoals van de Chinese en Egyptische cultuur, ook omdat je daarbij veel gelijkenissen ziet met nu. Bijvoorbeeld wat ze toen deden en nu is eigenlijk hetzelfde, alleen op een andere manier, met andere spullen."<sup>19</sup>

De leerlingen op 4-vmbo vonden zowel oude als moderne geschiedenis interessant, zo bleek uit de antwoorden van Dienke (autochtoon) en Angela (eerste generatie allochtoon):

*Wat vind je de leukste / interessantste onderwerpen?*

Dienke: "Ik kijk zelf naar dingen over Rome en over Egypte op tv."

*Zijn er ook onderwerpen die je niet leuk vindt?* "Staatsinrichting."

*Krijgen jullie staatsinrichting over Nederland of ook over Europa?* "Over Nederland en een beetje over Europa: alleen een klein stukje over de Europese Unie."

*Angela vindt geschiedenis wel leuk, alleen staatsinrichting is saai:* "Ik probeer het leuk te vinden, maar ik vind het heel erg saai. En als ik iets saai vind, gaat het moeilijker om te leren en te onthouden."

*Over de Tweede Wereldoorlog:* "Het is heel erg interessant vind ik."<sup>20</sup>

In een tweede gesprek vertelden de leerlingen enthousiast over onderwerpen die ze pas in de les hadden gekregen. We brachten het gesprek ook op de vragenlijst en gingen nog eens verder in op hun interesse voor de verschillende perioden. Van de acht formulieren die de leerlingen invulden tijdens onze aanwezigheid, gaf de helft bij vraag 1 over de tijdvakken aan dat ze de twintigste eeuw het meest interessant vonden, één leerling gaf de voorkeur aan de negentiende eeuw, één aan de Middeleeuwen en twee leerlingen aan de oudste periode. De vroegmoderne tijd werd niet genoemd. Als onderwerp werd op de tweede, open vraag – 'Welk onderwerp uit de geschiedenis vind je het meest interessant?' – dikwijls de Tweede Wereldoorlog of de holocaust genoemd. Een Turks meisje van 6-vwo had bij vraag 1 de oudste periode ingevuld. Daaronder schreef ze als verklaring bij vraag 2 dat de geschiedenis van het Ottomaanse Rijk haar het meest aansprak, want: 'Ik ben zelf van Turkse afkomst en wil daarom meer weten over mijn voorvaders.' Hoewel het Ottomaanse Rijk in de dertiende eeuw ontstond, legde deze leerling een verband tussen haar interesse voor de oudste periode en haar afkomst.

**Tabel 5.6** Wat vind jij de meest interessante periode in de geschiedenis?  
**Nederland** (significant) (procenten per rij)

%	oudste periode	middel-eeuwen	vroeg-moderne periode	19e eeuw	20e eeuw	anders	[n]
Autochtonen	30,3	16,9	3,4	3,4	35,9	10,1	[89]
Surinaams & Antilliaans	47,2	8,3	2,8	5,6	25,0	11,1	[36]
Marokkaans	17,1	7,3	0,0	14,6	48,8	12,2	[41]
Turks	22,7	15,9	6,8	0,0	31,8	22,7	[44]
Totaal	29,0	13,3	3,3	5,2	35,7	13,3	[210]

Bij de geaggregeerde uitkomsten valt het volgende op. Uit tabel 5.6 blijkt dat de twintigste eeuw significant het meest populair is, direct gevolgd door de Oudheid. De Caribische groep vindt de oudste periode het boeiendst, terwijl de Marokkaanse groep zich significant het meest interesseert voor de twintigste eeuw. Opvallend is de geringe interesse voor de tussenliggende perioden. Het patroon van twee ver uit elkaar gelegen tijdclusters is goed herkenbaar.

In hoeverre is de interesse voor bepaalde tijdvakken seksspecifiek? Tabel 5.7 toont dat meisjes significant meer geïnteresseerd zijn in de oudste periode dan jongens. Bij hen is de historische interesse het meest gepolariseerd: ze kiezen óf voor de oudste periode óf voor de twintigste eeuw. Jongens vinden de twintigste eeuw significant interessanter. In de volgende paragraaf komen we nog terug op achtergronden van de sekseverschillen.

**Tabel 5.7** Wat vind jij de meest interessante periode in de geschiedenis? Naar sekse,  
**Nederland** (1 missing) (significant) (procenten per rij)

%	oudste periode	middel-eeuwen	vroeg-moderne periode	19e eeuw	20e eeuw	anders	[n]
jongens	22,4	10,5	1,3	1,3	42,1	22,4	[76]
meisjes	33,1	15,0	3,8	7,5	32,3	8,3	[133]
Totaal	29,2	13,4	2,9	5,3	35,8	13,4	[209]

### 5.3.2 VERENIGD KONINKRIJK EN FRANKRIJK

Net als in Nederland verschillen in het VK de groepen significant van elkaar in interesse voor de tijdvakken. Uit tabel 5.8 blijkt dat ook in het VK de twintigste eeuw het populairst is, direct gevolgd door de Oudheid. Wel is de spreiding over de groepen wat anders dan bij de Nederlandse respondenten. Hier zijn de Britse autochtonen en de groep met een Indiase achtergrond het meest geïnteresseerd in de twintigste eeuw. De divers samengestelde groep postkoloniale respondenten vindt de Oudheid interessanter. Verder is ook hier weinig tot geen belangstelling voor de tussenliggende perioden, met uitzondering van de Brits-Indische groep die voor de vroegmoderne tijd wat meer interesse toont.

Uit tabel 5.9 blijkt dat Frankrijk het enige van de drie landen is waar de interesse in specifieke periodes in de geschiedenis niet significant verschilt voor de drie groepen. Bijna alle Franse respondenten hebben grote interesse voor de moderne tijd. Maar ook hier zien we de spagaat van de twee ver uit elkaar gelegen tijdvakken.

**Tabel 5.8 Which period in history do you find the most interesting period?**  
Verenigd Koninkrijk (significant) (procenten per rij)

%	ancient history	middle ages	early modern periode	19th century	20th century	another period	[n]
autochtonen	16,1	12,9	3,2	9,7	58,1	0,0	[31]
Brits-Indisch	17,6	0,0	17,6	5,9	47,1	11,8	[17]
overigen uit ex-koloniën	52,0	4,0	4,0	0,0	40,0	0,0	[25]
Totaal	28,8	6,8	6,8	5,5	49,3	2,7	[73]

**Tabel 5.9 Quelle période de l'histoire trouvez-vous la plus intéressante?**  
Frankrijk (niet-significant) (procenten per rij)

%	anti-quité	moyen âge	temps modernes	19e siècle	20e siècle	autre période	[n]
autochtonen	21,7	8,0	4,3	0,7	59,4	5,8	[138]
Algerijns	30,8	15,4	15,4	0,0	30,1	7,7	[13]
overigen uit ex-koloniën	18,2	18,2	0,0	0,0	54,5	9,1	[11]
Totaal	22,2	9,3	4,9	0,6	56,8	6,2	[162]

Anders dan in Nederland zijn de Britse jongens meer geïnteresseerd in de Oudheid dan de meisjes. Daarentegen waarderen in Frankrijk beide seksen de moderne periode meer. In beide landen zijn de sekseverschillen niet significant.

Kortom, de respondenten uit de drie landen vertonen een min of meer gelijkgezinde historische interesse, verdeeld over Oudheid en twintigste eeuw; de tussenliggende perioden zijn impopulair. Deze spagaat zien we terug bij meisjes en jongens, waarbij de Nederlandse meisjes significant meer interesse hebben voor de oudheid dan jongens. De respondenten die significant het meeste belangstelling hebben voor de Oudheid zijn niet-westerse allochtone respondenten: de Caribische groep uit Nederland, de Algerijnse groep uit Frankrijk en de overige postkolonialen uit het VK. Deze uitkomsten bevestigen ten dele het onderzoek *Youth and History* dat in 1997 in 27 Europese landen werd uitgevoerd (Angvik en Von Borries 1997: A 221 en A 447). De populariteit van de perioden was toen als volgt: 1. periode na 1945; 2. 1800-1945; 3. Oudheid; 4. Middeleeuwen; 5. vroegmoderne tijd. Hoewel de Oudheid ook hier hoog scoort en de vroegmoderne tijd laag, is minder sprake van een spagaat tussen de twintigste eeuw en de Oudheid. Een mogelijke oorzaak is dat de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw bij elkaar zijn gevoegd, waardoor leerlingen die periode ook hoog waarderen en de Oudheid er minder uitspringt. Over sekse wordt hier niets gezegd.

Deze uitkomsten wijzen in dezelfde richting als de studie van Zerubavel (2003a: 327 en 329) naar de herinneringsstructuur in 191 landen. Mogelijk zijn de voorkeuren van de respondenten voor bepaalde perioden beïnvloed door de opzet van de nationale kalenders in woonlanden en herkomstlanden. Zo spoot de interesse van de autochtone jongeren voor de Oudheid met de officiële christelijke feestdagen rond geboorte en opstanding van Christus (Kerstmis, Pasen, Pinksteren en Hemelvaartsdag) en voor de twintigste eeuw met de wereldoorlogen (Poppy Day; ritueel Onbekende Soldaat; Dodenherdenking en Bevrijdingsdag). De interesse van niet-westerse respondenten voor de Oudheid valt samen met de religieuze feestdagen die in de herkomstlanden nationale feestdagen zijn rond geboorte en goddelijke openbaringen van Mohammed (ramadan) en de Holi Phagwa voor hindoes, en voor de twintigste eeuw met de vestiging van nieuwe staten en/of de strijd voor onafhankelijkheid van de koloniën. Opmerkelijk is de geringe interesse voor de negentiende eeuw bij zowel autochtone als allochtone respondenten. In die periode groeiden de Nederlandse, Britse en Franse natiestaten uit tot machtige imperia, bovendien werd de slavernij afgeschaft.

## 5.4 CONCLUSIES

In dit hoofdstuk stond de historische interesse van de respondenten centraal. Welke soorten geschiedenis vonden ze voor zichzelf belangrijk en welke periode vonden ze interessant?

Van de drie groepen autochtone respondenten blijken de Nederlandse autochtonen de geschiedenis van het woonland significant het hoogst te waarderen. Van

de allochtone groepen scoort deze geschiedenis juist weer niet hoog in Nederland, terwijl de allochtone leerlingen in het VK en in Frankrijk deze geschiedenis wat belangrijker vinden (nagenoeg niet significant). Een andere uitkomst is dat de geschiedenis van de eigen familie door de meeste autochtone en allochtone respondenten heel belangrijk wordt gevonden. Voor de allochtonen geldt dat deze geschiedenis significant het hoogst scoort in Frankrijk, gevolgd door Nederland en het VK. Alleen de Britse autochtone respondenten hechten er minder belang aan. Ook de geschiedenis van de eigen godsdienst scoort hoog, vooral bij de niet-westerse allochtone respondenten; ook hier scoort Frankrijk significant hoger dan de andere landen.

Wanneer de uitkomsten van de verschillende soorten geschiedenis vergeleken worden met die van de identiteitskaders uit hoofdstuk 4 (tabel 4.3, 4.6 en 4.9), dan blijkt dat deze alleen overeenkomen voor godsdienst. Bij drie groepen kreeg godsdienst het hoogste percentage op de nummer 1-plaatsing in de top-5 van identiteitskaders; die zelfde groepen doen dat ook bij de top-5 van soorten geschiedenis: de twee Nederlandse groepen van Turkse en Marokkaanse afkomst en de Franse overige postkolonialen. Geschiedenis van familie dringt andere soorten geschiedenis naar de tweede plaats. Zo komt het dat de Nederlandse autochtone groep 'Nederland' relatief belangrijker vindt als identiteitskader dan als soort geschiedenis. Ook voor de Caribische respondenten geldt op overeenkomstige wijze dat zij het herkomstland belangrijker vinden als identiteitskader dan als soort geschiedenis. Bij de keuze voor de identiteitskaders scoorden de supranationale kaders – Europa en wereld – laag, bij de historische interesse scoren ze hoger: negen van de tien groepen nemen wereldgeschiedenis op in de top-5 (onder wie drie autochtone groepen), drie groepen nemen Europa op (alleen autochtone groepen).

Uit de geaggregeerde gegevens en uit de groepsgesprekken ontstaat de indruk dat jongeren via geschiedenis het (nieuwe) woonland, Europa, de wereld, oude en moderne culturen kunnen verkennen. Een brede historische oriëntatie in tijd en ruimte biedt hen de gelegenheid om niet alleen de geschiedenis en de cultuur van het woonland te begrijpen, maar deze ook in balans te brengen met hun meervoudig en wijdvertakt verleden.

De grote interesse voor de twintigste eeuw en de Oudheid vertoont sterke overeenkomsten met de inrichting van de nationale kalenders van de woonlanden en herkomstlanden. De religieuze en seculiere nationale feestdagen op die kalenders verwijzen naar twee 'hot periods', clusters van gebeurtenissen in een ver en een nabijer verleden. De opmerkelijke interesse voor de Oudheid bij de leerlingen – die ook bleek uit de gesprekken – lijkt verbonden met oudere mythische en historische verhalen over woonland, herkomstland en godsdienst. Deze geschiedenis lijkt tegemoet te komen aan een verlangen naar continuïteit en erkenning van de gemeenschap waartoe iemand behoort, ze biedt de mogelijkheid om de identiteit van die gemeenschap te consolideren door deze ver terug te projecteren in de tijd.

In het volgende hoofdstuk gaan we nog een stap verder met de analyse van de historische interesse en het belang dat de respondenten stellen in geschiedenis voor zichzelf. Dan komt ook hun visie op de betekenis van geschiedenis voor de samenleving aan bod. We presenteren deze resultaten onder meer in de vorm van enkele specifieke profielen.

## NOTEN

- 1 De uitkomsten zijn *niet* gespecificeerd voor de categorieën respondenten per land, evenmin naar geslacht of generaties. De onderwerpen in deze tabel zijn door minimaal acht leerlingen genoemd, verspreid over de drie landen. Andere onderwerpen zijn: invoering van de euro, industrialisatie, geschiedenis islam, onafhankelijkheid India, oorlog in Joegoslavië; 56 procent van de leerlingen heeft de vraag blanco gelaten, ‘neen’ of ‘ik weet niet’ ingevuld. Naar de redenen kunnen we slechts gissen.
- 2 In de drie landen hebben totaal 87 respondenten hiervan gebruikgemaakt. De open antwoorden zijn niet verwerkt, omdat ze te divers waren en daarom nauwelijks onder te brengen waren in de geboden kaders. Respondenten die antwoorden hebben gegeven in de open vakjes van de top-5 bij vraag 4 zijn per land: Nederland (autoch. 25%, Car. 17%, Mar. 23%, Tur. 11%); Frankrijk (autoch. 17%, Alger. 23%, overige postkol. 18%); VK (autocht. 24%, Brits-Ind. 29%, overige postkol. 13%). Dubbeltellingen zijn niet meegenomen.
- 3 De in Nederland gehanteerde vragenlijst bevatte naast ‘geschiedenis van mijn godsdienst’ ook de keuzemogelijkheid ‘geschiedenis van mijn levensbeschouwing’. Dit in Nederland gangbare begrip kon echter niet op een beknopte en voor de respondenten heldere wijze vertaald worden in het Engels en Frans zonder misverstanden of onduidelijkheden te veroorzaken, zodat besloten is deze term in de twee genoemde landen buiten beschouwing te laten.
- 4 Zie bijlage II A.
- 5 Geanonimiseerd verslag van groepsgesprek met zeven leerlingen, Novacollege Montfort 4-havo en 5-vwo, Rotterdam 6-4-2006.
- 6 Geanonimiseerd verslag van groepsgesprek met vier leerlingen, Novacollege Montfort 4-vmbo, Rotterdam 6-4-2006.
- 7 Idem.
- 8 Geanonimiseerd verslag van groepsgesprek met zeven leerlingen, Novacollege Montfort 4-havo en 5-vwo, Rotterdam 6-4-2006.
- 9 Geanonimiseerd verslag van groepsgesprek met zes leerlingen van Novacollege Montfort 5-havo en 6-vwo, Rotterdam 9-2-2007.
- 10 Idem.
- 11 Idem.
- 12 Geanonimiseerd verslag van groepsgesprek met zeven leerlingen, Novacollege Montfort 4-havo en 5-vwo, Rotterdam 6-4-2006.
- 13 Geanonimiseerd verslag van groepsgesprek met twee leerlingen, Novacollege Montfort 4-vmbo, Rotterdam 9-2-2007.
- 14 ‘Geschiedenis van mijn levensbeschouwing’ is niet getoetst bij respondenten in Groot-Brittannië en Frankrijk – zie de toelichting in noot 3.
- 15 Bij de tabellen is uitgegaan van de percentages op nummer 1 t/m 5; bij gelijke plaatsing op een bepaald nummer is vervolgens gekeken naar het percentage voor de top-5, dus hoe vaak de soort geschiedenis is opgenomen in de top-5. Als de percentages van twee soorten geschiedenis bij nummer 1 gelijk zijn, maar het percentage van de opname van de ene soort in de top-5 hoger is, dan wordt deze soort hoger gerangschikt.



- 16 Voor Britse autochtonen ligt de zaak wat complexer, omdat zij een keuze hadden voor de geschiedenis van Engeland, VK of Groot-Britannië. Maar het beeld is bij vergelijking tussen identiteitskaders en historische interesse nagenoeg hetzelfde.
- 17 Zerubavel 2003b: 101-102. Zerubavel gaat hier overigens voorbij aan de invloed van de formatieve fase van jongeren die de intensiteit van de gebeurtenissen mede bepaalt.
- 18 Vraag 1 van de vragenlijst bestond uit zes voorgedrukte tijdvakken; de twintigste eeuw was verdeeld in de periode 1900-1945 (5de tijdvak) en de periode na 1945 (6de tijdvak). Om de voorgedrukte tijdvakken niet te zeer in tijdsomvang uiteen te laten lopen, hebben we de eerste en tweede helft van de 20ste eeuw achteraf samengevoegd tot één periode. De uitkomsten laten zien dat veel leerlingen in de recente geschiedenis zijn geïnteresseerd.
- 19 Geanonimiseerd verslag van groepsgesprek met zeven leerlingen, Novacollege Montfort 4-havo en 5-vwo, Rotterdam 6-4-2006.
- 20 Geanonimiseerd verslag van groepsgesprek met vier leerlingen, Novacollege Montfort 4-vmbo, Rotterdam 6-4-2006.

## 6 GEDEELDE OF VERDEELDE GESCHIEDENIS?

*Maria Grever, Ben Pelzer, Kees Ribbens*

### 6.1 INLEIDING

Het verleden is voorbij, dat staat vast. Maar daarmee zijn de effecten niet verdwenen. Het verleden kan in verhalen en herinneringen lang doorwerken. Daarbij kan de betekenis die aan het verleden wordt gehecht van persoon tot persoon en van groep tot groep sterk uiteenlopen. De mythe over de slag op het Merelveld in 1389 liet bijvoorbeeld weinig Serven onberoerd in de afgelopen decennia. Dit brandpunt van het verleden verenigde veel Serven, maar verdeelde tegelijkertijd de bevolkingsgroepen in (voormalig) Joegoslavië. De effecten van de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Indonesië en Suriname doen velen in Nederland beseffen dat ook hier de geschiedenis niet voor iedereen luchtige materie is.

Uitspraken als ‘de geschiedenis ligt achter ons’ of ‘de geschiedenis is niet ter zake doend’, zoals tien jaar geleden nog wel eens gedaan werden, zijn daarom misleidend (Dorsman et al. 2000: 191-198). Het woord ‘ons’ geeft aan dat elke uitspraak over het verleden intrinsiek verbonden is met een bepaald perspectief, met de zienswijze van een groep, die anderen kan uitsluiten. Er bestaat geen uniforme waardering voor geschiedenis. Sociale groepen kunnen uiteenlopende opvattingen huldigen over welke historische aspecten en verhalen gerekend worden tot ‘hun’ verleden. Nauw verbonden daarmee is de vraag welke geschiedenis als ‘eigen’ wordt beschouwd (zie voor de VS: Rosenzweig en Thelen 1998: 147-176). Van belang is dat mensen niet alleen één gemeenschappelijk verleden kunnen delen waarover een geschiedenis wordt verteld, maar dat ze in verschillende groepen participeren met een specifiek verleden waarover verhalen de ronde doen. Legendes over de streek, herinneringen aan de straat van vroeger, anekdotes van het werk, het zijn geschiedenissen die aan tafel in de familiekring opgedist kunnen worden. Mensen hebben een meervoudig verleden én zijn betrokken bij verschillende gemeenschappelijke geschiedenissen.

De vraag is welke functies deze geschiedenissen vervullen en welke betekenissen daaraan worden toegekend. Geschiedenis is een van de identiteitsbepalende elementen die kunnen leiden tot binding met een groep of gemeenschap, ook als niet iedereen die geschiedenis in gelijke mate kent.<sup>1</sup> Anderzijds geeft die identiteit mede vorm aan de wijze waarop mensen tegen het verleden aankijken.

De respondenten van dit onderzoek kregen stellingen voorgelegd over persoonlijke en algemenere functies en betekenissen van geschiedenis. De stellingen doen een appel op emoties (zoals trots en verbondenheid) en op maatschappelijk of zakelijk nut.<sup>2</sup> Op basis van alle respondenten uit de drie landen konden profielen gedestilleerd worden waarmee opvattingen over geschiedenis van elkaar te onderscheiden zijn.<sup>3</sup> Voor elk profiel is per land nagegaan hoe het is gerelateerd

aan de achtergrondkenmerken van de respondenten (etnische groep, geslacht, opleiding en generatie) en aan hun zelfpresentaties op basis van de gekozen identiteiten, samengebracht in kaders die betrekking hebben op het woonland, de subnationale en supranationale context, de godsdienst en het herkomstland (zie hoofdstuk 4).

We hebben vervolgens de relaties tussen achtergrondkenmerken en zelfpresentaties enerzijds en de profielen anderzijds bestudeerd. Daarmee kon worden vastgesteld in hoeverre de hoogte van een bepaalde profielscore van een respondent afhangt van één bepaald kenmerk, terwijl rekening wordt gehouden met de mate waarin ook de overige kenmerken bepalend zijn voor die profielscore. De aldus resulterende relatie tussen bijvoorbeeld geslacht en een bepaald profiel kan dan niet door een ander kenmerk (bijvoorbeeld opleiding) zijn beïnvloed, dat samenhangt met geslacht en eveneens van invloed is op dat profiel.<sup>4</sup> De profielen clusteren elk bepaalde stellingen met relatief hoge onderlinge correlaties; zodoende belichten ze saillante zienswijzen van de respondenten op de geschiedenis (zie voor factoranalyses en constructies van profielscores bijlage III.1).

Bij de zelfpresentaties focussen we alleen op het identiteitskader dat de respondenten op nummer 1 hebben gezet in de top-5.<sup>5</sup> Van de 210 Nederlandse respondenten moesten er 21 afvallen, omdat ze de vraag niet of gedeeltelijk hadden ingevuld.<sup>6</sup> Zodoende resteren 189 respondenten. Bij het Verenigd Koninkrijk bleven 65 respondenten over, bij Frankrijk 149 respondenten (zie tabel 6.1).

De centrale vraag van dit hoofdstuk is of er hoofdaspecten in de beleving van geschiedenis bestaan bij de leerlingen zodat specifieke profielen geïdentificeerd kunnen worden. Twee subvragen zijn daarvan afgeleid: 1. welke profielen kunnen worden onderscheiden en verschillen die per land? 2. zijn de profielen te verkla-

Tabel 6.1 Keuze voor identiteitskaders op nr. 1 geselecteerde respondenten

Identiteitskaders op nr. 1 - Nederland			Identiteitskaders op nr. 1 - Verenigd Koninkrijk			Identiteitskaders op nr. 1 - Frankrijk		
	n=189	%		n=65	%		n=149	%
woonland	57	30,2	woonland	26	40,0	woonland	71	47,6
subnationaal	21	11,1	subnationaal	7	10,8	subnationaal	42	28,2
supranationaal	10	5,3	supranationaal	5	7,7	supranationaal	10	6,7
godsdienst	69	36,5	godsdienst	19	29,2	godsdienst	13	8,7
Herkomstland	32	16,9	Herkomstland	8	12,3	Herkomstland	13	8,7

ren vanuit de achtergrondkenmerken en zelfpresentaties, en welke factoren spelen hierbij een belangrijke rol?

## 6.2 PROFIELEN VAN GESCHIEDENIS EN IDENTITEIT

Terwijl uit de Nederlandse en Britse gegevens dezelfde vijf profielen tevoorschijn kwamen, leverden de analyses voor de Franse data een afwijkend resultaat op. Profiel 1 ‘Geschiedenis is interessant en leerzaam’ en profiel 5 ‘Familiegeschiedenis’ konden voor Frankrijk niet samengesteld worden. Bij de andere profielen lukte dat wel (zie tabel 6.2 en bijlage III.1).

**Tabel 6.2 Profielen van geschiedenis en identiteit<sup>7</sup>**

Vijf profielen van geschiedenis en identiteit	NL	VK	FR
1. ‘Geschiedenis is interessant en leerzaam’	x	x	
2. ‘Trots en verbondenheid met Nederlandse [Britse resp. Franse] geschiedenis’	x	x	x
3. ‘Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen’	x	x	x
4. ‘Migrantengeschiedenis’	x	x	x
5. ‘Familiegeschiedenis’	x	x	

We bespreken nu eerst de inhoudelijke kenmerken van de vijf profielen.

<b>Profiel 1</b>	<b>Geschiedenis is interessant en leerzaam<sup>8</sup></b>
	Ik vind geschiedenis interessant
	Het is belangrijk om kennis te hebben van geschiedenis
	Uit het verleden kun je lessen trekken voor het heden
	Kennis van de wereldgeschiedenis wordt vandaag de dag steeds belangrijker

Respondenten van profiel 1 vinden geschiedenis niet alleen interessant, ze beschouwen het onderwerp vooral als een cognitief vak met een duidelijk maatschappelijk belang en een actuele relevantie. Verder staat in dit profiel niet één specifiek cultureel of geografisch kader – zoals de natiestaat – centraal. Deze respondenten zien de meerwaarde van historische kennis juist ook binnen een ruimer kader, namelijk de wereldgeschiedenis.

<b>Profiel 2</b>	<b>Trots en verbondenheid met Nederlandse geschiedenis<sup>9</sup></b>
	Ik voel me verbonden met de geschiedenis van Nederland
	Geschiedenisonderwijs dient je trots te maken om Nederlander te zijn
	Wie een echte Nederlander wil zijn moet de geschiedenis van Nederland kennen
	In het algemeen ben ik trots op de Nederlandse geschiedenis

Bij profiel 2 is geschiedenis expliciet gekoppeld aan het nationale kader van het woonland. Het gaat hier vooral om emotionele betekenis van dat verleden. Nationale geschiedenis bewerkstelligt en bevestigt een gevoel van verbondenheid en trots. Het is, zoals de derde stelling aangeeft, zelfs een maatstaf om het Nederlandschap te ijken. Dit profiel heeft overigens voor de situatie in het Verenigd Koninkrijk – waar het omschreven wordt als ‘Trots en verbondenheid met Britse en Engelse geschiedenis’ – een extra stelling. De verbondenheid met nationale geschiedenis kan voor de leerlingen in het Engelse deel van het VK namelijk op twee manieren worden opgevat: leerlingen kunnen zich zowel verwant voelen met de Engelse geschiedenis als met de Britse geschiedenis.

Bij profiel 3 overheerst de overweging dat geschiedenis betrekking heeft op een gedeeld verleden. Ook dit profiel wijst op een emotionele betekenis van geschiedenis. Ten aanzien van de stellingen over de gemeenschappelijke geschiedenis in verschillende sociaal-geografische kaders (woonplaats, Nederland, Europa en wereld) bestond het vermoeden dat deze elk onderdeel zouden uitmaken van andere profielen met telkens een ander accent op één of meer van de kaders. Het idee van gemeenschappelijkheid bleek opvallend genoeg veel sterker samenbindend te zijn dan voorzien: er kwam bij de drie landen een duidelijk profiel uit. De respondenten vinden dus dat zij een gemeenschappelijke geschiedenis hebben op zeer uiteenlopende niveaus: zowel lokaal, nationaal, Europees als mondiaal. De nadruk op een gemeenschappelijke geschiedenis met mensen in verschillende kaders lijkt erop te

<b>Profiel 3</b>	<b>Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen<sup>10</sup></b>
	Ik heb een gemeenschappelijke geschiedenis met andere inwoners van mijn stad of dorp
	Ik heb een gemeenschappelijke geschiedenis met andere inwoners van Nederland
	Ik heb een gemeenschappelijke geschiedenis met andere inwoners van Europa
	Ik heb een gemeenschappelijke geschiedenis met andere mensen in de wereld

wijzen dat de leerlingen ervan uitgaan dat deze gemeenschappelijkheid wederzijds is.

Profiel 4 belichaamt het belang dat respondenten toekennen aan historische kennis van migranten en migratie in het algemeen. Ze verbinden deze geschiedenis bovendien met het woonland, zelfs in die mate dat deze opgevat wordt als *Nederlandse* (respectievelijk Britse en Franse) geschiedenis.

<b>Profiel 4</b>	<b>Migrantengeschiedenis<sup>11</sup></b>
Het is belangrijk om de geschiedenis van migranten en migratie te kennen	
De geschiedenis van migranten maakt ook deel uit van de Nederlandse geschiedenis	

In profiel 5 ligt de nadruk vooral op de emotionele functie. Hier gaat het om de persoonlijke opstelling ten aanzien van de geschiedenis van de eigen familie waarmee respondenten zich in positieve zin associëren. Vanwege de sterke affectieve betrokkenheid met de geschiedenis van één type gemeenschap is dit profiel enigszins vergelijkbaar met profiel 2 ‘Trots en verbondenheid met Nederlandse geschiedenis’.

141

<b>Profiel 5</b>	<b>Familiegeschiedenis<sup>12</sup></b>
Ik voel me verbonden met mijn voorouders	
In het algemeen ben ik trots op de geschiedenis van mijn familie	

Vooruitlopend op de behandeling per land, presenteren we in tabel 6.3 alvast een overzicht van de gemiddelde scores per profiel en land, op basis van de reacties van respondenten uit de geselecteerde groepen.

De waarden van leerlingen op de stellingen van vraag 6 en vraag 7 lopen van de minimale waarde 1 (‘helemaal mee oneens’), via de neutrale middenwaarde 3 (‘niet mee eens / niet mee oneens’) tot aan de maximale waarde 5 (‘helemaal mee eens’). De profielscore van een leerling is berekend als het rekenkundige gemiddelde van de waarden van die leerling op de stellingen die bij het betreffende profiel horen.<sup>13</sup> Zo blijken Nederlandse en Britse leerlingen gemiddeld genomen redelijk overtuigd van het feit dat geschiedenis interessant is en leerzaam. Dat is niet verbazingwekkend, omdat de leerlingen een vakkenpakket hebben gekozen, waarvan geschiedenis deel uitmaakt. Ook voor migrantengeschiedenis slaat de balans door naar het ‘ermee eens zijn’ en wel in alle drie de landen, vooral in Frankrijk. In Nederland staat men *gemiddeld* genomen licht afkeurend ten aanzien van ‘Trots en verbondenheid met de

Nederlandse geschiedenis' en 'Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen'. Met familiegeschiedenis daarentegen zijn de Nederlandse leerlingen redelijk begaan.

**Tabel 6.3** Gemiddelden per profiel en land voor respondenten uit geselecteerde groepen

	NL	VK	FR
1 'Geschiedenis is interessant en leerzaam'	3.76*	3.87*	-
2 'Trots en verbondenheid met nationale geschiedenis'	2.68*	2.95	2.90
3 'Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen'	2.80*	2.98	3.01
4 'Migrantengeschiedenis'	3.31*	3.45*	3.57*
5 'Familiegeschiedenis'	3.45*	3.14	-

\* significant afwijkend van neutrale middenwaarde 3

Vergelijken we de drie landen met elkaar, dan blijkt dat Nederland significant lager scoort dan de andere twee landen voor profiel 2 en profiel 3. Ook wat betreft migrantengeschiedenis scoort Nederland het laagst (significant lager dan Frankrijk). Op familiegeschiedenis scoort Nederland significant hoger dan het VK (zie voor toetsing van de verschillen tussen de gemiddelden bijlage III.2A).

## 6.3 NEDERLANDSE PROFIELEN

De vijf Nederlandse profielen zijn in uiteenlopende mate gerelateerd aan achtergrondkenmerken en zelfpresentaties. De zelfpresentaties zijn gebaseerd op de keuzes voor de identiteitskaders door de 189 respondenten (zie tabel 6.1). Godsdienst is voor deze respondenten het belangrijkste kader, direct gevolgd door het woonland.

### 6.3.1 'GESCHIEDENIS IS INTERESSANT EN LEERZAAM'

Aangezien alle Nederlandse leerlingen een vakkenpakket met geschiedenis hebben gekozen, verwachtten we bij profiel 1 'Geschiedenis is interessant en leerzaam' geen bijzondere verschillen tussen de respondenten. Toch wijken autochtone jongens significant af ten opzichte van alle overige etnische groepen: zij zijn het sterkst verbonden met dit profiel, want scoren hierop het hoogst. De autochtone meisjes staan significant minder dicht bij dit profiel.

Significant nog minder verbonden met profiel 1 zijn de mannelijke Caribische respondenten. Er zijn verder geen significante verschillen merkbaar in de opstelling van alle overige groepen allochtonen. Evenmin zijn er significante verschil-

len naar onderwijssoort, al tonen leerlingen van het vwo zich relatief sterker verbonden met dit profiel.

Wanneer we kijken naar de zelfpresentaties blijken onderlinge verschillen (soms net) niet significant. Duidelijk is wel dat de respondenten met een voorkeur voor godsdienst als identiteitskader het sterkst verbonden zijn met dit profiel. Respondenten met een uitgesproken voorkeur voor het subnationale identiteitskader zijn er relatief het minst verbonden mee. De beide nationale kaders (woonland en herkomstland) nemen hier een tussenpositie in.

Voor zover profiel 1 significante verschillen aan het licht brengt, is er vooral sprake van een contrast tussen de autochtone jongens en hun Antilliaanse en Surinaamse seksegenoten. De Caribische groep jongens is namelijk aanmerkelijk minder geïnteresseerd. Daarnaast is ook het contrast tussen autochtone jongens en alle autochtone en allochtone meisjes opmerkelijk: de meisjes zijn minder enthousiast. Dit maakt duidelijk dat bij de beleving van geschiedenis sekse evenzeer van belang kan zijn als etniciteit.

### 6.3.2 'Trots en verbondenheid met Nederlandse geschiedenis'

Juist vanwege het feit dat bij dit profiel de emotionele historische verbondenheid zich expliciet richt op Nederland, verwachtten we dat autochtone respondenten zich met dit profiel het meest verbonden zouden voelen. Woonland en herkomstland vallen immers voor deze respondenten (met uitzondering van derde en latere generatie migranten) samen. De twee stellingen in dit profiel die een normatief verband leggen tussen Nederlanderschap, nationale trots en geschiedenisonderwijs versterkten deze verwachting.

Uit de analyse blijkt een duidelijk onderscheid naar sekse binnen de etnische groepen. Opnieuw zijn het de autochtone jongens die dit profiel in sterkere mate steunen dan andere respondenten. Autochtone meisjes scharen zich significant minder vaak achter dit profiel. Ook alle niet-westerse allochtone jongens voelen zich significant minder trots c.q. verbonden met de Nederlandse geschiedenis: de Caribische en Marokkaanse jongens significant minder; de Turkse jongens bijna significant minder (0.051). Verschillen naar schoolsoort zijn niet significant. Het verschil is echter het grootst tussen leerlingen van vmbo en havo. De havo-leerlingen voelen zich het minst verwant met dit profiel.

Ook de opstelling van degenen die zich het meest uitgesproken met het woonland identificeren wijkt significant af van respondenten die een subnationale, supranationale of herkomstland identiteit op de eerste plaats zetten. Jongeren die zich vooral vereenzelvigen met hun woonland, voelen zich beduidend meer thuis in profiel 2 'Trots en verbondenheid': zij scoren relatief het hoogste.

Op basis van deze gegevens blijkt dat autochtone jongens die zich sterk met het woonland identificeren ook het meest verbonden zijn met dit profiel. Zij voelen



zich significant meer trots c.q. verbonden met de Nederlandse geschiedenis dan alle niet-westerse allochtone respondenten. De opstelling van vrouwelijke respondenten is gematigder. Met name autochtone meisjes voelen zich duidelijk minder dan autochtone jongens verbonden met de Nederlandse geschiedenis; zij tonen zich ook minder gecharmeerd van de vermenging van nationale geschiedenis met trots. Bij dit profiel zijn dus etniciteit en geslacht werkzaam.

Tenslotte blijken profiel 1 ‘Geschiedenis is interessant en leerzaam’ en profiel 2 ‘Trots en verbondenheid met Nederlandse geschiedenis’ in geringe maar wel significante mate aan elkaar gerelateerd te zijn.<sup>14</sup> Deze uitkomst roept de vraag op of het belang van historische kennis, zoals met name bij autochtone jongens naar voren kwam uit profiel 1, vooral opgevat moet worden als ‘Nederlandse geschiedenis is interessant en leerzaam’.

### 6.3.3 ‘GEMEENSCHAPPELIJKE GESCHIEDENIS MET ANDEREN’

Bij profiel 3 zijn er nauwelijks verschillen op grond van etniciteit en geslacht. Alleen voor de schoolsoort valt een significant onderscheid op: Nederlandse leerlingen van vwo voelen zich duidelijk meer thuis bij dit profiel dan leerlingen van vmbo en havo. Een mogelijke verklaring voor dit verschil kan zijn dat dit derde profiel in zekere zin te abstract is voor leerlingen op een lager en beroepsgericht opleidingsniveau, en dat het vooral voor de vwo-leerlingen met een hoger en intellectueler onderwijsniveau aansprekend is. Alleen zij hebben in principe rechtstreeks toegang tot de alfa- en gammastudies op de universiteit.<sup>15</sup>

Hoe kunnen we dit derde profiel duiden? Het intrigerende is dat de respondenten bij dit profiel kennelijk vinden dat zij een gemeenschappelijke geschiedenis hebben met zowel hun stad (of dorp) als met Nederland, met Europa en met de wereld, en dat zij deze geschiedenissen niet bij voorbaat als rivaliserend beschouwen. Misschien mogen we voorzichtig concluderen dat de onderlinge binding van de stellingen over de verschillende gemeenschappelijke geschiedenissen het besef van een meervoudig verleden van deze jonge respondenten manifest maakt.

### 6.3.4 ‘MIGRANTENGESCHIEDENIS’

In dit onderzoek zijn ook enkele stellingen geformuleerd die gezamenlijk het belang van migrantengeschiedenis bepleiten als onderdeel van de Nederlandse geschiedenis. De verwachting hierbij was dat autochtone jongeren zich minder verbonden zouden voelen met dit profiel dan niet-westerse allochtone jongeren. Dit bleek inderdaad het geval te zijn.

Profiel 4 ‘Migrantengeschiedenis’ wordt het meest gesteund door de allochtone groepen. Terwijl autochtone jongens vooral profiel 1 en profiel 2 steunen, scharen zij zich het minst achter profiel 4. Zij wijken wat dat betreft significant af van de opstellingen van autochtone meisjes. Dat geldt in nog sterkere mate in vergelij-

king met de Marokkaanse jongens die de meest uitgesproken ‘voorstanders’ van profiel 4 zijn. Ook het verschil tussen allochtone en autochtone groepen respondenten is significant. De steun voor dit profiel doet daarom sterk denken aan een soort natuurlijke tegenpool voor profiel 2 ‘Trots en verbondenheid met Nederlandse geschiedenis’ dat door de autochtone jongens sterk werd gesteund.

Een significant verschil is voorts dat vwo-leerlingen profiel 4 in sterkere mate steunen dan de leerlingen van vmbo en havo.

Uit de zelfpresentaties blijkt dat de respondenten met een voorkeur voor het supranationale identiteitskader – die in alle etnische groepen vrij zwak vertegenwoordigd zijn – het sterkst verbonden zijn met dit profiel over migranten-geschiedenis. Dat zal geen verbazing wekken, aangezien migratiegeschiedenis per definitie getuigt van een supranationale oriëntatie. Degenen die andere identiteitskaders boven alles prefereren, hebben een significant lagere score op dit profiel. Zo zijn respondenten met een uitgesproken voorkeur voor het subnationale identiteitskader – vooral te vinden onder autochtone respondenten – relatief het minst verbonden met dit vierde profiel.

### 6.3.5 ‘FAMILIEGESCHIEDENIS’

Gezien het relatief sterke belang dat veel niet-westerse allochtonen aan familiebanden hechten, bestond de verwachting dat zij bij profiel 5 ‘Familiegeschiedenis’ sterker betrokken zouden zijn dan autochtonen. Daarbij speelde mee dat familiegeschiedenis voor allochtone respondenten mogelijk een vertrouwdere vorm van historische kennis kan zijn dan de westers en Nederlands georiënteerde geschiedenis die zij op school aangeboden krijgen. Eerder onderzoek van Seixas (1993: 321-322) heeft aangetoond dat juist familiegeschiedenis voor allochtone leerlingen kan bijdragen aan een zinvolle historische oriëntatie. Deze verwachtingen worden deels bevestigd.

Niet-westerse allochtone meisjes blijken het hoogst te scoren. Hun opstelling sluit dus het sterkst aan bij de strekking van de stellingen in dit profiel die de persoonlijke en emotionele kanten van de geschiedenis van de eigen familie benadrukken. Daarin verschillen zij significant van de autochtone meisjes. Allochtone jongens scharen zich sterker achter dit profiel dan autochtone jongens en meisjes, maar dit verschil is niet significant. Opmerkelijk is dat er wél een significant verschil is tussen autochtone meisjes en autochtone jongens, want deze laatste groep associeert zich beduidend meer met het profiel familiegeschiedenis dan meisjes. Dat is vermeldenswaardig, omdat uit andere studies, zoals het *Youth and History*-onderzoek, blijkt dat meisjes – anders dan jongens – zich in het algemeen meer interesseren voor geschiedenis van familie en dagelijks leven. Daar komt nog bij dat autochtone jongens vooral profiel 2 over de trots en verbondenheid met Nederlandse geschiedenis steunen, terwijl de vrouwelijke respondenten daar betrekkelijk afkerig tegenover staan. Terwijl voor autochtone Nederlandse jongens profiel 2 ‘Trots en verbondenheid met Nederlandse geschie-

denis' en profiel 4 'Migrantengeschiedenis' contraprofielen zijn, sluiten profiel 2 en profiel 5 'Familiegeschiedenis' elkaar niet wederzijds uit. Leerlingen die zich verbonden en trots voelen op Nederlandse geschiedenis kunnen zich dus evengoed trots en verbonden voelen met familiegeschiedenis.

Uit de zelfpresentaties blijkt dat de respondenten met een voorkeur voor het godsdienstige identiteitskader het sterkst verbonden zijn met het profiel 'Familiegeschiedenis'. Zij scoren significant hoger dan respondenten met een voorkeur voor herkomstland, subnationaal of supranationaal identiteitskader. Daarentegen zijn de (merendeels allochtone) respondenten die het supranationale kader prefereren, weer het minst onder te brengen in dit profiel. Zij scoren significant lager dan respondenten die een van de andere identiteitskaders prefereren. Dit wijst erop dat de sterke identificatie met godsdienst bij leerlingen van Marokkaanse en Turkse afkomst gekoppeld is aan familietrots en historische verbondenheid met de eigen familie.

#### 6.4 BRITSE EN FRANSE PROFIELEN

Voor het Verenigd Koninkrijk is nagegaan in hoeverre de respondenten uit de drie groepen (autochtone Britten, de Brits-Indische groep en de respondenten uit overige voormalige koloniën en overzeese gebiedsdelen) verschillen in de mate waarin zij de profielen onderschrijven. Bij de 65 Britse respondenten is het woonland het belangrijkste identiteitskader voor de zelfpresentaties; terwijl dat bij Nederland de godsdienst was. We moeten hier overigens niet uit het oog verliezen dat het bij de Britse respondenten om kleine aantallen gaat (zie tabel 6.1).

Voor het VK bleken profiel 3 'Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen' en profiel 5 'Familiegeschiedenis' niet significant gerelateerd te zijn aan de achtergrondkenmerken en de zelfrepresentaties. Bij de andere profielen was dat op uiteenlopende wijze wel het geval.

Bij profiel 1 'Geschiedenis is interessant en leerzaam', waarbij net als in Nederland geen bijzondere verschillen verwacht werden, springt enkel in het oog dat mannelijke en vrouwelijke respondenten uit voormalig Brits-Indië (het hedendaagse Bangladesh, India en Pakistan) significant van elkaar afwijken: de meisjes vinden geschiedenis interessanter en leerzamer dan de jongens. Een bepaalde zelfrepresentatie maakt hier geen significant verschil. Wel valt op dat degenen die het supranationale kader het hoogst waarderen als identiteitskader, het vak geschiedenis het meest interessant en leerzaam vinden. Degenen die het subnationale kader het meest waarderen, achten het vak geschiedenis het minst interessant en leerzaam.

Bij profiel 2 'Trots en verbondenheid met Britse en Engelse geschiedenis' blijken autochtone jongens zich significant sterker achter dit profiel te scharen dan autochtone meisjes. Dat bleek ook in Nederland het geval. Eveneens valt op dat het onderwijsniveau (variërend van year 10 tot year 13) aanleiding vormt tot een

significant verschil. Naarmate leerlingen onderwijs volgen in een hogere klas en daarmee op een hoger intellectueel niveau komen, zijn ze minder trots op de nationale geschiedenis en voelen ze zich er minder mee verbonden. Een mogelijke verklaring is dat meer kennis van de complexiteit van het verleden leidt tot een afstandelijker en kritischer cognitieve waardering van geschiedenis, waardoor de emotionele betrokkenheid enigszins teruggedrongen wordt. Uit de zelfpresentaties blijkt dat de respondenten die het woonland bovenaan in hun top-5 hebben geplaatst, zich het meest trots en verbonden voelen met Britse en Engelse geschiedenis. Hoewel dit gegeven niet significant is, lijken zij een sterkere mate van verbondenheid te tonen dan respondenten die de voorkeur geven aan een ander identiteitskader.

Anders dan we verwachtten blijkt bij profiel 4 ‘Migrantengeschiedenis’ dat respondenten die de identiteit van het herkomstland op nummer 1 in hun top-5 hebben geplaatst, significant lager scoren dan jongeren die de voorkeur geven aan andere identiteitskaders, met name woonland, supranationaal en godsdienst. We hebben hier geen verklaring of plausibele redenering voor. Zijn jongeren in het VK die zich vooral oriënteren op hun land van herkomst minder geïnteresseerd in de migratiegeschiedenis omdat deze geschiedenis de band met het huidige woonland meer belicht?

Voor Frankrijk werden drie profielen geconstrueerd. De verdeling van de antwoorden van de 149 respondenten over de vijf identiteitskaders is enigszins vergelijkbaar met de situatie in het VK; ook hier is het woonland het belangrijkste identiteitskader.

Bij profiel 2 ‘Trots en verbondenheid met Franse geschiedenis’ blijkt opnieuw dat de autochtone jongens significant afwijken van de autochtone meisjes. De mede door trots gevoede verbondenheid met het nationale verleden is bij deze jongens veel sterker aanwezig dan bij autochtone meisjes. De keuze voor een bepaald identiteitskader maakt hier geen significant verschil, al valt op dat degenen die woonland het hoogst waarderen zich relatief het sterkst uitspreken voor dit profiel, en degenen die het herkomstland het meest waarderen zich juist minder identificeren met profiel 2.

Profiel 3 ‘Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen’ wordt duidelijk het minst gesteund door de mannelijke overige postkoloniale respondenten; zij scoren significant lager op dit profiel dan autochtone jongens. De leerlingen die de identiteit van het herkomstland bovenaan hun top-5 hebben geplaatst sluiten significant sterker aan bij dit profiel dan leerlingen die het woonland of de subnationale identiteit bovenaan zetten. Degenen die het subnationale kader prefereren passen het minst bij profiel 3. Identificatie met herkomstland leidt dus tot meer ‘gemeenschappelijk geschiedenis gevoel’. Ook in dit geval blijken de Franse leerlingen op het hoogste onderwijsniveau met alfa- en gammavakken (lycée général) dit profiel significant het meest steunen.

Profiel 4 ‘Migrantengeschiedenis’ wordt vooral door de allochtone meisjes uit Algerije en door alle respondenten uit de overige voormalige koloniën het meest gesteund. Hun opstelling wijkt significant af van de autochtone respondenten. De verschillende zelfpresentaties, de keuze van bepaalde identiteitskaders, hebben geen significante verschillen opgeleverd.

## 6.5 PROFIELEN VAN AUTOCHTONE EN ALLOCHTONE RESPONDENTEN

We schetsen nu in globale zin de verschillen tussen autochtone en allochtone respondenten enerzijds en tussen de groepen niet-westerse allochtonen anderzijds zoals die uit onze analyses naar boven zijn gekomen. Uiteraard moeten we voorzichtig omgaan met dergelijke verschillen om te voorkomen dat conclusies worden getrokken over ‘de allochtoon’ of ‘de autochtoon’. We richten ons zowel op verschillen tussen landen (zie bijlagen III.2B, 2C en 2D) als op verschillen tussen autochtonen en allochtonen binnen de drie landen (zie bijlage III.2E).

We beginnen met de *autochtone* jongeren. Profiel 1 ‘Geschiedenis is interessant en leerzaam’ wordt door de Britse autochtone respondenten significant sterker gesteund dan door de Nederlandse groep. Profiel 2 ‘Trots en verbondenheid met het nationale verleden’ is in alle drie de landen nagenoeg even sterk onder autochtonen. Profiel 3 ‘Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen’ spreekt de groep in Nederland duidelijk minder aan dan in het VK en Frankrijk; het verschil met de Fransen is significant. De Nederlandse autochtone jongeren zijn ook minder betrokken bij profiel 4 ‘Migrantengeschiedenis’ dan de Britse en Franse groepen. Ook hier is het verschil met de Fransen significant. Daarentegen wijkt de Nederlandse autochtone groep bij profiel 5 ‘Familiegeschiedenis’ niet significant af van de Britten. Kortom, Nederlandse autochtone respondenten ondersteunen gemeenschappelijke geschiedenis en migrantengeschiedenis duidelijk minder dan de Britse en Franse autochtonen; profiel 2 ‘Trots en verbondenheid met de geschiedenis van het eigen land’ spreekt hen net als de Britse en Franse groep wel aan. Mogelijk kan het verschil te maken hebben met de toenemende individualisering in Nederland die wat sterker is dan in de andere twee landen, waardoor Nederlandse jongeren minder geneigd zijn de profielen over gemeenschappelijke geschiedenis en migrantengeschiedenis te steunen (Felling 2004). Een andere verklaring kan gezocht worden in de verschillende opzet van het geschiedenisonderwijs in drie landen.

Bij de *allochtone* respondenten blijkt dat de Nederlandse groepen voor profiel 1 ‘Geschiedenis is interessant en leerzaam’ ongeveer op hetzelfde niveau scoren als de Britse allochtonen en de Nederlandse autochtonen. Voor profiel 2 ‘Trots en verbondenheid met nationale geschiedenis’ tonen de allochtonen in alle drie de landen zich minder enthousiast dan de autochtonen; voor Nederland is dat onderscheid significant. Nederlandse allochtonen lijken het minst trots op de geschiedenis van hun woonland, significant minder dan Britse allochtonen.<sup>16</sup> Profiel 3 ‘Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen’ wordt door de alloch-

tonen in Nederland en het VK krachtiger gesteund dan door de autochtonen in beide landen, maar het verschil is niet significant.<sup>17</sup>

Allochtone jongeren omarmen zowel profiel 4 ‘Migrantengeschiedenis’ als profiel 5 ‘Familiegeschiedenis’ veel sterker dan autochtonen. Daarbij springt Frankrijk eruit als het land waar allochtone leerlingen het meest begaan zijn met de geschiedenis van migranten, significant meer dan in de twee andere landen. Het verschil tussen autochtone en allochtone respondenten is in Frankrijk significant het grootst; in Nederland is dit verschil kleiner maar nog wel significant, terwijl in het VK de autochtonen en allochtonen nagenoeg even sterk verbonden zijn met de geschiedenis van migranten. Allochtonen in Nederland zijn significant sterker geïnteresseerd in profiel 5 dan de Britse allochtonen. Bij dit profiel zijn de verschillen tussen autochtone en allochtone respondenten in beide landen significant.

## 6.6 CONCLUSIES

Via factoranalyses zijn vijf profielen van geschiedenis en identiteit geïdentificeerd: 1. ‘Geschiedenis is interessant en leerzaam’; 2. ‘Trots en verbondenheid met Nederlandse [respectievelijk Britse en Franse] geschiedenis’; 3 ‘Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen’; 4. ‘Migrantengeschiedenis’; 5. ‘Familiegeschiedenis’. Profiel 1 en 5 golden niet voor Frankrijk. De profielen hangen samen met bepaalde achtergrondkenmerken en zelfpresentaties.

Profiel 1 wordt door Nederlandse en Britse leerlingen duidelijk gesteund; ze hebben immers geschiedenis in hun vakkenpakket. Tegelijkertijd blijkt dat vooral allochtone jongens uit de voormalige koloniën dit profiel minder onderschrijven dan autochtonen. Opvallend is dat in Nederland autochtone jongens op dit profiel het hoogst scoren, waarmee zij zich tevens onderscheiden van autochtone meisjes. Voor profiel 4 ‘Migrantengeschiedenis’ slaat de balans onder alle allochtone respondenten positief door in de drie landen, vooral in Frankrijk. Met profiel 5 ‘Familiegeschiedenis’ zijn de Nederlandse leerlingen redelijk begaan, significant meer dan de Britse leerlingen. Maar leerlingen in Nederland staan *gemiddeld* genomen licht afkeurend tegenover profiel 2 ‘Trots en verbondenheid met de Nederlandse geschiedenis’ en profiel 3 ‘Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen’.

Profiel 2 ‘Trots en verbondenheid met de geschiedenis van het woonland’ en profiel 4 ‘Migrantengeschiedenis’ blijken contraprofielen te zijn. Dit geldt voor de drie landen, maar het meest voor Nederland. Met name Nederlandse autochtone jongens scharen zich in sterkere mate achter profiel 2 dan andere respondenten. Autochtone meisjes en alle niet-westerse allochtone jongens voelen zich significant minder trots c.q. verbonden met de Nederlandse geschiedenis. Profiel 4 ‘Migrantengeschiedenis’ spreekt daarentegen vooral allochtonen aan, in Nederland met name allochtone jongens (Marokkanen) en in Frankrijk allochtone meisjes. Terwijl voorstanders van een supranationaal identiteitskader dit

profiel het krachtigst onderschrijven, hebben vooral autochtone jongens in Nederland en Frankrijk weinig band met dit profiel. Nationale geschiedenis en migrantengeschiedenis staan kennelijk voor velen haaks op elkaar.

Uit de analyses voor Nederland blijken bij 'Trots en verbondenheid' en 'Migranten' geen significante verschillen te zijn tussen postkoloniale allochtonen (Surinamers en Antillianen) en niet-koloniale allochtonen (Turken en Marokkanen). Hoewel postkoloniale jongeren wat vertrouwder kunnen zijn met de geschiedenis van het huidige woonland (het oude moederland) dan andere allochtone jongeren, leidt dit gegeven kennelijk niet tot meer emotionele verbondenheid met het woonland.

De uitkomsten van deze twee profielen voor de Nederlandse respondenten wijzen op een grote kloof tussen autochtone en niet-westerse allochtone jongeren bij de mate van historische verbondenheid met Nederland: autochtone (meest mannelijke) jongeren voelen zich trots en verbonden met de geschiedenis van het woonland, terwijl alle allochtone (meest mannelijke) jongeren dat zeer weinig voelen; de mate van betrokkenheid is bij de migrantengeschiedenis precies omgekeerd voor deze groepen.

Anders is het gesteld met profiel 5 'Familiegeschiedenis', dat vooral gesteund wordt door allochtone meisjes. Een opmerkelijke uitkomst is dat Nederlandse autochtone jongens zich significant sterker met dit profiel associëren dan autochtone meisjes. Waarom Nederlandse jongens zich emotioneler verbonden voelen met de geschiedenis van hun familie dan meisjes, is niet duidelijk. In elk geval zijn profiel 2 en 5 dus geen contraprofielen, ze sluiten elkaar niet wederzijds uit.

Profiel 3 'Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen' biedt een onverwacht interessante uitkomst. Uit dit profiel blijkt dat de opvatting een gemeenschappelijke geschiedenis te delen met andere mensen binnen het ene geografische kader ook kan gelden voor het andere. Deze jongeren vinden dat zij zowel een gemeenschappelijke geschiedenis delen met mensen uit hun stad, hun woonland, Europa en de wereld.

Grote verschillen tussen onderwijsniveaus komen in dit onderzoek niet tevoorschijn. Wel zijn er duidelijke aanwijzingen in de drie landen dat jongeren met een hoger opleidingsniveau zich minder aangesproken voelen door het profiel trots op de nationale geschiedenis en juist meer door het profiel gemeenschappelijke geschiedenis met andere mensen. Mogelijk leidt meer en diepgaande kennis over geschiedenis in het algemeen tot een kritisch afstandelijke houding ten opzichte van de geschiedenis van het woonland.

Wat het onderscheid naar sekse betreft lijken vooral vrouwelijke respondenten minder enthousiast te zijn over nationale geschiedenis en zich meer aangetrokken te voelen tot familiegeschiedenis; dat geldt vooral voor allochtone meisjes. Er blijken dus belangrijke verschillen in historische interesse te zijn, zowel

tussen meisjes en jongens als tussen etnische groepen. Voor adequaat en effectief geschiedenisonderwijs – van welke inhoud dan ook – is het verstandig om rekening te houden met deze verschillen.



## NOTEN

- 1 Anderson wijst erop dat mensen ervan overtuigd zijn dat zij behoren tot een bepaalde gemeenschap, ongeacht het feit of zij alle leden van die gemeenschap daadwerkelijk kennen. Anderson 1983: 5-7.
- 2 Zie voor de formuleringen bijlage I Vragenlijst. Voor de in het VK afgenomen vragenlijst bestond deze vraag uit 31 stellingen i.v.m. een aangebracht onderscheid tussen Engeland en Groot-Brittannië.
- 3 Dit is gebeurd door middel van factoranalyse. Zie bijlage III 1.
- 4 Deze gegevens zijn ontleend aan respectievelijk de vragen 10-13 en 9 in de gehanteerde vragenlijst. Zie bijlage I Vragenlijst.
- 5 Voor dit tweede type onafhankelijke variabele is dit gebeurd in verband met de multiple regressieanalyse.
- 6 Een zinvolle interpretatie van regressiecoëfficiënten was anders niet mogelijk. In Nederland hebben dertien respondenten bij vraag 9 geen enkele identiteit van de vijf mogelijke op de eerste plaats gezet, zeven respondenten hebben twee of drie identiteiten op de eerste plaats gezet en één respondent heeft de vraag niet ingevuld.
- 7 Het thema godsdienst is in vraag 6 en 7 van de vragenlijst slechts met één stelling vertegenwoordigd en heeft geen plaats gekregen in de profielen.
- 8 Profiel 1 'Geschiedenis is interessant en leerzaam' omvat voor het VK de volgende stellingen:
- I find history interesting.
  - It is important to have a knowledge of history.
  - One can derive lessons from the past for the present.
  - Knowledge of world history is becoming more important nowadays.
- 9 Profiel 2 'Trots en verbondenheid met Britse en Engelse geschiedenis' omvat voor het VK:
- I feel connected to the history of England.
  - I feel connected to the history of Britain.
  - History teaching should make you proud to be British.
  - Who wants to be a true Briton, has to know Britain's history.
  - Overall I take pride in Britain's history.
- Het Franse profiel 2 bestaat uit de volgende stellingen:
- Je me sens lié/e à l'histoire de la France.
  - Enseigner l'histoire devrait vous rendre fier/e d'être français.
  - Celui qui veut être un vrai Français doit connaître l'histoire de France.
  - En général je suis fier/e de l'histoire de France.
- 10 Profiel 3 'Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen' bevat voor het VK de stellingen:
- I have a common history with other inhabitants of my city or village.
  - I have a common history with other inhabitants of Britain.
  - I have a common history with other inhabitants of Europe.
  - I have a common history with other people in the world.
- Het Franse profiel 3 omvat de stellingen:
- J'ai une histoire commune avec les autres habitants de ma ville/de mon village.

- J'ai une histoire commune avec les autres habitants de la France.
- J'ai une histoire commune avec les autres habitants de l'Europe.
- J'ai une histoire commune avec les autres habitants du monde.

11 Profiel 4 'Migrantengeschiedenis' omvat voor het VK de stellingen:

- The history of migrants is also part of British history.
- It is important to know the history of migrants and migration.

Het Franse profiel 3 omvat de stellingen:

- Il est important de connaître l'histoire des immigrants et des migrations .
- L'histoire des immigrants fait aussi partie de l'histoire de la France.

12 Profiel 5 'Familiegeschiedenis' omvat voor het VK de volgende stellingen:

- I feel connected to my ancestors.
- Overall I take pride in the history of my family.

13 Heeft een leerling bijvoorbeeld op de vier stellingen van profiel 2 respectievelijk geantwoord 'mee oneens', 'mee eens', 'mee eens' en 'zeer mee eens', dan komen deze antwoorden resp. overeen met de waarden 2, 4, 4 en 5; deze leerling krijgt dan als score op profiel 2 toegewezen de waarde  $(2+4+4+5) / 4$  ofwel 3,75 (het rekenkundige gemiddelde van de waarden van de 4 stellingen). De individuele profielscores van leerlingen variëren daarom eveneens tussen de minimale waarde 1 en de maximale waarde 5; datzelfde geldt voor de gemiddelde profielscores die zijn berekend over alle leerlingen van de geselecteerde etnische groepen.

14 Voor alle Nederlandse respondenten in de vier groepen bedraagt de correlatie tussen de twee profielen 0,32, voor de autochtone jongens bedraagt deze 0,40.

15 In zowel vwo als havo is geschiedenis in de bovenbouw onderdeel van de vakkenpakketten 'Cultuur en maatschappij' en 'Economie en maatschappij'.

16 De verschillen tussen de landen zijn op dit punt groter bij de allochtonen dan bij de autochtonen.

17 De steun onder Franse allochtonen ligt mogelijk door de aanwezigheid van veel derde of latere generatie migranten onder de autochtone respondenten in Frankrijk veel lager. Zie hoofdstuk 4.



## 7 SLOTBESCHOUWING

*Maria Grever, Kees Ribbens*

Iedereen moet “zich min of meer kunnen identificeren met het land waarin hij of zij woont, en met de wereld van nu”, zo stelt de schrijver Amin Maalouf (1999: 188, 199-200). De ontkenning van meervoudig verleden bij wie dan ook zal volgens hem elke betrokkenheid bij het woonland blokkeren.

Het uitgangspunt van deze verkenning is dat identiteit, herinnering en geschiedenis nauw met elkaar verbonden zijn. Om ‘herinnering’ concreet te betrekken bij de vraagstelling naar de betekenis van nationale identiteit voor jongeren, hebben we het attenderende begrip ‘herinneringscultuur’ geïntroduceerd. Langs deze weg willen we laten zien dat cultuurgroepen over generaties heen bewust en onbewust specifieke opvattingen, waarden en normatieve codes (kunnen) overdragen en dat mensen een meervoudig verleden bezitten. Dat verleden kan in verhalen en herinneringen lang en indringend doorwerken.

De herinneringscultuur van de natiestaten kreeg in de negentiende eeuw gestalte en drong andere herinneringsculturen geleidelijk aan naar de achtergrond of absorbeerde deze. Elementen uit de christelijke traditie, zoals de religieuze feestdagen, kregen een nationale status. De constructie van de nationale identiteit voltrok zich in een ingewikkeld samenspel van centrale overheden, politieke elites, burgers en massa via onderwijs, tentoonstellingen, folklore, rituelen en herdenkingen. De opkomende geschiedwetenschap verschafte de natie historische legitimatie, tegelijkertijd fungeerde het nationale kader als een krachtig plot voor een nationaal georiënteerde geschiedschrijving.

Inmiddels is de nationale identiteit aan het eroderen. In de twintigste eeuw hebben twee wereldoorlogen, koloniale exploitatie en dekolonisatie, opkomst en val van het communisme het beeld van Europa als superieure beschaving van zijn vanzelfsprekendheid ontdaan. Grote mensenmassa’s hebben zich in de wereld verplaatst als gevolg van vlucht, militaire dienstplicht, dwangarbeid en deportatie. Van een continent van emigratie is Europa in de laatste decennia een continent van immigratie geworden. De wrijvingen en botsingen tussen herinneringsculturen die thans in de westerse landen plaatsvinden, wijzen op een veranderde mentale topografie van het verleden. Dat blijkt ook in het onderwijs.

Veel scholen in de grote steden zijn momenteel multiculturele laboratoria met een bijbehorende mix aan herinneringsculturen. Klassen met leerlingen, afkomstig uit vele landen, zijn geen ongewoon verschijnsel. Deze jongeren hebben bindingen met het woonland en het herkomstland, met hun familie en godsdienst, kaders met eigen geschiedenissen, culturele codes en tradities.

## 7.1 DE WAARDERING VAN NATIONALE IDENTITEIT DOOR JONGEREN

In deze verkenning hebben we na het theoretische en historische gedeelte verslag gedaan van de identificatieprocessen die spelen bij jongeren (14-18 jaar) in Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Het gaat om drie autochtone en zeven allochtone (vooral tweede generatie) groepen. Hun achtergrondkenmerken en voorkeuren voor bepaalde identiteitskaders bieden een gedeeltelijke verklaring voor de geconstateerde verschillen bij hun oriëntatie op de natie en het verleden.

Allereerst blijkt dat – ondanks de enorme diversiteit aan achtergronden bij deze jongeren – zij het woonland in veel gevallen als een belangrijk identificatiepunt beschouwen. Britse autochtone jongeren blijken zich het sterkst te identificeren met het woonland, gevolgd door Nederlandse en dan Franse autochtone jongeren. Van de allochtone jongeren voelen de Nederlandse jongeren van Caribische afkomst zich het meest verbonden met het woonland; onderaan staan Franse jongeren van Algerijnse afkomst en – als laagste – de Nederlandse groep van Turkse afkomst, zij waarderen dit identiteitskader het minst.

De verschillen tussen autochtone en allochtone jongeren zijn het grootst op het terrein van de godsdienst. Autochtone jongeren identificeren zich er nauwelijks mee; Nederlandse jongeren nog het meest. Daarentegen is dit kader voor praktisch alle niet-westerse allochtone jongeren heel belangrijk, behalve voor de Nederlandse Caribische groep. Het doorgeven van etnisch gebonden herinneringen zal zich bij veel allochtone jongeren voltrekken via de godsdienst. Bij Turkse en vooral bij Marokkaanse jongeren is sprake van een sterke identificatie met de islam. Dat bleek ook uit de gesprekken met leerlingen.

Vier van de vijf ‘postkoloniale’ groepen vertonen een patroon bij hun oriëntaties. De Nederlandse Caribische groep, de twee Britse postkoloniale groepen en de Franse overige postkoloniale groep identificeren zich relatief meer met het woonland en wat minder met godsdienst dan twee Nederlandse (niet-postkoloniale) groepen van Marokkaanse en Turkse afkomst en de Franse (postkoloniale) groep Algerijnse jongeren. Deze drie laatste groepen identificeren zich nauwelijks met het woonland. De waardering voor het herkomstland is bij alle allochtone groepen hoog; er is daar geen postkoloniaal patroon te herkennen.

Hoe staat het met de historische verbondenheid? Welke soorten geschiedenis vonden de jongeren belangrijk en waarom? In dit onderzoek waarderen Nederlandse autochtone jongeren de nationale geschiedenis van het woonland significant hoger dan Britse en Franse autochtonen. Bij Nederlandse allochtone jongeren scoort deze geschiedenis van alle niet-westerse allochtone groepen daarentegen juist het laagst. Opmerkelijk is dat de geschiedenis van de eigen familie bij de meeste autochtone én allochtone respondenten zeer populair is. Voor allochtonen geldt dat deze geschiedenis significant het hoogst scoort in Frankrijk, gevolgd door de Nederlandse en Britse groepen. Ook de geschiedenis

van de eigen godsdienst wordt erg belangrijk gevonden, het meest bij de niet-westerse allochtonen; in Frankrijk significant het hoogst. De drie groepen die zich het sterkst identificeren met godsdienst, vinden deze geschiedenis ook het belangrijkste: de Turkse en Marokkaanse jongeren in Nederland en de Franse overige postkoloniale.

Identificeerden de leerlingen zich nauwelijks met Europa en de wereld, historisch blijken ze veel meer geïnteresseerd. Negen groepen hebben wereldgeschiedenis opgenomen in de top-5 van belangrijke geschiedenissen en drie (autochtone) groepen Europa. Uit de interviews bleek ook dat allochtone leerlingen uit Rotterdam in de geschiedenisles meer aandacht willen voor supranationale onderwerpen als migratie en slavernij; Europese geschiedenis zouden ze uitgebreid willen zien met het Ottomaanse Rijk en de geschiedenis van godsdiensten.

Vijf profielen van geschiedenis en identiteit konden uit onze analyses geïdentificeerd worden: 1. 'Geschiedenis is interessant en leerzaam'; 2. 'Trots en verbondenheid met Nederlandse [respectievelijk Britse en Franse] geschiedenis'; 3 'Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen'; 4. 'Migrantengeschiedenis'; 5. 'Familiegeschiedenis'. Profiel 1 en 5 konden voor Frankrijk niet samengesteld worden.

De belangrijkste uitkomst is dat profiel 2 'Trots en verbondenheid met de geschiedenis van het woonland' en profiel 4 'Migrantengeschiedenis' contra-profielen zijn, vooral voor de Nederlandse respondenten. Met name Nederlandse autochtone jongens scharen zich in sterkere mate achter profiel 2 dan andere respondenten. Autochtone meisjes en alle allochtone jongens voelen zich significant minder trots c.q. verbonden met de Nederlandse geschiedenis. Profiel 4 'Migrantengeschiedenis' spreekt vooral allochtonen aan, in Nederland met name allochtone jongens (Marokkanen) en in Frankrijk allochtone meisjes. Terwijl de jongeren die zich met supranationale kaders als Europa en de wereld identificeren juist profiel 4 het krachtigst onderschrijven, tonen vooral autochtone jongens in Nederland en Frankrijk zich weinig betrokken bij dit profiel. Nationale geschiedenis en migrantengeschiedenis staan kennelijk voor velen haaks op elkaar.

Gevoegd bij de uitkomsten over de interesse voor soorten geschiedenis wijzen deze uitkomsten voor de Nederlandse respondenten op een behoorlijke kloof tussen autochtone en niet-westerse allochtone jongeren ten aanzien van historische verbondenheid: autochtone (meest mannelijke) jongeren voelen zich trots en verbonden met de geschiedenis van het woonland, terwijl allochtone (meest mannelijke) jongeren dat zeer weinig voelen; de mate van betrokkenheid is bij de migrantengeschiedenis precies omgekeerd voor deze groepen.

Anders is het gesteld met profiel 5 'Familiegeschiedenis', dat vooral gesteund wordt door allochtone meisjes. Nederlandse autochtone jongens blijken zich significant sterker met dit profiel te associëren dan autochtone meisjes. Het hech-

ten aan nationale geschiedenis betekent kennelijk dus niet dat andere kaders voor geschiedenis niet ook gewaardeerd kunnen worden.

Uit profiel 3 ‘Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen’ blijkt dat jongeren vinden dat zij een gemeenschappelijke geschiedenis delen met mensen uit hun stad en woonland, met Europa en de wereld. Het kan zijn dat vergelijkbaar onderzoek naar leerlingen die géén geschiedenisonderwijs volgen, wel eens hele andere uitkomsten kan opleveren. Dat zou erop wijzen dat geschoold historisch besef kan bijdragen aan het begrijpen van andere – zowel kleinschalige als grootschalige – culturen, waardoor jongeren hun eigen meervoudig verleden beter kunnen plaatsen.

Tenslotte blijkt er een opvallende parallel te zijn tussen de interesse voor bepaalde tijdvakken van alle leerlingen en de officiële feestdagen op de nationale kalenders die verwijzen naar religieuze gebeurtenissen in een ver verleden en het ontstaan van de natiestaten in de moderne tijd. De grote interesse voor de Oudheid bij de leerlingen lijkt verbonden met mythische verhalen waarin elementen van een ver verleden zijn verwerkt die de bouwstenen vormen van herinneringsculturen van het woonland en het herkomstland. Misschien dat deze interesse een uiting is van een behoefte aan erkenning van de oorsprong en identiteit van de ‘eigen’ gemeenschap waarmee deze jongeren zich verbonden voelen.

## 7.2 OVERWEGINGEN VOOR BELEID

De huidige debatten over nationale identiteit en historisch besef behelzen eigenlijk twee politieke standpunten. Enerzijds is er een steeds krachtiger wordende neonationalistische oproep waarin de overdracht van nationale waarden in een westerse context wordt benadrukt. Opvallend daarbij is dat veel landen met al hun nadruk op modernisering en toekomstgerichtheid op zoek zijn naar historische ‘wortels’. Anderzijds is er een zwakker vertegenwoordigende supranationale benadering waarin pluriformiteit en universele – niet noodzakelijkerwijs westerse – waarden centraal staan. In dat vertoog worden Europa en het kosmopolitisme benadrukt. Deze boodschap oogt minder vanzelfsprekend, is ingewikkelder en in de politieke arena moeilijker over te brengen. Op inhoudelijk niveau worden deze standpunten weerspiegeld in verschillende doelstellingen van historische cultuuroverdracht. Aan de ene kant staat de affectief georiënteerde zoektocht naar de eigen identiteit centraal (‘wie zijn wij?’), vertaald in een gecanoniseerde nationale geschiedenis van het woonland. Aan de andere kant is er het streven om brede maatschappelijke ontwikkelingen buiten de eigen cultuurkring te begrijpen zonder de grenzen van de eigen kring al te zeer vast te leggen (‘wat verandert er in de wereld en waarom?’), uitgedrukt in een wereldhistorische benadering.

Vanuit maatschappelijk perspectief is het voor een verantwoorde en evenwichtige cultuuroverdracht zaak om beide doelstellingen in balans te houden. Een

eenzijdige oriëntatie op nationale geschiedenis kan leiden tot navelstaarderij; een te grote nadruk op wereldhistorische verbanden levert problemen met de leerstofkeuze op. Beide doelstellingen zijn belangrijk. Immers, nationale geschiedenis valt niet te reduceren tot één cultuur. De Spaanse historicus Rafael Valencia heeft erop gewezen dat de Giralda in Sevilla op Romeinse fundamenten staat, maar dat de toren zelf is gebouwd door moslims en de klokkentoren door christenen. “Als je de stenen uit een van de lagen wegtrekt, stort het hele bouwwerk in.”<sup>1</sup> Dat is een mooie metafoor voor de gelaagdheid van de historische cultuur in tijd en ruimte. Tenslotte, niet minder belangrijk is om leerlingen inzicht te geven in het proces van de canonvorming zélf, in het gegeven dat de autoriteit van de bronnen en geschiedbeelden afhankelijk is van de bedoelingen van de makers en de zienswijze van de gebruikers. Op deze – cognitieve – manier kunnen leerlingen (afhankelijk van leeftijd en schoolsoort) kennismaken met de standplaatsgebondenheid van de geschiedbeoefening in tijd en ruimte, waarbij ze gewezen wordt op de noodzaak van argumentatie en bewijslast. Zo maken jongeren kennis met de pluraliteit aan perspectieven op het verleden en worden ze ingeleid in het beoordelen van verschillende kennisclaims.

Om als burgers optimaal te kunnen participeren in een land heeft de overheid voor wat betreft het onderwijs vooral een faciliterende rol. Het *opleggen* van inhouden – hoe breed ook geformuleerd – lijkt onverstandig. De overheid is geen hoeder van historische waarheid, maar moet vooral ruimte bieden aan een grondige verwerking van het complexe verleden. Het is van belang dat mensen gestimuleerd en begeleid worden om te kunnen lezen en schrijven in de taal van het land waar ze wonen, om de culturele codes te begrijpen en toe te kunnen passen, en om het historisch gegroeide staatsbestel en het rechtssysteem in grote lijnen te begrijpen. Een overheid die een nationale identiteit oplegt gaat voorbij aan het gegeven dat elk individu meerdubbele identiteiten heeft en dat identiteiten veranderlijk zijn. Dit leidt tot een surrogaatidentiteit. Een herziening en uitbreiding van de nationale identiteit lijkt effectiever voor integratie. We kunnen immers niet om het gegeven heen dat mensen een meervoudig verleden hebben. Dat geldt zeker voor de jongeren uit ons onderzoek. Transnationale en internationale verbanden zullen alleen maar aan kracht toenemen. Familiale verbanden overschrijden steeds vaker de nationale grenzen.

Een belangrijk middel voor de integratie van nieuwe Nederlanders is een aanpassing van de nationale kalender. Het verdient aanbeveling om ook andere gedenkdagen in te voeren als nationale dagen. Tegenwoordig is het al heel vanzelfsprekend dat het *NOS Journaal* verslag doet van de start van de ramadan. Ook de bevrijding van de slavernij op 1 juli is zo'n dag. Nieuwe ijkpunten kunnen ertoe bijdragen dat meer verhalen tot hun recht kunnen komen voor alle Nederlanders.

Willen we de autochtone leerlingen van profiel 2 ‘Trots en verbondenheid met de nationale geschiedenis’ en de allochtone leerlingen van profiel 4 ‘Migrantengeschiedenis’ dichter bij elkaar brengen, dan bevelen we voor het Nederlandse onderwijs in geschiedenis (en maatschappijleer) het volgende aan:



- blijf ruimte geven aan kennisinhouden én aan cognitieve kwaliteiten van het vak; historische kennis beklijft als we jongeren kunnen boeien met verhalen én als ze leren redeneren over bedoelde en onbedoelde gevolgen, over aanleiding en oorzaak, over bewijs en argumentatie, als ze verschillende perspectieven kunnen beoordelen;
- maak de kennisinhoud zodanig breed dat niet alleen Nederlandse geschiedenis maar ook de wederzijdse relaties tussen Nederland en herkomstlanden van migranten op gebied van politiek, handel en wetenschap een plaats krijgen; betrek daarbij ook buitenperspectieven op Nederland;
- geef veel aandacht aan transnationale en wereldhistorische confrontaties en contacten (migratie van mensen en tradities; transatlantische en andere vormen van slavenhandel; wereldoorlogen; mediarevolutie).

**NOOT**

- 1 Steven Adolf, 'Herwaardering van Al-Andalus. In Spanje groeit de belangstelling voor het rijke moslimverleden', *NRC Handelsblad* (7-10-2006).



## DANKWOORD

Het onderzoek voor deze verkenning komt mede voort uit het NWO-project *Paradoxes of De-canonisation. New Forms of Cultural Transmission of History*, uitgevoerd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (2004-2006). De Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen ondersteunde daarbij niet alleen in financiële zin. Siep Stuurman heeft ons van meet af bijgestaan met adviezen. Hij heeft daarnaast de drie eerste hoofdstukken becommentarieerd en enkele belangrijke suggesties voor verbetering gegeven. Wij zijn hem daarvoor veel dank verschuldigd. Susan Hogervorst heeft enkele waardevolle opmerkingen over het eerste hoofdstuk gemaakt. We danken haar en de andere leden van de FHKW Researchgroep voor hun commentaar op een eerdere versie van het eerste hoofdstuk. Studenten en afgestudeerden van de master Maatschappijgeschiedenis aan de EUR, Suzanne de Visser, Bart Janssens en Robbert-Jan Adriaansen, hebben ons geassisteerd bij de groeps gesprekken met de leerlingen en het bibliografische werk.

Ed Jonker (UU) heeft in de beginfase belangrijk commentaar geleverd op de opzet van deze verkenning, terwijl Cor van Halen (RU) de vragenlijst heeft helpen verbeteren.

Deze verkenning zou nooit tot stand gekomen zijn zonder de medewerking van vele leerlingen uit Nederland, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk. Zij vulden nauwgezet de vragenlijsten in. De betrokken docenten in de drie landen waren zeer behulpzaam bij het testen en afnemen van de vragenlijsten. Voor de afname ervan bij de Britse en de Franse leerlingen werden we daarbij geholpen door Terry Haydn en Nicole Tutiaux-Guillon. Met onze buitenlandse collega's bespraken we bovendien van tevoren uitvoerig de opzet van de vragenlijst die in drie landen afgenomen werd. We danken hen allen zeer. Docent Norbert de Man aan het Rotterdamse Novacollege bracht ons in contact met de leerlingen van vmbo, havo en vwo. We werden zeer gastvrij ontvangen. Tijdens de groeps gesprekken met de leerlingen leerden we hoe zij denken over de Nederlandse samenleving en de mate waarin ze zich daarmee verbonden voelen. We waren onder de indruk van hun kennis over de geschiedenis en danken hen voor hun eerlijke reacties.

Bert Felling wees ons op het Nijmeegse Bureau Datakey van Inge van Veldhuizen. Inge voerde de gegevens met grote vaart in met behulp van het programma SPSS. Ben Pelzer heeft de statistische analyses voor zijn rekening genomen. Hij heeft ons bovendien diverse malen behoeft voor te snelle conclusies. Nooit was hij te moe ons nog in de late uurtjes te helpen bij de interpretaties van de uitkomsten; ook tekstueel heeft hij suggesties gedaan. Met name voor hoofdstuk 6 over de profielen heeft hij belangrijk werk verricht.

Andrea Ramírez Ramírez verdient dank voor al haar steun.

Tenslotte danken we Pauline Meurs dat zij ons – historici – heeft ingeschakeld bij het sociaal-wetenschappelijk onderzoek van de WRR naar identiteiten en identificaties. Zij en Dennis Broeders lazen diverse versies van onze hoofdstukken. Hun waardevolle commentaar, dat wij kregen tijdens diverse gesprekken over ons onderzoek, hebben wij dankbaar verwerkt.

Maria Grever en Kees Ribbens

25 mei 2007

## BRONNEN EN LITERATUUR

### BRONNEN

- CBS Statline (statline.cbs.nl).
- Databestand 'Vragenlijst Geschiedenis' (Grever/Ribbens 2006) – papieren en elektronische versies van de verzamelde respondentenantwoorden uit Nederland, Verenigd Koninkrijk en Frankrijk 2006.
- Geanonimiseerd verslag van groeps gesprek met vier leerlingen, Novacollege Montfort 4-vmbo, Rotterdam 6-4-2006.
- Geanonimiseerd verslag van groeps gesprek met zeven leerlingen, Novacollege Montfort 4-havo en 5-vwo, Rotterdam 6-4-2006.
- Geanonimiseerd verslag van groeps gesprek met twee leerlingen, Novacollege Montfort 4-vmbo, Rotterdam 9-2-2007.
- Geanonimiseerd verslag van groeps gesprek met zes leerlingen van Novacollege Montfort 5-havo en 6-vwo, Rotterdam 9-2-2007.
- Getypte tekst toespraak van koning Albert I: Brussel. Archief Koninklijk Paleis. Verzameling toespraken van koning Albert I (*Roi Albert. Discours 1898-1933*. - getypt. 4 vol., s.d.; Vol. II, p. 370-371).
- Grand Album de L'Exposition Universelle 1867* (1868) Paris: Michel Lévy Frères.
- Alexander Keith Johnston (1861) *The royal atlas of modern geography*, Edinburgh: William Blackwood & Sons.
- Office for National Statistics (www.statistics.gov.uk).
- Le Palais de Cristal. Journal illustré de l'exposition de 1851* (1851).
- Tweede Kamer der Staten-Generaal (2006) Ongecorrigeerd stenogram van het debat in de Tweede Kamer over 'de oprichting van een museum van de Nederlandse geschiedenis', 27 juni 2006, 14.00 uur.

### LITERATUUR

- Aarim, N. (2000) 'Colored Soldiers and Racial Formation in the Great War. French Racial Attitudes toward American Negro Troops and Algerian "Tirailleurs"', paper *Western Society for French History conference*, Los Angeles.
- Adriaansen, R.J. (2006) *Tussen ervaring en herinnering. Generaties en geschiedschrijving*, master thesis Maatschappijgeschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Altena, M. (2003) *Visuele strategieën. Foto's en films van fabrieksarbeidsters in Nederland 1890-1919*, Amsterdam: Aksant.
- Anderson, B. (1983) *Imagined communities. Reflections on the origins and spread of nationalism*, London: Verso.
- Angehrn, E. (1985) *Geschichte und Identität*, Berlin: Walter de Gruyter.
- Angvik, M. and B. von Borries (red.) (1997) *Youth and history. A comparative European survey on historical consciousness and political attitudes among adolescents* Vol. A, Hamburg: Körber-Stiftung.

- Appiah, K.A. (2006) *Cosmopolitanism. Ethics in a world of strangers*, New York: Norton.
- Assmann, J. (1988) 'Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität', in J. Assmann und T. Hölscher (red.) *Kultur und Gedächtnis*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Assmann, J. (1999) *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München: Beck.
- Auerbach, J. (1999) *The Great Exhibition of 1851. A nation on display*, New Haven: Yale University Press.
- Bancel, N., P. Blanchard et F. Vergès (2003) *La République coloniale. Essai sur une utopie*, Paris: Michel.
- Bank, J. en M. van Buuren (2000) *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur*, Den Haag: Sdu.
- Barczewski, S. (2000) *Myth and national identity in nineteenth-century Britain. The legends of king Arthur and Robin Hood*, Oxford: Oxford University Press.
- Bergen, B.H. (1986) 'Primary education in Third Republic France: recent French works', *History of Education Quarterly* 26, 2: 271-285.
- Beyen, M. (2002) *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Blaas, P.B.M. (1982) 'De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving', *Theoretische geschiedenis* 9, 3: 271-303.
- Blaas, P.B.M. (2000) 'Epiloog. Nederlandse geschiedschrijving 1945-1980', blz. 184-217 in idem, *Geschiedenis en nostalgie. De historiografie van een kleine natie met een groot verleden. Verspreide historiografische opstellen*, Hilversum: Verloren.
- Blanchard, P. et N. Bancel (2006) *Culture post-coloniale 1961-2006. Traces et mémoires coloniales en France*, Paris: Autrement.
- Blokland-Potters, T. (1998) *Wat stadsbewoners bindt. Sociale relaties in een achterstandswijk*, Kampen: Kok Agora.
- Boer, P. den (1987) *Geschiedenis als beroep. De professionalisering van de geschiedbeoefening in Frankrijk (1818-1914)*, Nijmegen: SUN.
- Boer, P. den en W. Frijhoff (red.) (1993) *Lieux de mémoire et identités nationales*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Boer, P. den (1998), 'Geschiedenis op school en aan de universiteit', blz. 93-108 in P. den Boer en G.W. Muller (red.) *Geschiedenis op school. Zes voordrachten*, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam.
- Booth, A. (1997) 'Illustrious company: Victoria among other women in Anglo-American role model anthologies', blz. 59-78 in M. Homans and A. Munich (red.) *Remaking Queen Victoria*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Borjas, G.J. (1999) *Heaven's door. Immigration policy and the American economy*, Princeton: Princeton University Press.
- Bornewasser, J.A. (1979) 'Koning Willem II', blz. 273-305 in C.A. Tamse (red.) *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, Alphen aan den Rijn: Sijthoff.
- Borrel, C. et P. Simon (2005) *Histoires de familles, histoires familiales, les résultats de l'enquête Famille de 1999*, Paris: INED.
- Borries, B. von (1983) 'Legitimation aus Geschichte oder Legitimation trotz Geschichte?', *Geschichtsdidaktik* 8: 9-21.
- Bosch, A. (1992) 'Ter inleiding', blz. 13-22 in A. Bosch en L.H.M. Wessels, *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1919-1989*, Nijmegen: SUN.

- Bosch, A. en L.H.M. Wessels (1992) *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1919-1989*, Nijmegen: SUN.
- Bossenbroek, M. (1996) *Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Branche, R. (2001) *La torture et l'armée pendant la guerre d'Algérie (1954-1962)*, Paris: Gallimard.
- Breisach, E. (1983) *Historiography. Ancient, medieval and modern*, Chicago: University of Chicago Press.
- Brink, G. van den et al. (2006) *Culturele contrasten. Het verhaal van de migranten in Rotterdam*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Broeders, D. (2001) *Immigratie- en integratieregimes in vier Europese landen*, WRR Werkdocument W125, Den Haag.
- Brok, P. den, M. Hajer, J. Patist en L. Swachten (2004) *Leraar in een kleurrijke school: keuzes en overwegingen van docenten rond het lesgeven in een multiculturele school*, Bussum: Coutinho.
- Cannadine, D. (1987) 'Introduction: divine rites of kings', blz. 1-55 in D. Cannadine and S. Price (red.) *Rituals of royalty. Power and ceremonial in traditional societies*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Castles, S. and A. Davidson (2000) *Citizenship and migration. Globalization and the politics of belonging*, Basingstoke: Palgrave.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2000) *Allochtonen in Nederland 2000*, Voorburg/Heerlen.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2004) *Allochtonen in Nederland 2004*, Voorburg/Heerlen.
- Cobban, A. (1963) *A History of modern France* 3 vol., Harmondsworth: Penguin.
- Colley, L. (2005) *Britons. Forging the nation 1707-1837*, New Haven: Yale University Press.
- Coninck, P. De (2005) *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880*, Hilversum: Verloren.
- Conklin, A.B. (1997) *Mission to civilize. The Republican idea of empire in France and West Africa, 1895-1930*, Stanford: Stanford University Press.
- Corbey, R. en J. Leerssen (red.) (1991) *Alterity – identity – image. Contributions towards a theoretical perspective*, Amsterdam: Rodopi.
- Cornelissen, C. u.a. (red.) (2003) *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945*, Frankfurt am Main: Fischer.
- Dagevos, J. (2001) *Perspectief op integratie; over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*, WRR Werkdocumenten W121, Den Haag.
- Debbaut, K. (2005) 'Franse rellen: het door het establishment naar voren gebrachte idee van "gelijkheid" gaat in vlammen op', *Offensief* (2-11-2005).
- Doel, H.W. van den (1992) 'Dekolonisatie en het ontstaan van nieuwe natie-staten', blz. 348-364 in L.H.M. Wessels en A. Bosch (red.) *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1815-1919*, Nijmegen: SUN.
- Doel, H.W. van den (1996) *Het Rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*, Amsterdam: Prometheus.
- Doel, H.W. van den (2000) *Afscheid van Indië. De val van het Nederlands imperium in Azië*, Amsterdam: Prometheus.



- Dorsman, L., E. Jonker en K. Ribbens (2000) *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland*, Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Douwes, D. (2006) 'Nederland en zijn islam', *Ons Erfdeel* 49, 2: 163-169.
- Draaisma, D. (2001) *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt. Over het autobiografisch geheugen*, Groningen: Historische Uitgeverij.
- Drenth, A. van (1996) 'Vrouwelijke zorg om het wonen. Woninginspectrices bij Philips en de gemeente Eindhoven in het Interbellum', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22, 2: 113-137.
- Dunn, R.E. (2000) 'The making of a national curriculum: the British case', *The history teacher* 33, 3: 395-398.
- Duyvendak, J.W. (2004) *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de sociologie*, Amsterdam: Vossiuspers UVA.
- Eeckhout, L. Van (2005) 'Des historiens fustigent une lois prônant un enseignement positif de la colonisation', *Le Monde*, 15 april 2005.
- Elias, N. (1985) 'Een theoretisch essay over gevestigden en buitenstaanders', blz. 7-46 in N. Elias en J.L. Scotson, *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen in twee arbeidersbuurten*, Den Haag: Ruward.
- Engbersen, G., E. Snel en A. Weltevrede (2005) *Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam. Een verhaal over twee wijken*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- English, J. (2006) 'Empire Day in Britain, 1904-1958', *Historical Journal* 49, 1: 247-276.
- Erikson, E.H. (1950) *Childhood and society*, New York: W.W. Norton.
- Erikson, E.H. (1968) *Identity: youth and crisis*, New York: W.W. Norton.
- Erll, A. (2005) *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung*, Stuttgart: Metzler.
- Evans, R.J. (1977) *The feminists: women's emancipation movements in Europe, America, and Australasia, 1840-1920*, London: Croom Helm.
- Evers, M. (1992) 'Nationalisme en cultuur in Frankrijk, 1815-1918', blz. 338-366 in L.H.M. Wessels en A. Bosch (red.) *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1815-1919*, Nijmegen: SUN.
- Fagel, R. (1986) 'Historische tijdschriften in Nederland (1835-1848)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 99, 3/4: 341-366.
- Fasseur, C. (1998) *Wilhelmina. De jonge koningin*, Amsterdam: Balans.
- Faulenbach, B. (2004) 'Eine Europäische Erinnerungskultur als Aufgabe? Zum Verhältnis gemeinsamer und trennender Erinnerungen', *Storia della Storiografia* 46: 205-219.
- Favell, A. (1998) *Philosophies of integration. Immigration and the idea of citizenship in France and Britain*, Basingstoke: Macmillan.
- Felling, A.J.A. (2004) *Het proces van individualisering in Nederland: een kwarteeuw sociaal-culturele ontwikkeling*, Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Freedman, J. (2007) 'Women, Islam and rights in Europe: beyond a universalist/culturalist dichotomy', *Review of International Studies* 33: 29-44.
- Freeman, J. (1975) *The politics of women's liberation. A case study of an emerging social movement and its relation to the policy process*, New York: McKay.
- Fritzsche, P. (2001) 'The case of modern memory', *The journal of modern history* 73, 1: 87-117.

- Frijhoff, W. (1992) 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107: 614-634.
- Gastaut, Y. (2000) *L'immigration et l'opinion en France sous la Ve République*, Paris: Le Seuil.
- Gellner, E. (1994) *Naties en nationalisme*, Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Ghorashi, H. (2006) *Paradoxen van culturele erkenning. Management van diversiteit in Nieuw Nederland*, inaugurele rede Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Giddens, A. (2006) 'French riots show need to reform European social model' (interview), *New Perspectives Quarterly* 23, 1: 44.
- Ginderachter, M. van (2004) 'Introduction. Some conceptual remarks concerning nations and nationalism', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis* 34, 4: 563-566.
- Graaf, A. de (2005) 'Terug naar Turkije en Marokko?', *CBS Webmagazine*, 15-8-2005.
- Greenhalgh, P. (1988) *Ephemeral vistas: the expositions universelles, great exhibitions and world's fairs 1851-1939*, Manchester: Manchester University Press.
- Grever, M. (1994) *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber (1859-1941) en de vrouwenstem in geschiedenis*, Hilversum: Verloren.
- Grever, M. (1997) 'Controlling memories. Gender and the construction of scientific history', blz. 385-400 in *Annali dell' Instituto storico italo-germanico in Trento Parte II 'Problemi storiografici'*, Bologna: Il Mulino.
- Grever, M. en B. Waaldijk (1998) *Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898*, Amsterdam: Stichting Beheer IISG.
- Grever, M. (2001a) 'Tijd en ruimte onder één dak. Wereldtentoonstellingen als verbeelde vooruitgang', blz. 113-130 in M. Grever en H. Jansen (red.) *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden*, Hilversum: Verloren.
- Grever, M. (2001b) *De encensering van de tijd*, inaugurele oratie Rotterdam: Overbosch.
- Grever, M. (2002) 'Van landsvader tot moeder des vaderlands. Oranje, gender en Nederland', *Groniek* 36: 131-150.
- Grever, M. (2004) 'Visualisering en collectieve herinneringen. "Volendams meisje" als icoon van de nationale identiteit', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 117, 2: 207-229.
- Grever, M. (2005) "'Meer dan zichzelf". Politiek en sekse bij koningin Beatrix', blz. 73-96 in C.A. Tamse (red.) *De stijl van Beatrix. De vrouw en het ambt*, Amsterdam: Balans.
- Grever M., E. Jonker, K. Ribbens en S. Stuurman (2006a) *Controverses rond de canon*, Assen: Van Gorcum.
- Grever, M. (2006b) 'Nationale identiteit en historisch besef. De risico's van een canon in de postmoderne samenleving', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 119, 2: 160-177.
- Grever, M. (2006c) 'Staging modern monarchs. Royalty at the World Exhibitions of 1851 and 1867', blz. 161-180 in J. Deploige en G. Deneckere (red.) *Mystifying the monarch. Studies on discourse, power, and history*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Grever, M. and S. Stuurman (red.) (2007a) *Beyond the canon. History in the twenty-first century*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Grever, M. (2007b) 'Die neue Geschichtskultur und die Rückkehr des nationalen Kanons', blz. 31-44 in R.J. Regnath, M. Riepl-Schmidt en U. Scherb (red.) *Eroberung der Geschichte. Frauen und Tradition*, Hamburg: LIT Verlag.

- Gurrey, B. et J.B. de Montvalon (2006) 'Colonisation: Chirac évite un débat au parlement', *Le Monde* 27 januari 2006.
- Haan, I. de en H. te Velde (1996) 'Vormen van openbaarheid. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111: 167-200.
- Halbwachs, M. (1925) *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris: Félix Alcan.
- Halbwachs, M. (1950) *La mémoire collective*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Hansen, R. (2001), 'From subjects to citizens: immigration and nationality law in the United Kingdom', in R. Hansen and P. Weil (red.), *Towards a European nationality: citizenship, immigration and nationality law in the EU*, London: MacMillan.
- Hargreaves, A.G. (1991) *Immigration and identity in Beur fiction. Voices from the North African community in France*, Oxford: Berg.
- Hargreaves, A.G. (1995) *Immigration, 'race' and ethnicity in contemporary France* London: Routledge.
- Heide, H. ter (1965) *Binnenlandse migratie in Nederland*, Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Hendriks, J.W.M. (1987) *De katholieke school: de ontwikkeling van het kerkelijk denken over het katholiek onderwijs van concilie tot codex*, Brugge: Tabor.
- Hobsbawm, E. (1983) 'Introduction: inventing traditions', blz. 1-14 in Idem and T. Ranger (red.) *The invention of tradition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. (1994) *Natie en nationalisme sedert 1780. Streven, mythe en werkelijkheid*, Amsterdam: Mets.
- Hogervorst, S. (2006) 'Over feminisme als herinneringskader van het Ravensbrück-comité', *Tijdschrift voor genderstudies* 9, 2: 50-60.
- Homans, M. and A.A. Munich (red.) (1997) *Remaking Queen Victoria*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Homans, M. (1998) *Royal representations. Queen Victoria and British culture, 1837-1876*, Chicago: University of Chicago Press.
- Hooff, A. van (2004) 'Bataven op school', blz. 216-235 in L.J.F. Swinkels (red.) *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk*, Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
- Horst, L. van der (2004) *Wereldoorlog in de West. Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba 1940-1945*, Hilversum: Verloren.
- Hubrecht, P.J. (1882) *De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering*, Den Haag: Stenberg.
- Huizinga, J. (1950) 'Over een definitie van het begrip Geschiedenis', blz. 95-103 in Idem, *Verzamelde werken*, dl. VII, Haarlem: Tjeenk Willink.
- Hunink, M. (1986) *De papieren van de revolutie. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1935-1947*, Amsterdam: Stichting Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.
- Hunink, V. (2005) 'Inleiding', blz. 7-17 in C. Tacitus, *De opstand van de Bataven*, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Hunt, T. (2005) 'Conscription of the past. Don't try to turn history into a simple-minded morality play', *The Guardian* 11-6-2005.
- Huntington, S. (1997) *Botsende beschavingen. Cultuur en conflict in de 21ste eeuw*, Baarn: Anthos.
- Inglehart, R. (1997) *The Silent Revolution: Changing values and political styles among*

- western publics*, Princeton: Princeton University Press.
- Inspectie van het Onderwijs (2006) *Toezicht op burgerschap en integratie*, Inspectie-rapport 2006-23, Rijswijk.
- Jaigu, Ch. (2007) 'L'Identité nationale: Sarkozy persiste et signe', *Le Figaro* 10-3-2007.
- Jong, A. de (2001) *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering in Nederland 1815-1940*, Nijmegen: SUN.
- Jong, L. de (1979) *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* IX eerste helft (wetenschappelijke editie), Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Jonker, E. (1996) 'De betrekkelijkheid van het moderne historische besef', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111: 30-46.
- Kamerbeek, E. (1982) 'Geschiedenis op school: een vak met historie; de ontwikkeling van het geschiedenisonderwijs tot de 20ste eeuw', blz. 103-118 in D.P. Snoep (red.) *De geschiedenis gekleurd. Historie - schoolplaten - J.H. Isings*, Assen: Drents Museum.
- Klein, K.L. (2000) 'What was the linguistic turn?', *Clio* 30, 1: 79-90.
- Knippenberg, H. en B. de Pater (1988) *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*, Nijmegen: SUN.
- Knippenberg, H. (1996) 'Nationale integratie en de "etnisering" van katholieken en protestanten: de rol van onderwijs', blz. 177-196 in H. te Velde en J.H. Verhage (red.) *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Koselleck, R. (1979) *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kretschmer, W. (1999) *Geschichte der Weltausstellungen*, Frankfurt: Campus.
- Kymlicka, W. (1998) *Finding our way. Rethinking ethnocultural relations in Canada*, Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. and W. Norman (red.) (2000) *Citizenship in diverse societies*, Oxford: Oxford University Press.
- Labrie, A. (1992) "'La religion civile": nationalisme, nationale staat en modernisering in Europa', blz. 59-103 in L.H.M. Wessels en A. Bosch (red.) *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1815-1919*, Nijmegen: SUN.
- Lenz, C., J. Schmidt und O. von Wrochem (red.) (2002) *Erinnerungskulturen im Dialog. Europäische Perspektiven auf die NS-Vergangenheit*, Hamburg: UNRAST.
- Lesger, C. (2003) *Noord-Hollanders in beweging. Economische ontwikkeling en binnenlandse migratie, ca. 1800-1930*, CGM working paper 5, Amsterdam.
- Lorenz, C. (1987) 'Geschiedenis en identiteit', blz. 255-262 in Idem, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis*, Amsterdam: Boom.
- Lorenz, C. (2004) 'Towards a theoretical framework for comparing historiographies: some preliminary considerations', blz. 25-48 in P. Seixas (red.) *Theorizing historical consciousness*, University of Toronto Press.
- Lowenthal, D. (1985) *The past is a foreign country*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lowenthal, D. (1996) *Possessed by the past. The heritage crusade and the spoils of history*, New York: The Free Press.
- Lozès, P. (2007) 'Combattres les discriminations' (interview), *Livres* 30-3-2007.
- Lübbe, H. (1977) *Geschichtsbegriff und Geschichtsinteresse. Analytik und Pragmatik der Historie*, Basel: Schwabe.

- Lübbe, H. (1982) *Der Fortschritt und das Museum: über den Grund unseres Vergnügens an historischen Gegenständen*, London: Institute of Germanic Studies, University of London.
- Lucassen, L. (2005) *The immigrant threat. The integration of old and new migrants in Western Europe since 1850*, Urbana: University of Illinois Press.
- Lutz, H., A. Phoenix and N. Yuval-Davis (1995) *Crossfires. Nationalism, racism and gender in Europe*, London: Pluto Press.
- Luyckx, P.M. (1992) 'Internationale aspecten, 1870-1919', blz. 264-309 in L.H.M. Wessels en A. Bosch (red.) *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1815-1919*, Nijmegen: SUN.
- Maalouf, A. (1999) *Moorddadige identiteiten. Een betoog tegen zinloos geweld*, Amsterdam: Arena.
- Maalouf, A. (2005) *Oorsprong. Een familiekroniek*, Breda: De Geus.
- MacIntyre, A. (1984) *After virtue. A study in moral theory*, Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Maier, Ch.S. (1988) *The unmasterable past. History, holocaust and German national identity*, Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Mak, G. (1997) *Mannelijke vrouwen. Over grenzen van sekse in de negentiende eeuw*, Amsterdam: Boom.
- Mandler, P. (2006) 'What is "national identity"? Definitions and applications in modern British historiography', *Modern Intellectual History* 3: 271-299.
- Mangan, J.A. (1986) 'The grit of our forefathers. Invented traditions, propaganda and imperialism', blz. 113-139 in J. Mackenzie (red.) *Imperialism and popular culture*, Manchester: Manchester University Press.
- Mannheim, K. et G. Mauger (1990) *Le problème des générations*, Paris: Nathan.
- Margry, P.J. (2000) 'Teedere Quaesties'. *Religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland*, Hilversum: Verloren.
- McClintock, A. (1995) *Imperial leather. Race, gender and sexuality in the colonial contest*, New York: Routledge.
- Meijer, M. (red.) (2003-2005) *Cultuur en migratie in Nederland* 5 delen, Den Haag: Sdu.
- Mitchell, T. (1991) *Colonizing Egypt*, Berkeley: University of California Press.
- Moor, J.A. de (1994) 'Westerling, Raymond Paul Pierre (1919-1987)', *Biografisch Woordenboek van Nederland* 4, Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Mosse, G. (1985) *Nationalism and sexuality: respectability and abnormal sexuality in modern Europe*, New York: H. Fertig.
- Mosse, G. (1990) *Fallen soldiers. Reshaping the memory of the world wars*, New York: Oxford University Press.
- Nairn, T. (1988) *The enchanted glass. Britain and its monarchy*, London: Radius.
- Nietzsche, F. (1994) *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven. Tweede traktaat tegen de keer*, Groningen: Historische Uitgeverij.
- Nora, P. (red.) (1984-1992) *Les lieux de mémoire* 7 delen, Paris: Gallimard.
- Nora, P. (1989) 'Between Memory and History', *Representations* 26, 1: 7-26.
- Oesterle, G. (red.) (2005) *Erinnerung, Gedächtnis, Wissen. Studien zur Kulturwissenschaftlichen Gedächtnisforderung*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

- Offen, K. (2000) *European feminisms 1700-1950. A political history*, Stanford: Stanford University Press.
- Oord, A. van den (2004) *Allochtonen van nu en de oorlog van toen. Marokko, de Nederlandse Antillen, Suriname en Turkije in de Tweede Wereldoorlog*, Houten, Den Haag: Bohn Stafleu Van Loghum/Sdu.
- Oostindie, G. (2001) *Het koninkrijk in de Caraïben. Een korte geschiedenis van het Nederlandse dekolonisatiebeleid, 1940-2000*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Oostrom, F.P. van (2006) *entoen.nu De canon van Nederland. Rapport van de commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon deel A en deel B*, Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Ormond, L. (1993) *Alfred Tennyson. A literary life*, Basingstoke: Macmillan.
- Osta, J. van (1998) *Het theater van de staat. Oranje, Windsor en de moderne monarchie*, Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Oud, P.J. (1946) *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis 1840-1940*, Assen: Van Gorcum.
- Palmer, B.D. (1976) 'Most uncommon common men. Craft and culture in historical perspective', *Labour/Le Travailleur* 1: 5-31
- Pas, N. (2007) 'De Algerijnse oorlog (1954-1962). Een historiografische verkenning', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120: 85-95.
- Peck, E., E. Fox-Genovese, J. Hoff-Wilson and H. Woodman (red.) (1984) *Restoring women to history. Materials for US history II*, Bloomington: Organization of American Historians.
- Peeperkorn, M. en Ph. Remarque (2004) 'Je moet een samenleving vullen met emotie', interview met Jozias van Aartsen, *de Volkskrant* 30-12-2004.
- Pels, D. (2005) *Een zwak voor Nederland. Ideeën voor een nieuwe politiek*, Amsterdam: Anthos.
- Pels, D. (2007) 'Het nationalisme van Geert Wilders is on-Nederlands', *NRC Handelsblad* 2-3-2007.
- Penninx, R. (1979) *Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid?* Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Pervin, L.A. (1970) *Personality. Theory, assessment, and research*, New York: Wiley.
- Phalet, K., C. van Lotringen en H. Entzinger (2000) *Islam in de multiculturele samenleving: opvattingen van jongeren in Rotterdam*, Utrecht: Universiteit Utrecht, European Research Centre on Migration and Ethnic Relations.
- Phalet, K. en J. ter Wal (red.) (2004) *Moslim in Nederland; deel A Een onderzoek naar religieuze betrokkenheid van Turken en Marokkanen. Religie en migratie; deel B Diversiteit en verandering in religieuze betrokkenheid. Turken en Marokkanen in Nederland 1998-2002; Samenvatting*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Piebenga, A.C. (1998) 'Us keninginnen yn'e pronk', blz. 83-92 in Dolly Verhoeven (red.) *Klederdracht en kleedgedrag. Het kostuum harer majesteits onderdanen 1898-1998*, Nijmegen: SUN.
- Plunkett, J. (2003) *Queen Victoria. First media monarch*, Oxford: Oxford University Press.
- Poel, H. van der (1999) *Tijd voor vrijheid. Inleiding tot de studie van de vrije tijd*, Amsterdam: Boom.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling alone. The collapse and revival of American community*, New York: Simon & Schuster.

- Raedts, P. (1996) 'Tussen Rome en Den Haag: de integratie van de Nederlandse katholieken in kerk en staat', blz. 29-44 in H. te Velde en J.H. Verhage (red.) *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Ramdas, A. (2005) 'Controversieel' (verkorte versie Burgemeester Daleslezing, Nijmegen 2005), *NRC Handelsblad* 31-1-2005.
- Rath, J. (2000) 'A game of ethnic musical chairs? Immigrant business and the formation and succession of niches in the Amsterdam economy', blz. 26-43 in S. Body-Gendrot and M. Martiniello (red.) *Minorities in European cities. The dynamics of social integration and social exclusion at the neighborhood level*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Renan, E. (1992) 'Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne, le 11 mars 1882', blz. 37-56 in Idem, *Que'est-ce qu'une nation? et autres essais politiques. Textes choisis et présentés par Joël Roman*, Parijs: Pocket.
- Ribbens, K. (2002) *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland 1945-2000*, Hilversum: Verloren.
- Ribbens, K. (2004) 'Van vaderlander tot immigrant. Bataafse beeldvorming in de twintigste eeuw', blz. 236-267 in L.J.F. Swinkels (red.) *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk*, Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
- Ribbens, K. (2005a) 'De grootste Nederlander M/V?', *Historica* 28, 2: 21-23.
- Ribbens, K. (2005b) 'Tussen verleden en geschiedenis', blz. 11-22 in: P. Klep, C. Hoetink en Th. Emons (red.), *Persoonlijk verleden. Over geschiedenis, individu en identiteit*, Amsterdam: Aksant.
- Ribbens, K. (2006) 'Het schijnbare houvast van een nationale historische canon', *Kleio* 47, nr.5: 2-4.
- Righart, H. (1995) *De eindeloze jaren zestig*, Amsterdam: Arbeiderspers.
- Righart, H. (1998) 'Invented generations'? Historici over het generatievraagstuk', blz. 196-223 in H. Righart en P. Luykx (red.) *Generatiemix: leeftijdsgroepen en cultuur*, Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Righart, H. (1999) 'De muzikale formattering van een generatie. Popmuziek en de jaren zestig', *Sociologische Gids* 46, 5: 391-406.
- Roobol, W.H. (1992) 'De internationale betrekkingen tijdens de Tweede Wereldoorlog', blz. 280-281 in A. Bosch en L.H.M. Wessels (red.) *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1919-1989*, Nijmegen: SUN.
- Rooy, P. de (1999) 'Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie, 1913-1949', blz. 179-264 in R. Aerts e.a. (red.) *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990*, Nijmegen: SUN.
- Rosenberg, J.D. (1973) *The fall of Camelot. A study of Tennyson's 'Idylls of the King'*, Cambridge Mass., Harvard University Press.
- Rosendaal, J. (2003) *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795*, Nijmegen: Vantilt.
- Rosenzweig, R. en D. Thelen (1998) *The Presence of the past. Popular uses of history in American life*, New York: Columbia University Press.
- Rousseau, J.J. (1964) *Du Contract social; ou, Principes du droit politique. 1762. Œuvres complètes* vol. III, Paris: Gallimard.
- Rushdie, S. (1991) 'The new empire within Britain', blz. 130 in Idem, *Imaginary Home-*

- lands. Essays and Criticism, 1981-1991*, London: Granta Books in association with Penguin Books.
- Saïd, E. (1978) *Orientalism*, New York: Pantheon.
- Saïd, E. (1993) *Culture and imperialism*, New York: Alfred A. Knopf.
- Samuel, R. (1994) *Theatres of memory*, London: Verso.
- Sas, N.C.F. van (1992) 'De mythe Nederland', *De Negentiende Eeuw* 16, 1: 4-22.
- Sas, N.C.F. van (1995a) *Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme*, Amsterdam: Vossiuspers.
- Sas, N.C.F. van (red.) (1995b) *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen*, Amsterdam: Contact.
- Sas, N. van (2000) 'Towards a new national history: lieux-de-mémoire and other theaters of memory', blz. 169-184 in J. Leerssen and A. Rigney (red.) *Historians and social values*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Scagliola, S. (2002) *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking*, Amsterdam: Balans.
- Schöffer, I. (1956) *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden: een historiografische en bibliografische studie*, Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- Schroeder-Gudehus, B. et A. Ramussen (1992) *Les fastes du progrès. Le guide des Expositions universelles 1851-1992*, Paris: Flammarion.
- Schryver, R. de (1990) *Historiografie. Vijfentwintig eeuwen geschiedschrijving van West-Europa*, Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Schulden, P. en Martin Kraaijestein (2001), 'Nederlandse gedenktekens van de Eerste Wereldoorlog', in Hans Binneveld e.a. (red.) *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 163-178.
- Schulze, H. (1996) *States, nations and nationalism. From the middle ages to the present*, Cambridge, Mass.: Blackwell.
- Schwegman, M. (1995) 'Oorlogsgeschiedschrijving en seksueel geweld. Het probleem van de historisering van vrouwelijk slachtofferschap', *Jaarboek voor vrouwen-geschiedenis* 15: 145-152.
- Secord, P.F. and C. W. Backman (1965) *Social psychology*, New York: McGraw-Hill.
- Seigel, J. (2005) *The idea of the self. Thought and experience in Western Europe since the seventeenth century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Seixas, P. (1993) 'Historical understanding among adolescents in a multicultural setting', *Curriculum Inquiry* 23: 301-327.
- Sengers, E. (2003) "Al zijn wij katholiek, wij zijn Nederlanders". *Opkomst en verval van de katholieke kerk in Nederland sinds 1795 vanuit rational-choice perspectief*, Delft: Eburon.
- Smith, A.D. (1999) 'Ethnic election and national destiny: some religious origins of nationalist ideals', *Nations and Nationalism* 5, 3: 331-355.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1996-) *Rapportage minderheden 1996* (en volgende jaren), Den Haag.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatie Centrum, Centraal Bureau voor de Statistiek (2005) *Jaarrapport Integratie 2005*, Den Haag.
- Spijkerboer, T. (2007) *Zeker weten. Inburgering en de fundamenten van het Nederlandse politieke bestel*, Den Haag: Sdu.



- Staveren, M. van (1995) 'Moraliteit, sekse en de Natie. Een geschiedenis van het Monument op de Dam en de oorlogsherinnering, 1945-1969', *Jaarboek voor vrouwen-geschiedenis* 15, 94-116.
- Steenbrink, K. (2006) 'Machtige vreemden, onderworpen buitenlanders en lastige gasten. Historische relaties tussen de Lage Landen', *Ons Erfdeel. Vlaams-Nederlands tijdschrift* 49, 2: 171-178.
- Stets, J.E. (2006) 'Identity theory', blz. 88-110 in P.J. Burke (red.) *Contemporary social psychological theories*, Stanford: Stanford Social Sciences.
- Stille, A. (2005) *De toekomst van het verleden*, Amsterdam: Atlas.
- Stipriaan Luiscius, A. van (2000) *Creolisering: vragen van een basketbalplein, antwoorden van een watergodin*, Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Stoler, A. (1995) *Race and the education of desire. Foucault's history of sexuality and the colonial order of things*, Durham: Duke University Press.
- Straaten, F. van (2007), "'Schotse kwestie" brengt Gordon Brown in verlegenheid', *NRC Handelsblad* 17-1-2007.
- Stuurman, S. (1984) 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio* 25, 8: 6-12.
- Stuurman, S. (1992) *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Stuurman, S. (2007) 'Integration, assimilation and exclusion in the making of modern nations', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120 (te verschijnen).
- Suurenbroek, F. (2001) *Binnenlandse migratie naar en uit Amsterdam (1870-1890)*, CGM working paper 2, Amsterdam.
- Swinkels, L. (2004) 'Inleiding. Verhalen van een verdwenen volk', blz. 8-18 in L.J.F. Swinkels (red.) *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk*, Amsterdam: De Bataaf-sche Leeuw.
- Tacitus, C. (2005) *De opstand van de Bataven*, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Tacitus, C. (2006) *Het leven van Agricola. De Germanen*, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Tacke, Ch. (1995) *Denkmal im sozialen Raum. Nationale Symbole in Deutschland und Frankreich im 19. Jahrhundert*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Telegraaf, De (2005) 'Marijnissen vreest overslaan Franse rellen', *De Telegraaf* 8-11-2005.
- Terdiman, R. (1993) *Present past: Modernity and the memory crisis*, Ithaca: Cornell University Press.
- Thompson, A. (2005) *The empire strikes back? The impact of imperialism on Britain from the mid-nineteenth century*, Harlow: Longman.
- Thoor, M.Th. van (1998) *Het gebouw van Nederland. Nederlandse paviljoens op de wereld-tentoonstellingen 1910-1958*, Zutphen: Walburg Pers.
- Toebes, J.G. (1976) 'Van een leervak naar een denk- en doevak. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlands geschiedenisonderwijs', blz. 66-148 in G.J. Slootweg (red.) *Bij het afscheid van dr. P. van der Meulen*, Utrecht: VGN.
- Toebes, J.G. (1981) *Geschiedenis een vak apart? Het probleem van de verbinding van geschiedenis met andere mens- en maatschappijvakken – in het bijzonder maatschappijleer – in het voortgezet onderwijs van de Bondsrepubliek Duitsland, Engeland en Nederland*, Meppel: Krips Repro.

- Tollebeek, J. (1990) *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Tollebeek, J. (1997) “Vanuit de aangrenzende kamer”. Over geschiedenis, traditie en geheugen’, *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Jaarboek 1996* 51: 165-181.
- Tutiaux-Guillon, N. (2007) ‘French school history confronts the multicultural’, in M. Grever and S. Stuurman (red.) *Beyond the Canon. History in the twenty-first century*, Basingstoke: Palgrave-Macmillan (forthcoming).
- Valk, J.P. de (1997) ‘Caught between modernism, pillarization, and nationalism: Dutch Liberals and religion in the nineteenth century’, blz. 102-115 in S. Groenveld and M. Wintle (red.) *Under the sign of Liberalism: varieties of Liberalism in past and present*, Zutphen: Walburg Pers.
- Vanheste, Th. (2006) ‘Ik ben een Europese patriot’. Interview met Tony Judt, *Vrij Nederland* 11-2-2006.
- Velde, H. te (1990) ‘Het “roer van staat” in “zwakke vrouwenhanden”. Emma en het imago van Oranje’, blz. 169-195 in C.A. Tamse (red.) *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij*, Baarn: Bosch en Keuning.
- Velde, H. te (1992) *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*, Den Haag: Sdu.
- Velde, H. te en H. Verhage (red.) (1996) *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Verkuyten, M. (1999) *Etnische identiteit. Theoretische en empirische benaderingen*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Verkuyten, M. (2006) ‘Groepsidentificaties en intergroepsrelaties onder Turkse Nederlanders’, *Mens en Maatschappij* 81, 1: 64-84.
- Vos, Ch. (2004) *Bewegend verleden. Inleiding in de analyse van films en televisieprogramma's*, Amsterdam: Boom.
- Vos, J. en J. van der Linden (2004) *Waarvan akte. Geschiedenis van de MO-lerarenopleidingen, 1912-1987*, Assen: Van Gorcum.
- Vree, F. van (1995) *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis*, Groningen: Historische Uitgeverij.
- Vijfvinkel, D. (2006) *De jeugd van tegenwoordig...? Opvattingen van Rotterdamse jongeren over geschiedenis en geschiedenisonderwijs*, master thesis Maatschappij-geschiedenis, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Wahrman, D (2004) *The making of the modern self. Identity and culture in eighteenth-century England*, New Haven: Yale University Press.
- Weber, E. (1976) *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France 1870-1914*, Stanford: Stanford University Press.
- Weber, E. (1991) *My France. Politics, culture and myth*, Cambridge Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Wertsch, J. (2004) ‘Specific narratives and schematic narrative templates’, blz. 49-62 in P. Seixas (red.) *Theorizing historical consciousness*, Toronto: University of Toronto Press.
- Wesemael, P. van (1997) *Architectuur van instructie en vermaak. Een maatschappij-historische analyse van de wereldtentoonstelling als didactisch verschijnsel (1798-1851-1970)*, Delft: Publikatiebureau Bouwkunde.

- Wesseling, H. (red.) (2005-2007) *Plaatsen van herinnering* 4 delen, Amsterdam: Bert Bakker.
- Wessels, L.H.M. en A. Bosch (red.) (1992) *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1815-1919*, Nijmegen: SUN.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1989) *Allochtonenbeleid*, Rapporten aan de Regering 36, Den Haag: Sdu.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2001) *Nederland als immigratie-samenleving*, Rapporten aan de Regering 60, Den Haag: Sdu.
- Williams, R. (1962) *The world of Napoleon III 1851-1870*, New York: Collier.
- Wilterdink, N. en T. Zwaan (1991) 'Nationalisme, natievorming en modernisering. Een slotbeschouwing', blz. 253-271 in T. Zwaan e.a. (red.) *Het Europees labyrint. Nationalisme en natievorming in Europa*, Amsterdam: Boom.
- Withuis, J. (1996) 'Vrouwen sekse en oorlog. Een rondgang anno 1996 door de literatuur en de debatten aangaande de Tweede Wereldoorlog in Europa', blz. 72-105 in Idem (red.) *Drie vrouwen, drie levens, één oorlog*, Utrecht: ICODO.
- Wolffe, J. (1994) *God and greater Britain. Religion and national life in Britain and Ireland 1843-1945*, London: Routledge.
- Woud, A. van der (1990) *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Yates, F. (1996) *The art of memory*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Young, R.J.C. (1995) *Colonial desire. Hybridity in theory, culture and race*, London: Routledge.
- Zeijden, A. van der (2002) *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn 'nationale' geschiedschrijving*, Hilversum: Verloren.
- Zerubavel, E. (2003a) 'Calenders and history: a comparative study of the social organization of national memory', blz. 315-338 in J. K. Olick (red.) *States of memory. Continuities, conflicts, and transformations in national retrospection*, Durham: Duke University Press.
- Zerubavel, E. (2003b) *Time maps. Collective memory and the social shape of the past*, Chicago: University of Chicago Press.

## BIJLAGE I

### VRAGENLIJST

#### Vragenlijst **Geschiedenis\***

versie 10-1-2006

Voor je ligt een lijst met 14 vragen. Deze vragen gaan vooral over je belangstelling voor het verleden en het vak geschiedenis. We willen als onderzoekers graag weten wat de mening van jongeren daarover is. Aan dit onderzoek doen middelbare scholieren in Nederland, Engeland en Frankrijk mee.

- De vragenlijsten worden alleen voor dit onderzoek gebruikt; ze blijven in het bezit van de onderzoekers. Je hoeft je naam dus *niet* op te schrijven.
- Het is *géén toets of overhoring*. Er zijn geen goede of foute antwoorden, het gaat alleen om *jouw mening*. Het is wel belangrijk dat je een eerlijk antwoord geeft.
- Lees elke vraag rustig door voordat je een antwoord geeft. Bekijk goed wat de antwoordmogelijkheden zijn.
- Kun je een vraag niet beantwoorden? Zet dan een vraagteken in de kantlijn en ga door naar de volgende vraag.

*Bedankt voor je medewerking!*

Dit onderzoek voor WRR & NWO wordt uitgevoerd door de Erasmus Universiteit Rotterdam in samenwerking met de Universiteit van East Anglia, de IUFM de Lille en de Université de Lille 3.

© Grever & Ribbens / FHKW-EUR 2005-2006

\* De opmaak van de hier gepresenteerde vragenlijst wijkt enigszins af van de uitgereikte vragenlijst voor dit onderzoek.

1 Wat vind jij de **meest interessante periode** in de geschiedenis? Kruis één vakje aan.

- De oudste periode (in Azië, Mesopotamië, Egypte, Griekenland en Rome) tot 500
- Middeleeuwen (500-1500)
- Vroeg-moderne periode (1500-1800)
- De negentiende eeuw (1800–1900)
- Het eerste deel van de twintigste eeuw (1900-1945)
- Periode na de Tweede Wereldoorlog (1945-2005)
- Anders, namelijk .....

2 Welk **onderwerp** uit de geschiedenis vind je **het meest interessant**? (Dit kan een bepaalde gebeurtenis, persoon, groep, cultuur of gebied zijn).

.....

Probeer kort uit te leggen **waarom** je dit onderwerp zo interessant vindt:

.....

.....

3 Welke historische onderwerpen moeten volgens jou bij het vak geschiedenis wel en welke onderwerpen moeten niet behandeld worden? Het gaat hier dus om **jouw** mening.

Plaats steeds één kruisje per onderwerp.

	<b>wel behandelen</b>	<b>niet behandelen</b>	<b>weet niet / geen mening</b>
Dagelijks leven van gewone mensen	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Geschiedenis van godsdienst	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Vrouwengeschiedenis	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Politieke leiders (vorsten, presidenten, premiers etc.)	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Geschiedenis van arbeid en handel	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Geschiedenis van mijn dorp, stad of streek	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
De komst van migranten	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Geschiedenis van Nederland	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Politiek en democratie	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Ontdekkingsreizen en kolonisatie	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Geschiedenis van Europa	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Geschiedenis van kunst, muziek en architectuur	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Wereldgeschiedenis	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Oorlog en verovering	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
De moord op de joden in de Tweede Wereldoorlog (de holocaust)	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Slavenhandel en slavernij	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Popmuziek, sport en jeugdcultuur	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

4 Iedereen maakt deel uit van verschillende groepen. Je bent lid van je familie, maar je bent ook inwoner van Nederland. Elke groep heeft haar eigen geschiedenis. In de tabel staan verschillende soorten geschiedenis. Welke **soorten geschiedenis** zijn **voor jou** belangrijk?

- Mis je één of meer soorten geschiedenis? Schrijf die dan in een leeg vakje op de stippellijn.
- Maak dan een **top-5** van soorten geschiedenis door in de rechter kolom een cijfer 1, 2, 3, 4, of 5 te plaatsen. Kies eerst de soort geschiedenis die jij het allerbelangrijkst vindt, zet daar een 1 achter. **De belangrijkste krijgt dus een 1.** Kies daarna de soort geschiedenis die voor jou op de tweede plaats komt, zet er een 2 achter. Ga zo door tot je bij 5 bent. Je kunt hierbij ook soorten gebruiken die je zelf hebt opgeschreven.

**Soort geschiedenis**

**top-5**

- Geschiedenis van mijn familie
- Geschiedenis van dorp, stad of streek waar ik **woon**
- Geschiedenis van dorp, stad of streek waar ik **geboren ben**
- Geschiedenis van de **streek** waar mijn ouders vandaan komen
- Geschiedenis van Nederland
- Geschiedenis van het **land** waar mijn ouders vandaan komen
- Geschiedenis van Europa
- Wereldgeschiedenis
- Geschiedenis van mijn godsdienst
- Geschiedenis van mijn levensbeschouwing
- Geschiedenis van .....
- Geschiedenis van .....
- Geschiedenis van .....
- Geschiedenis van .....
- Geschiedenis van .....

5 Kun je een **historische gebeurtenis**, onderwerp of ontwikkeling noemen die een invloed heeft gehad op je leven?

Zo ja, noem dit kort:

.....

Licht alsjeblieft toe **hoe** dit je leven heeft beïnvloed:

.....

.....

.....

.....

6 Hieronder staan uitspraken over **de rol die geschiedenis in jouw leven** speelt. Geef bij elke uitspraak **jouw** mening door steeds één vakje aan te kruisen.

	helemaal niet mee eens	niet mee eens	weet niet	mee eens	helemaal mee eens
Ik vind geschiedenis interessant	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Het is belangrijk om kennis te hebben van geschiedenis	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Ik voel me verbonden met mijn voorouders	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Geschiedenis is belangrijk om mijzelf beter te leren kennen.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Door kennis van de geschiedenis begrijp ik de Nederlandse samenleving beter.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Ik voel me verbonden met de geschiedenis van Nederland.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
De aard van Nederland blijft door de eeuwen heen hetzelfde.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Ik heb een gemeenschappelijke geschiedenis met andere inwoners van mijn stad of dorp.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Kennis van de Nederlandse geschiedenis is nuttig om na het verlaten van school een baan te krijgen.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Ik heb een gemeenschappelijke geschiedenis met andere inwoners van Nederland.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Het is belangrijk om kennis te hebben van de Nederlandse geschiedenis.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Geschiedenis laat me zien wat God wil met de mensen en de wereld.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Ik heb een gemeenschappelijke geschiedenis met andere inwoners van Europa.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Het beeld dat we hebben van het verleden kan in de toekomst veranderen.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Ik heb een gemeenschappelijke geschiedenis met andere mensen in de wereld.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

7 Hieronder staan uitspraken over **het belang van geschiedenis in de samenleving**. We vragen je nog één keer om je mening te geven. Geef bij elke uitspraak **jouw** mening door telkens één vakje aan te kruisen.

	helemaal niet mee eens	niet mee eens	weet niet	mee eens	helemaal mee eens
Een gemeenschappelijke geschiedenis schept een onderlinge band.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Iedereen moet de geschiedenis kennen van het land waar hij of zij woont.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
In het algemeen ben ik trots op de geschiedenis van mijn familie.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Het is belangrijk om de geschiedenis van migranten en migratie te kennen.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
De slavenhandel is een donkere bladzijde in de Nederlandse geschiedenis.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
De belangrijkste verschillen tussen groepen en culturen worden veroorzaakt door hun geschiedenis.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Geschiedisonderwijs dient je trots te maken om Nederlander te zijn.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Uit het verleden kun je lessen trekken voor het heden.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Wie een echte Nederlander wil zijn moet de geschiedenis van Nederland kennen.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
In het algemeen ben ik trots op de Nederlandse geschiedenis.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
De geschiedenis van Europa spreekt mij meer aan dan de geschiedenis van Nederland.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
De geschiedenis van migranten maakt ook deel uit van de Nederlandse geschiedenis.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
In het algemeen ben ik trots op de geschiedenis van Europa.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Kennis van de wereldgeschiedenis wordt vandaag de dag steeds belangrijker.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
Donkere bladzijden uit het nationale verleden moeten ook deel uitmaken van het geschiedenis-onderwijs.	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

8 In welk land zou je het liefst willen wonen? (Dit kan ook het land zijn waar je nu woont.)

.....



- 9 Je woont in Nederland, maar vind je jezelf altijd Nederlander? Iemand kan zich allereerst Rotterdammer voelen, daarna Hindoe en dan pas Nederlander. Hoe zit dat bij jou?
- Onderstaand vind je een korte lijst van mogelijke omschrijvingen die uiteraard niet volledig is. Lees eerst aandachtig deze lijst. Zijn er nog andere woorden die je zou gebruiken om jezelf te omschrijven? Als je één of meer belangrijke omschrijvingen mist, schrijf dan elk van je aanvullingen in een leeg vakje op de stippellijn.
  - Maak daarna een **top-5** van de omschrijvingen die je het meest aanspreken door in de rechter kolom een cijfer 1, 2, 3, 4, of 5 te plaatsen. Je kunt voor die top-5 elke omschrijving uit de lijst kiezen, dus ook de omschrijvingen die je zelf hebt geschreven. **De meest aansprekende omschrijving geef je een 1.** Vind je jezelf bijvoorbeeld allereerst Nederlander, zet dan een 1 achter die omschrijving. Kies daarna de omschrijving die voor jou op de tweede plaats komt en zet er een 2 achter. Ga zo door tot je bij 5 bent. Gebruik niet meer vijf omschrijvingen en gebruik elk getal maar één keer.

Ik beschouw mezelf als ...	top-5
<i>Bewoner van mijn wijk</i>	
<i>Inwoner van mijn dorp of stad</i>	
Zuid-Hollander	
Nederlander	
Antilliaan	
Arubaan	
Chinees	
Kaapverdiaan	
Marokkaan	
Surinamer	
Turk	
Arabier	
Europeaan	
Wereldburger	
Christen	
Hindoe	
Jood	
Moslim	
Humanist	
.....	

**10** Omcirkel wat je bent en vul in hoe oud je bent:

Ik ben een jongen / meisje, en ik ben ..... jaar.

**11** Op welk **soort school** en in welk jaar zit je nu?

Schooltype	Klas / Jaar
<input type="checkbox"/> VMBO	<input type="checkbox"/> 4
<input type="checkbox"/> HAVO	<input type="checkbox"/> 5
<input type="checkbox"/> VWO / Atheneum / Gymnasium	

**12** Waar ben je geboren?

Noem het land waar je bent geboren: .....

.....

Noem de streek (of regio) waar je bent geboren: .....

.....

**13** Waar zijn je vader en moeder geboren?

	Naam van het land	Naam van de streek (of regio)
Vader	.....	.....
Moeder	.....	.....

**14** Welke nationaliteit heb je? (Van welk land heb je een paspoort of identiteitsbewijs?)

Als je een dubbele nationaliteit hebt, kun je twee landen invullen.

.....

Als je niet weet wat je nationaliteit is, kruis dan dit vakje aan:

**Nogmaals, vriendelijk bedankt voor het invullen van de vragenlijst !**



## BIJLAGE II

### A METHODISCHE VERANTWOORDING BIJ HOOFDSTUK 4

#### *De vragenlijst*

De vragenlijst is na de eerste tests in Rotterdam in samenwerking met Terry Haydn uit het Verenigd Koninkrijk en Nicole Tutiaux uit Frankrijk vastgesteld. Zij hebben ook geholpen bij de vertaling en specifieke herformuleringen. Termen als 'British' en 'English' liggen gevoelig in het Verenigd Koninkrijk. In Frankrijk stuiten vragen over religie op enige weerstand in verband met de strikte scheiding tussen kerk en staat. De data-invoer en de statistische analyses werden uitgevoerd door onderzoeksbureau Datakey te Nijmegen.

De vragenlijsten zijn praktisch op hetzelfde moment, in de eerste twee weken van februari 2006, afgenomen. In die tijd deden zich geen ingrijpende maatschappelijke gebeurtenissen voor die het invullen van de vragen direct zouden hebben beïnvloed. Drie andere gebeurtenissen die iets langer geleden plaatsvonden, kunnen wel een uitwerking hebben gehad: de moord op Theo van Gogh in Amsterdam, 2 november 2004; de aanslagen in Londen op 7 en 21 juli 2005; de rellen in praktisch alle grootstedelijke gebieden in Frankrijk vanaf eind oktober tot december 2005.

De meeste van de in totaal veertien vragen zijn gesloten of semi-open geformuleerd; twee vragen bieden de mogelijkheid om uitleg te geven (vraag 2 en 5). De eerste groep vragen – vraag 1 t/m 7 – richt zich op de historische interesse van leerlingen. Vraag 8 bleek achteraf geen bruikbare informatie op te leveren. Bij vraag 9 is de respondenten gevraagd een top-5 samen te stellen aan de hand van voorgelegde identiteitskaders in relatie tot geografische afbakening, etniciteit en religie (levensbeschouwing). In deze vraag is ook ruimte opengelaten om andere kaders te noemen. De zelfpresentaties zijn dus voornamelijk gebaseerd op de keuzes die de respondenten zelf hebben gemaakt uit een palet van aangereikte identiteitskaders. De laatste groep vragen – vraag 10 t/m 14 – heeft betrekking op de sociale achtergrond van de respondenten: geslacht, leeftijd, opleiding, nationaliteit en dergelijke. Op grond van deze gegevens en andere, vergelijkbare studies zijn de respondenten in hanteerbare categorieën ondergebracht.

#### *De respondenten*

De indeling van respondenten naar etnische groep is gebaseerd op basis van het geboorteland van de ouders van de respondenten. Daarnaast is de respondenten gevraagd naar hun nationaliteit, maar dit formeel-juridische aspect is niet meegewogen in de analyse van de door ons verzamelde gegevens. Niet elke leerling begreep deze vraag of heeft deze vraag ingevuld. De grootste groep in de drie landen bestaat uit respondenten van wie *beide* ouders uit hetzelfde land afkomstig zijn, autochtonen én allochtonen. De 134 respondenten van wie ouders twee *verschillende* nationaliteiten bezitten, zijn buiten de analyses gebleven; de aantallen respondenten met specifieke combinaties van de ouderlijke geboortelands

over de drie landen waren te beperkt. Ook respondenten van wie niet met redelijke mate van zekerheid kon worden vastgesteld waar beide ouders geboren waren zijn in de analyse van dit onderzoek buiten beschouwing gelaten. De variëteit van de achtergronden van de respondenten was erg groot, vandaar de keuze voor respondenten met ouders van dezelfde nationaliteit.

Om de uitkomsten van de vragenlijsten verder vergelijkbaar te maken is de etnische diversiteit tot enkele redelijk grote groepen ingeperkt. We hebben voor de drie landen allereerst een onderscheid gemaakt tussen autochtonen (respondenten van wie beide ouders zijn geboren in respectievelijk Nederland, het Verenigd Koninkrijk of Frankrijk) en niet-westerse allochtonen. Daarbij is gebruikgemaakt van de definitie van het CBS, waarin niet-westerse allochtonen worden opgevat als personen met ten minste één ouder, geboren in een van de landen in de werelddelen Afrika, Latijns-Amerika, Azië (exclusief Japan en Indonesië) of in Turkije. Omdat westerse allochtonen in ons onderzoek in heel kleine aantallen voorkomen, zijn ze buiten beschouwing gelaten. Vervolgens zijn bij de in Nederland woonachtige respondenten uit de groep niet-westerse allochtonen drie groepen samengesteld die qua omvang momenteel de voornaamste migrantengroepen vertegenwoordigen in Nederland: 1. Surinaams en Antilliaans (incl. Arubaans); 2. Marokkaans; 3. Turks. De respondenten van Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse afkomst zijn in één groep ondergebracht, omdat er per herkomstgebied te weinig respondenten waren om deze gebieden als afzonderlijke eenheden te kunnen behandelen in de statistische analyses die werden uitgevoerd. Bovendien onderscheiden de respondenten uit deze herkomstgebieden zich van de andere allochtone respondenten vanwege de postkoloniale band die deze gebieden hebben met Nederland. (Er was één respondent met ouders uit Indonesië. Deze gegevens zijn buiten beschouwing gelaten.) De gevarieerde groep 'overige niet-westerse respondenten' (n=42) van wie beide ouders in hetzelfde land zijn geboren, blijven eveneens buiten beschouwing.

Voor het Verenigd Koninkrijk zijn er, naast de autochtonen, twee groepen gevormd van wie beide ouders geboren zijn in een land dat een postkoloniale of vergelijkbare historische band heeft met het woonland. Het aantal respondenten in het Verenigd Koninkrijk van wie de ouders in landen zijn geboren die geen koloniale (of enigszins vergelijkbare) band met het huidige woonland (hebben) onderhouden, was te gering om hiermee een afzonderlijke groep te vormen. Binnen de niet-westerse allochtonen met een semi- of postkoloniale achtergrond onderscheiden we respondenten van wie de ouders afkomstig zijn uit voormalig Brits-Indië (nu Bangladesh, India en Pakistan) en respondenten van wie de ouders geboren zijn in een zeer divers geheel van overige (voormalige) Britse overzeese gebiedsdelen, koloniën en protectoraten.

Voor Frankrijk is binnen de niet-westerse allochtone respondenten een onderscheid gemaakt tussen twee getalsmatig vergelijkbare groepen: Algerijnse respondenten en respondenten uit overige (post-)koloniale landen. (Algerije was vanuit de Franse optiek formeel geen kolonie maar een integraal – overzees – deel

van het Franse grondgebied.) Er zijn twee redenen voor deze indeling. Ten eerste zijn jongeren van Algerijnse afkomst een herkenbare groep in Frankrijk met een traumatische historische achtergrond. Ten tweede is deze groep qua samenstelling coherenter dan de overige ‘postkoloniale’ groep respondenten.

Door de hierboven beschreven selectie bleven uiteindelijk 448 respondenten over, verdeeld over drie landen (zie tabel II.1). De groepen zijn ingedeeld naar sekse en generaties. Het bepalen van eerste of tweede generatie is gebeurd aan de hand van het geboorteland van de respondenten en hun ouders. Respondenten van de derde generatie vallen buiten dit onderzoek. De vragenlijst bood daartoe geen of nauwelijks informatie.

**Tabel II.1 Totaal aantal geselecteerde respondenten drie landen**

<b>Respondenten drie landen n=448</b>		
<b>Nederland n=210</b> (76 jongens, 133 meisjes; 1 missing)	<b>Vereinigd Koninkrijk n=75</b> (56 jongens, 18 meisjes; 1 missing)	<b>Frankrijk n=163</b> (69 jongens, 93 meisjes; 1 missing)
autochtonen (n=89) niet-westerse allochtonen (n=121) • Surinaams & Antilliaans (n=36) • Marokkaans (n=41) • Turks (n=44) 15 van 1e generatie; 106 van 2e generatie	autochtonen (n=33) niet-westerse allochtonen (n=42) • Brits-Indisch (n=17) • overigen uit ex-koloniën (n=25) 20 van 1e generatie, 22 van 2e generatie	autochtonen (n=139) niet-westerse allochtonen (n=24) • Algerijns (n=13) • overigen uit ex-koloniën (n=11) 3 van 1e generatie en 21 van 2e generatie

### ***Achtergrondkenmerken en identiteitskaders***

Bij vraag 9 van de vragenlijst konden de respondenten een top-5 samenstellen van identiteiten die ze het meest op zichzelf van toepassing achtten. Behalve nationale identiteit (zoals Nederlander, Brit, Française, Surinamer) konden ze kiezen uit subnationale kaders (zoals wijk, dorp, stad, provincie), supranationale kaders (zoals Europeaan, wereldburger) en religieus-levensbeschouwelijke kaders (zoals christen, moslim, hindoe). Nummer 1 is het meest aansprekende kader, nummer 5 het minst aansprekend. Daarnaast was ruimte vrijgehouden voor vijf eigenhandig in te vullen omschrijvingen. Van deze mogelijkheid hebben weinig respondenten gebruikgemaakt. Vandaar dat deze handgeschreven opties verder buiten beschouwing zijn gelaten. De respondenten is ook gevraagd om de rangnummers 1 tot en met 5 elk niet vaker dan één keer toe te kennen. Deze is wens door 51 van de 448 respondenten genegeerd. Ze kenden bijvoorbeeld hetzelfde rangnummer aan meer dan één identiteitskader toe en/of ze namen meer dan vijf identiteitskaders op in hun top-5. Deze afwijking kan erop wijzen dat de respondenten de keuzemogelijkheid uit vijf identiteitskaders te beperkt vonden. We hebben de aangebrachte rangvolgorde van deze respondenten

zonder aanpassing overgenomen. Zo zijn er drie respondenten uit Nederland die zowel de woonland-identiteit als de subnationale identiteit op nummer 1 hebben gezet. Voor de in dit hoofdstuk gerapporteerde analyses is dat niet problematisch, omdat we hebben gekeken per afzonderlijk identiteitskader. Vanwege het abstracte karakter van het begrip ‘identiteit’ is dit woord met opzet vermeden.

De omschrijving wat of hoe de respondent zichzelf vindt en voelt, gekoppeld aan de uitspraak ‘Ik beschouw mezelf als ...’ boven de top-5, bleek voldoende duidelijk te zijn en heeft geen noemenswaardige non-respons opgeleverd. Tabel II.2 geeft voor elk van de vier groepen Nederlandse leerlingen weer hoeveel procent van hen bij vraag 9 de Nederlandse identiteit op de 1ste, 2de of 3de t/m 5de plaats heeft gezet, dan wel deze identiteit in het geheel niet heeft genoemd. Tabel II.3 geeft informatie op dezelfde wijze over het herkomstland.

**Tabel II.2 Identiteitskaders Nederland; positie woonland in top-5 (significant)**

		positie woonland-identiteit				Totaal
		nr. 1	nr. 2	nr. 3-5	onvermeld	
<b>Geboorteland ouders</b>	<b>Nederland</b>	51 58,0%	16 18,2%	17 19,3%	4 4,5%	88 100,0%
	<b>Suriname &amp; Ned. Antillen</b>	7 19,4%	6 16,7%	14 38,9%	9 25,0%	36 100,0%
	<b>Marokko</b>	1 2,4%	3 7,3%	26 63,4%	11 26,8%	41 100,0%
	<b>Turkije</b>	1 2,3%	2 4,5%	21 47,7%	20 45,5%	44 100,0%
<b>Totaal</b>		60 28,7%	27 12,9%	78 37,3%	44 21,1%	209 100,0%

Wat betreft verschillen tussen eerste en tweede generaties dient opgemerkt te worden dat slechts vijftien van de 210 niet-westerse allochtone respondenten in dit onderzoek tot de eerste generatie migranten in Nederland behoren. Op basis van deze kleine aantallen kunnen geen harde uitspraken gedaan worden.

Tabel II.4 geeft voor de vier Nederlandse etnische groepen de verdeling over de schooltypen. De groepen verschillen significant van elkaar. Nederlandse

Tabel II.3 Identiteitskaders Nederland; positie herkomstland in top-5 (significant)

		positie herkomstland-identiteit				Totaal
		nr. 1	nr. 2	nr. 3-5	onvermeld	
Geboorteland ouders	Nederland	1 1,1%	1 1,1%	6 6,8%	80 90,9%	88 100,0%
	Suriname & Ned. Antillen	14 38,9%	9 25,0%	7 19,4%	6 16,7%	36 100,0%
	Marokko	8 19,5%	25 61,0%	8 19,5%	0 ,0%	41 100,0%
	Turkije	14 31,8%	29 65,9%	1 2,3%	0 ,0%	44 100,0%
Totaal		37 17,7%	64 30,6%	22 10,5%	86 41,1%	209 100,0%

kinderen en kinderen met een Caribische achtergrond volgen veelal een vmbo-opleiding. Leerlingen met een Marokkaanse achtergrond volgen relatief vaak een vwo- of havo-opleiding. Leerlingen met een Turkse achtergrond volgen merendeels de havo.

Tabel II.4 Spreiding van Nederlandse etnische groepen over schoolsoorten (significant)

v11 a	Geboorteland ouders				Totaal
	Nederland	Cariben	Marokko	Turkije	
Schoolsoort <b>vwo</b>	17 19,1%	6 16,7%	10 24,4%	7 15,9%	40 42,4%
<b>havo</b>	21 23,6%	13 36,1%	22 53,7%	25 56,8%	81 38,6%
<b>vmbo</b>	51 57,3%	17 47,2%	9 22,0%	12 27,3%	89 42,4%
Totaal	89 100,0%	36 100,0%	41 100,0%	44 100,0%	210 100,0%



### **Postkoloniale respondenten als specifieke groep?**

Er zijn vijf groepen postkoloniale niet-westerse allochtone respondenten.

1. Ned. Caribisch n=36
2. Brits Indisch n=16
3. Brits overige postkolonialen n=24
4. Franse Algerijnen n=13
5. Franse overige postkolonialen n=11

Er zijn twee groepen niet-westerse allochtone respondenten die geen koloniale relatie hebben met het woonland (Nederland).

6. Nederlands Marokkaans n=41
7. Nederlands Turks n=44

Significantie (S) is berekend per land; niet tussen landen.

#### **1. Waardering woonland als identiteitskader (S bij elk land)**

De postkoloniale groepen 1, 2 en 3 en in mindere mate groep 5 lijken op elkaar, *zij waarderen dit kader relatief hoog*:

- \* Van groepen 1, 2 en 3 plaatst gemiddeld 18 procent het woonland op nr. 1; gemiddeld 77 procent neemt het woonland op in de top-5.
- \* Van groep 5 zet 9 procent het woonland op nr. 1, maar zet 82 procent het in de top-5.

*De niet-postkoloniale groepen 6 en 7 in Nederland lijken sterk op één van de twee postkoloniale groepen – de Frans Algerijnse groep 4 – in hun geringe waardering voor het woonland.*

- \* Van deze drie groepen plaatst gemiddeld 4 procent het woonland op nr. 1; gemiddeld 60 procent neemt het woonland op in de top-5.

De vraag rijst of de drie groepen 4, 6 en 7 iets anders gemeenschappelijk hebben, hun mediterrane ligging en/of hun gemeenschappelijk geloof (islam). De historische overeenkomsten zijn niet direct duidelijk, weliswaar delen Marokkanen en Algerijnen een (Frans-)koloniaal verleden, maar dat geldt zeker niet voor de Turken. Ook in de overige groepen zijn moslims te vinden (met name de Pakistani onder de Brits-Indische groep), maar dan steeds in combinatie met respondenten die een andere religieuze overtuiging koesteren. Ook hun hoge waardering voor godsdienst als identiteitskader (iets wat gedeeld wordt door de Brits-Indische groep) lijkt dit te onderschrijven.

#### **2. Waardering subnationale eenheid als identiteitskader (S alleen voor Nederland en Frankrijk)**

De postkoloniale groepen 2, 3 en 5 en in mindere mate groep 1 lijken op elkaar, *zij waarderen dit kader relatief hoog*.

- \* Van de groepen 2, 3 en 5 plaatst gemiddeld 14 procent het op nr. 1; gemiddeld 65 procent neemt het op in de top-5.

- \* Van groep 1 zet 6 procent het op nr. 1 en 92 procent neemt het op in de top-5.

*De niet-postkoloniale groepen 6-7 in Nederland lijken sterk op de Frans Algerijnse groep 4 in hun zeer geringe waardering.*

- \* Van deze drie groepen plaatst gemiddeld 1,6 procent het woonland op nr. 1 (Turkse Nederlanders en Algerijnen scoren 0%); gemiddeld 57 procent neemt het op in de top-5.

### **3. Waardering supranationale identiteitskader (S alleen voor Nederland)**

Ook hier lijken de vier postkoloniale groepen op elkaar, zij waarderen dit kader hoog.

- \* Van de groepen 1, 2 en 3 zet gemiddeld 12 procent dat kader op nr. 1; gemiddeld neemt 84 procent dat kader op in de top-5.
- \* Van groep 5 zet 9 procent dat kader op nr. 1 en 63 procent neemt het op in de top-5.

De niet-postkoloniale groepen 6 en 7 in Nederland lijken sterk op de Frans Algerijnse groep 4 in hun geringe waardering voor het supranationale kader.

- \* Van deze drie groepen zet 2 procent dat kader op nr. 1 en 54 procent neemt het op in de top-5.

### **4. Waardering godsdienst als identiteitskader (S bij elk land)**

Drie van de vier postkoloniale groepen waarderen godsdienst wat lager.

- \* Van de groepen 1, 3 en 5 zet gemiddeld 33 procent dat kader op nr. 1; gemiddeld neemt 74 procent dat kader op in de top-5.
- \* Groep 2 wijkt hier vanaf; 71 procent van de Brits-Indische groep zet godsdienst op nr. 1 en 88 procent neemt het op in de top-5.

*Niet-postkoloniale groepen 6-7 en de Frans Algerijnse groep 4 waarderen godsdienst hoog.*

- \* Groep 6 (Nederlands Marokkanen) springt eruit, 73 procent zet dat kader op nr. 1 en 95 procent neemt het op in de top-5.
- \* Van groep 4 en groep 7 zet gemiddeld 52 procent dat kader op nr. 1 en gemiddeld 94 procent neemt het op in de top-5.

### **5. Waardering herkomstland als identiteitskader (S bij elk land)**

Hier zijn de cijfers gecompliceerd. De postkoloniale groepen 1 en 5 enerzijds en de groepen 2 en 3 anderzijds lijken op elkaar bij de plaatsing op nr. 1; alle vier de groepen waarderen dit kader relatief hoog.

- \* Van de groepen 1 en 5 plaatst gemiddeld 38 procent herkomstland op nr. 1 en 87 procent neemt het op in de top-5.
- \* Van de groepen 2 en 3 zet gemiddeld 24 procent het op nr. 1 en 71 procent neemt het op in de top-5.

De niet-postkoloniale groep 6 in Nederland wijkt sterk af van de groepen 4 en 7 in hun waardering, groep 6 waardeert dit kader minder dan de groepen 4 en 7.

- \* Van groep 6 (Marokkanen) plaatst 20 procent dit kader op nr. 1 en 100 procent neemt het op in de top-5.
- \* Van groep 4 (Algerijnen) en groep 7 (Turken) zet gemiddeld 39 procent dit kader op nr. 1 en gemiddeld 96 procent neemt het op in de top-5.

Een vermoedelijke oorzaak is dat godsdienst bij de Marokkaanse groep zo sterk wordt gewaardeerd dat het herkomstland naar beneden wordt gedrukt bij de plaatsing op nr. 1.

### **Conclusie**

1. Vier van de vijf postkoloniale groepen lijken sterk op elkaar wat betreft hun waardering voor de identiteitskaders *woonland*, *subnationaal*, *supranationaal* en in mindere mate voor *godsdienst*.
2. De waardering voor *herkomstland* lijkt voor alle allochtone groepen hoog als het gaat om de opname van dat kader in de top-5. Ook bij de plaatsing op nr. 1 is geen 'postkoloniaal patroon' te herkennen.

## B METHODISCHE VERANTWOORDING BIJ HOOFDSTUK 5

*Overzicht van die items van V4 ‘Welke soorten geschiedenis zijn voor jou belangrijk?’ waarbij significante landverschillen optreden bij hetzij autochtonen, hetzij allochtonen, hetzij beide.*

### Geschiedenis woonland

Bij autochtonen significante landverschillen: 1. Nederland hoogste plaats (meeste 1ste plaats, meeste in top-5); 2. Frankrijk (niet veel anders dan Nederland, maar wel vaker ‘niet in top-5 genoemd’); 3. Verenigd Koninkrijk als duidelijke laagste (met niemand 1ste plaats en bij bijna helft ‘niet in top-5 genoemd’).

Bij allochtonen nagenoeg geen landverschillen.

			v4b woonland				Totaal
			1e plaats	2e plaats	3e t/m 5e plaats	niet genoemd	
<b>autochtoon</b>	land	NL	22	18	37	12	89
			24,7%	20,2%	41,6%	13,5%	100,0%
		VK	0	5	11	15	31
			,0%	16,1%	35,5%	48,4%	100,0%
		FR	29	21	53	36	139
			20,9%	15,1%	38,1%	25,9%	100,0%
	Totaal		51	44	101	63	259
			19,7%	17,0%	39,0%	24,3%	100,0%
allochtoon	land	NL	6	9	37	67	119
			5,0%	7,6%	31,1%	56,3%	100,0%
		VK	1	2	14	24	41
			2,4%	4,9%	34,1%	58,5%	100,0%
		FR	2	1	8	13	24
			8,3%	4,2%	33,3%	54,2%	100,0%
	Totaal		9	12	59	104	184
			4,9%	6,5%	32,1%	56,5%	100,0%

**Geschiedenis herkomstland ouders**

Bij autochtonen significante landverschillen: 1. Frankrijk hoogst (meeste 1ste plaats, meeste in top-5); 2. Nederland; 3. Verenigd Koninkrijk lager (bij beide vooral vaker ‘niet genoemd in top-5’ dan in Frankrijk).

			v4b 07 Soorten geschiedenis belangrijk: geschiedenis van het land waar mijn ouders vandaan komen				Totaal
			1e plaats	2e plaats	3e t/m 5e plaats	niet genoemd	
<b>autochtoon</b>	land	NL	2	4	9	74	89
			2,2%	4,5%	10,1%	83,1%	100,0%
		VK	1	0	6	24	31
			3,2%	,0%	19,4%	77,4%	100,0%
		FR	7	9	36	87	139
			5,0%	6,5%	25,9%	62,6%	100,0%
	Totaal		10	13	51	185	259
			3,9%	5,0%	19,7%	71,4%	100,0%
allochtoon	land	NL	22	22	48	28	120
			18,3%	18,3%	40,0%	23,3%	100,0%
		VK	7	6	13	15	41
			17,1%	14,6%	31,7%	36,6%	100,0%
		FR	2	6	10	6	24
			8,3%	25,0%	41,7%	25,0%	100,0%
	Totaal		31	34	71	49	185
			16,8%	18,4%	38,4%	26,5%	100,0%

### Geschiedenis supranationaal wereld

Bij autochtonen bijna significante landverschillen (0.06): 1. Verenigd Koninkrijk hoogste plaats (meeste 1ste plaats, meest in top-5); 2. Nederland; 3. Frankrijk.

Bij allochtonen significante landverschillen: 1. VK duidelijk hoogst (meeste 1ste plaats, meeste in top-5); 2. Nederland; 3. Frankrijk, dus zelfde volgorde als bij autochtonen maar echt significant.

			v4b 09 Soorten geschiedenis belangrijk: wereldgeschiedenis				Totaal
			1e plaats	2e plaats	3e t/m 5e plaats	niet genoemd	
autochtoon	land	NL	15	8	37	29	89
			16,9%	9,0%	41,6%	32,6%	100,0%
		VK	11	3	9	8	31
			35,5%	9,7%	29,0%	25,8%	100,0%
		FR	16	14	52	57	139
			11,5%	10,1%	37,4%	41,0%	100,0%
	Totaal		42	25	98	94	259
			16,2%	9,7%	37,8%	36,3%	100,0%
allochtoon	land	NL	17	7	37	58	119
			14,3%	5,9%	31,1%	48,7%	100,0%
		VK	13	9	6	13	41
			31,7%	22,0%	14,6%	31,7%	100,0%
		FR	2	1	5	16	24
			8,3%	4,2%	20,8%	66,7%	100,0%
	Totaal		32	17	48	87	184
			17,4%	9,2%	26,1%	47,3%	100,0%

**Geschiedenis subnationaal dorp/stad/streek wonen**

Bij autochtonen significante landverschillen: 1. Frankrijk hoogst (meeste 1ste plaats, meeste in top-5); 2. Nederland; 3. Verenigd Koninkrijk laagst want daar vooral meer ‘niet in top-5 genoemd’ dan in Nederland en Frankrijk.

			v4b 02 Soorten geschiedenis belangrijk: gesch. dorp / stad / streek / waar ik woon				Totaal
			1e plaats	2e plaats	3e t/m 5e plaats	niet genoemd	
autochtoon	land	NL	4	11	34	40	89
			4,5%	12,4%	38,2%	44,9%	100,0%
		VK	0	3	7	21	31
			,0%	9,7%	22,6%	67,7%	100,0%
		FR	11	20	66	42	139
			7,9%	14,4%	47,5%	30,2%	100,0%
	Totaal		15	34	107	103	259
			5,8%	13,1%	41,3%	39,8%	100,0%
allochtoon	land	NL	9	8	33	70	120
			7,5%	6,7%	27,5%	58,3%	100,0%
		VK	3	4	11	23	41
			7,3%	9,8%	26,8%	56,1%	100,0%
		FR	0	3	8	13	24
			,0%	12,5%	33,3%	54,2%	100,0%
	Totaal		12	15	52	106	185
			6,5%	8,1%	28,1%	57,3%	100,0%

**Geschiedenis godsdienst**

Bij autochtonen zo goed als geen landverschillen.

Bij allochtonen significante landverschillen: 1. Frankrijk hoogste plaats (meeste 1ste plaats, meeste in top-5); 2. Nederland; 3. Verenigd Koninkrijk.

			<b>v4b 10 Soorten geschiedenis belangrijk: geschiedenis van mijn godsdienst</b>				Totaal
			1e plaats	2e plaats	3e t/m 5e plaats	niet genoemd	
autochtoon	land	NL	1	5	12	71	89
			1,1%	5,6%	13,5%	79,8%	100,0%
		VK	0	1	3	27	31
			,0%	3,2%	9,7%	87,1%	100,0%
		FR	2	7	24	106	139
			1,4%	5,0%	17,3%	76,3%	100,0%
	Totaal		3	13	39	204	259
			1,2%	5,0%	15,1%	78,8%	100,0%
allochtoon	land	NL	31	18	34	37	120
			25,8%	15,0%	28,3%	30,8%	100,0%
		VK	6	1	13	21	41
			14,6%	2,4%	31,7%	51,2%	100,0%
		FR	8	4	9	3	24
			33,3%	16,7%	37,5%	12,5%	100,0%
	Totaal		45	23	56	61	185
			24,3%	12,4%	30,3%	33,0%	100,0%



**Geschiedenis familie**

Bij allochtonen significante landverschillen: 1. Frankrijk hoogste plaats; 2. Nederland goede tweede; 3. Verenigd Koninkrijk duidelijk laagste, want daar vooral vaker ‘niet in top-5 genoemd’ dan in Frankrijk en Nederland.

			v4b 01 Soorten geschiedenis belangrijk: geschiedenis van mijn familie				Totaal
			1e plaats	2e plaats	3e t/m 5e plaats	niet genoemd	
autochtoon	land	NL	30	7	28	24	89
			33,7%	7,9%	31,5%	27,0%	100,0%
		VK	7	1	7	16	31
			22,6%	3,2%	22,6%	51,6%	100,0%
		FR	50	15	37	37	139
			36,0%	10,8%	26,6%	26,6%	100,0%
	Totaal		87	23	72	77	259
			33,6%	8,9%	27,8%	29,7%	100,0%
allochtoon	land	NL	34	30	21	35	120
			28,3%	25,0%	17,5%	29,2%	100,0%
		VK	10	1	11	19	41
			24,4%	2,4%	26,8%	46,3%	100,0%
		FR	9	3	4	7	23
			39,1%	13,0%	17,4%	30,4%	100,0%
	Totaal		53	34	36	61	184
			28,8%	18,5%	19,6%	33,2%	100,0%

## BIJLAGE III

### METHODISCHE VERANTWOORDING BIJ DE PROFIELEN VAN HOOFDSTUK 6

#### 1 Resultaten factoranalyses van items van vraag 6 en 7 voor Nederland, Verenigd Koninkrijk en Frankrijk

**Nederland**, N=282

Percentage verklaarde variantie: 58 procent

Factorloadingen  $>.2$  of  $<-.2$  bij oblimin rotatie

item	Factor				
	1	2	3	4	5
v6 02 Het is belangrijk om kennis te hebben van geschiedenis	.773				
v6 01 Ik vind geschiedenis interessant	.563				
v7 14 Kennis van de wereldgeschiedenis wordt vandaag de dag steeds belangrijker	.462				.259
v7 08 Uit het verleden kun je lessen trekken voor het heden	.442				
v7 07 Geschiedisonderwijs dient je trots te maken om Nederlander te zijn		.653			
v710 Ik ben trots op de Nederlandse geschiedenis		.610			
v6 06 Ik voel me verbonden met de geschiedenis van Nederland		.547			
v7 09 Wie een echte Nederlander wil zijn moet de geschiedenis van Nederland kennen		.513			
v6 14 Ik heb een gemeenschappelijke geschiedenis met andere inwoners van Europa			.696		
v6 16 Ik heb een gemeenschappelijke geschiedenis met andere mensen in de wereld			.646		
v6 11 Ik heb een gemeenschappelijke geschiedenis met andere inwoners van Nederland			.544		
v6 09 Ik heb een gemeenschappelijke geschiedenis met andere inwoners van mijn stad of dorp			.419		
v7 03 Ik ben trots op de geschiedenis van mijn familie				.593	
v6 03 Ik voel me verbonden met mijn voorouders				.508	
v7 12 Geschiedenis van migranten maakt ook deel uit van de Nederlandse geschiedenis					.744
v7 04 Belangrijk om de geschiedenis van migranten en migratie te kennen					.634
Betrouwbaarheid Cronbachs alpha	.686	.669	.674	.512	.613

Factor	1	2	3	4	5
1	1.000	.286	.152	.138	.390
2	.286	1.000	.229	.092	.021
3	.152	.229	1.000	.132	.117
4	.138	.092	.132	1.000	.079
5	.390	.021	.117	.079	1.000

**Verenigd Koninkrijk, N=141**

Percentage verklaarde variantie: 65%

Factorloadingen  $>.2$  of  $<-.2$  bij oblimin rotatie

item	Factor				
	1	2	3	4	5
v6 06 I feel connected to the history of England	.887				
v6 07 I feel connected to the history of Britain	.879				
v7 10 Overall I take pride in Britain's history	.574		-.200	.253	
v7 07 History teaching should make you proud to be British	.565				
v6 01 I find history interesting		.796			
v6 02 It is important to have a knowledge of history		.633			
v7 14 Knowledge of world history is becoming more important nowadays		.590			
v7 08 One can derive lessons from the past for the present		.462			
v7 12 The history of migrants is also part of British history			.736		
v7 04 It is important to know the history of migrants and migration			.528		
v6 11 I have a common history with other inhabitants of Britain				.722	
v6 09 I have a common history with other inhabitants of my city or village				.582	
v6 14 I have a common history with other inhabitants of Europe				.525	
v6 16 I have a common history with other people in the world				.394	
v6 03 I feel connected to my ancestors					.720
v7 03 Overall I take pride in the history of my family				.224	.530

**Factorcorrelaties**

Factor	1	2	3	4	5
1	1.000	.190	.019	.409	.191
2	.190	1.000	.361	.313	.337
3	.019	.361	1.000	.095	.041
4	.409	.313	.095	1.000	.269
5	.191	.337	.041	.269	1.000

**Frankrijk, N=192**

Percentage verklaarde variantie: 62 procent

Factorladingen >.2 of < -.2 bij oblimin rotatie

item	Factor		
	1	2	3
v7 07 Enseigner l'histoire devrait vous rendre fier/e d'être français	.708		
v6 06 Je me sens lié/e à l'histoire de la France	.583		
v7 10 En général je suis fier/e de l'histoire de France	.546		
v7 09 Celui qui veut être un vrai Français doit connaître l'histoire de France	.493		
v7 04 Il est important de connaître l'histoire des immigrants et des migrations		.803	
v7 12 L'histoire des immigrants fait aussi partie de l'histoire de la France		.698	
v6 14 J'ai une histoire commune avec les autres habitants de l'Europe			-.913
v6 16 J'ai une histoire commune avec les autres habitants du monde			-.587
v6 11 J'ai une histoire commune avec les autres habitants de la France	.230		-.481

**Factorcorrelaties**

Factor	1	2	3
1	1.000	-.042	-.228
2	-.042	1.000	-.160
3	-.228	-.160	1.000

De score van een respondent op een bepaald profiel is berekend door het gemiddelde te nemen van de scores op de items met een minimale absolute factorlading van 0.4. Daarvan is eenmaal afgeweken te weten bij het item v6 16 voor het Verenigd Koninkrijk waarvan de lading 0.394 was.

Bij het Verenigd Koninkrijk ontbreekt bij factor 1 het item v7 09 'Who wants to be a true Briton has to know Britain's history'. Bij Nederland en Frankrijk werd dit item wel opgenomen (zie factor 2 Nederland en factor 1 Frankrijk). Om het profiel 'Trots en verbondenheid met de geschiedenis van het woonland' zo uniform mogelijk te maken voor de drie landen, is besloten item v7 09 bij het Verenigd Koninkrijk eveneens te gebruiken voor de berekening van de profiel-score. Tevens is besloten bij die berekening de twee items v6 06 en v6 07 een gewicht van 0.5 toe te kennen, omdat in de twee andere landen alleen item v6 06 meetelt. De waarde van de betrouwbaarheid Cronbach's Alpha daalt door deze aanpassingen weliswaar van .81 naar .77, maar de vergelijkbaarheid tussen landen wordt er door vergroot. Bij factor 3 van Frankrijk ontbreekt het item v6 09 'J'ai une histoire commune avec les autres habitants de ma ville / de mon village', dat bij Nederland en het Verenigd Koninkrijk wél voorkomt in respectievelijk factor

3 en 4. Opnieuw is vanwege de uniformiteit besloten dit item ook bij Frankrijk te gebruiken voor de berekening van de profielscore op het profiel 'Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen'. De waarde van de betrouwbaarheid Cronbachs Alpha daalt daardoor licht van .69 naar .67. De betrouwbaarheden per land en factor, na de genoemde aanpassingen voor het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk, staan vermeld in de nu volgende tabel.

### Betrouwbaarheid Cronbachs Alpha

Factor	1	2	3	4	5
NL	.686	.669	.674	.512	.613
VK	.691	.716	.594	.673	.623
FR	.660	.714	.665	n.v.t	n.v.t

## 2 Profielen

### A Paarsgewijze toetsing van verschillen tussen profielgemiddelden binnen landen

- 1 'Geschiedenis is interessant en leerzaam'
- 2 'Trots en verbondenheid met Nederlandse geschiedenis'
- 3 'Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen'
- 4 'Migrantengeschiedenis'
- 5 'Familiegeschiedenis'

s=significant verschil bij  $\alpha=0.05$  ns = niet significant verschil bij  $\alpha=0.05$

Nederland						Verenigd Koninkrijk						Frankrijk					
Profiel	1	2	3	4	5	Profiel	1	2	3	4	5	Profiel	1	2	3	4	5
1						1						1					
2	s					2	s					2					
3	s	ns				3	s	ns				3		ns			
4	s	s	s			4	s	s	s			4		s	s		
5	s	s	s	ns		5	s	ns	ns	s		5					

**B Verschillen tussen landen in profielgemiddelden** (Gemiddelden zijn berekend voor de geselecteerde etnisch-nationale groepen tezamen)

profiel	land	gemiddelde (aantal)	land	gemiddelde (aantal)	absoluut verschil	Sig.
Geschiedenis is interessant en leerzaam	NL	3.76 (210)	VK	3.87 (75)	.10	.26
Trots en verbondenheid met nationale geschiedenis	NL	2.68 (210)	VK	2.97 (75)	.28	.01
	NL	2.68 (210)	FR	2.90 (163)	.21	.01
	VK	2.97 (75)	FR	2.90 (163)	.07	.55
Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen	NL	2.80 (210)	VK	2.98 (74)	.18	.03
	NL	2.80 (210)	FR	3.01 (163)	.20	.01
	VK	2.98 (74)	FR	3.01 (163)	.03	.78
Migrantengeschiedenis	NL	3.31 (210)	VK	3.45 (75)	.13	.24
	NL	3.31 (210)	FR	3.57 (163)	.26	.01
	VK	3.45 (75)	FR	3.57 (163)	.12	.33
Familiegeschiedenis	NL	3.45 (210)	VK	3.14 (74)	.32	.01

**C Verschillen in profielgemiddelden van autochtone respondenten in de bestudeerde landen**

profiel	land	gemiddelde (aantal)	land	gemiddelde (aantal)	absoluut verschil	Sig.
Geschiedenis is interessant en leerzaam	NL	3.74 (89)	VK	4.03 (33)	.29	.04
Trots en verbondenheid met nationale geschiedenis	NL	2.96 (89)	VK	3.09 (33)	.13	.48
	NL	2.96 (89)	FR	2.94 (139)	.02	.84
	VK	3.09 (33)	FR	2.94 (139)	.15	.35
Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen	NL	2.75 (89)	VK	2.94 (33)	.20	.19
	NL	2.75 (89)	FR	3.06 (139)	.31	.00
	VK	2.94 (33)	FR	3.06 (139)	.12	.39
Migrantengeschiedenis	NL	3.11 (89)	VK	3.42 (89)	.32	.09
	NL	3.11 (89)	FR	3.42 (139)	.32	.01
	VK	3.42 (33)	FR	3.42 (139)	.00	.99
Familiegeschiedenis	NL	3.13 (89)	VK	2.91 (32)	.22	.23

**D Verschillen in profielgemiddelden van allochtone respondenten in de bestudeerde landen**  
(Profielgemiddelden zijn berekend voor de geselecteerde allochtone groepen per land tezamen.)

profiel	land	gemiddelde (aantal)	land	gemiddelde (aantal)	absoluut verschil	Sig.
Geschiedenis is interessant en leerzaam	NL	3.78 (121)	VK	3.74 (42)	.04	.72
Trots en verbondenheid met nationale geschiedenis	NL	2.48 (121)	VK	2.87 (42)	.39	.00
	NL	2.48 (121)	FR	2.67 (24)	.18	.29
	VK	2.87 (42)	FR	2.67 (24)	.20	.37
Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen	NL	2.84 (121)	VK	3.01 (41)	.17	.15
	NL	2.84 (121)	FR	2.70 (24)	.14	.36
	VK	3.01 (41)	FR	2.70 (24)	.31	.07
Migrantengeschiedenis	NL	3.47 (121)	VK	3.46 (42)	.00	.99
	NL	3.47 (121)	FR	4.42 (24)	.95	.00
	VK	3.46 (42)	FR	4.42 (24)	.95	.00
Familiegeschiedenis	NL	3.69 (121)	VK	3.31 (42)	.38	.01



**E Verschillen in profielgemiddelden tussen autochtone en allochtone respondenten in de bestudeerde landen**

land	profiel	gemiddelde autochtone n (aantal)	gemiddelde allochtone n (aantal)	absoluut verschil	Sig.
Nederland	Geschiedenis is interessant en leerzaam	3.74 (89)	3.78 (121)	.04	.67
	Trots en verbondenheid met Nederlandse geschiedenis	2.96 (89)	2.48 (121)	<b>.47</b>	.00
	Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen	2.75 (89)	2.84 (121)	.09	.37
	Migrantengeschiedenis	3.11 (89)	3.47 (121)	<b>.36</b>	.00
	Familiegeschiedenis	3.13 (89)	3.69 (121)	<b>.57</b>	.00
	VK	Geschiedenis is interessant en leerzaam	4.03 (33)	3.74 (42)	.29
Trots en verbondenheid met Britse geschiedenis		3.09 (33)	2.87 (42)	.22	.27
Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen		2.94 (33)	3.01 (41)	.07	.63
Migrantengeschiedenis		3.42 (33)	3.46 (42)	.04	.85
Familiegeschiedenis		2.91 (32)	3.31 (42)	<b>.40</b>	.05
Frankrijk		Trots en verbondenheid met Franse geschiedenis	2.94 (139)	2.67 (24)	.27
	Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen	3.06 (139)	2.70 (24)	<b>.36</b>	.02
	Migrantengeschiedenis	3.42 (139)	4.41 (24)	<b>.99</b>	.00

**3 Resultaten regressieanalysen van profielscores op sociale kaders en zelfpresentaties voor Nederland, Verenigd Koninkrijk en Frankrijk**

De afhankelijke variabelen in de regressieanalysen vormen de profielscores. De onafhankelijke variabelen zijn de sociale kaders en zelfpresentaties, die in de regressiemodellen merendeels werden ingevoerd als 'dummy' variabelen. Deze dummy variabelen hebben de waarde 0 of 1, al naar gelang de respondent tot de categorie(ën) behoort waarop de variabele betrekking heeft. Zo is variabele 'nedman' in de analyse voor Nederland een variabele die de waarde 1 heeft als de respondent een Nederlandse man is en de waarde 0 als de respondent een Nederlandse vrouw is of van niet Nederlandse afkomst is. Hier volgt een overzicht van alle onafhankelijke variabelen die werden gebruikt in de analyses.

*Nederland*

turk	0=niet Turks*, 1=wel Turks
turkman	0=geen Turkse man, 1=Turkse man
maro	0=niet Marokkaans, 1=Marokkaans
maroman	0=geen Marokkaanse man, 1=Marokkaanse man
sura	0=niet Surinaams/Antilliaans, 1=Surinaams/Antilliaans
suraman	0=geen Surinaamse/Antilliaanse man, 1=Surinaamse/Antilliaanse man
nedman	0=geen Nederlandse man, 1=Nederlandse man
havo	0=volgt vmbo of vwo, 1=volgt havo
vwo	0=volgt vmbo of havo, 1=volgt vwo

*Verenigd Koninkrijk*

india	0=niet Indiaas, 1=Indiaas
indiaman	0=geen Indiase man, 1=Indiase man
gbman	0=geen Britse man, 1=Britse man
kolonie	0=Brits of Indiaas, 1=koloniaal maar niet Indiaas
leerjaar	10 t/m 13 afhankelijk van leerjaar waarin respondent zich bevindt

*Frankrijk*

alg	0=niet Algerijns, 1=Algerijns
kolonie	0=Frans of Algerijns, 1=koloniaal maar niet Algerijns
framan	0=geen Franse man, 1=Franse man
lycee pro	0=volgt lycée général of technique, 1=volgt lycée professionnel
lycee tec	0=volgt lycée général of professionnel, 1=volgt lycée technique

*Nederland, Verenigd Koninkrijk en Frankrijk*

gen1	0=2de generatie allochtoon of autochtoon, 1=1ste generatie allochtoon
subnatië	0=subnationale identiteit niet op 1ste plaats, 1=subnationale identiteit op 1ste plaats
supranatië	0=supranationale identiteit niet op 1ste plaats, 1=supranationale identiteit op 1ste plaats
herklandië	0=herkomstland identiteit niet op 1ste plaats, 1=herkomstland identiteit op 1ste plaats
godsdie	0=godsdienst identiteit niet op 1ste plaats, 1=godsdienst identiteit op 1ste plaats

\* Met 'Turks' is hier bedoeld dat beide ouders van de leerling geboren zijn in Turkije. Datzelfde geldt voor andere nationaliteiten waarop dummy variabelen betrekking hebben.

**Nederland**

Van de oorspronkelijke 210 Nederlandse leerlingen in de vier grootste etnische groepen hebben er, bij de zelfpresentaties (zie V9 in de vragenlijst) 13 geen enkele identiteit van de vijf mogelijke op de 1ste plaats gezet; 4 leerlingen hebben twee identiteiten op de 1ste plaats gezet; 3 leerlingen hebben 3 identiteiten op de 1<sup>ste</sup> plaats gezet. Tenslotte is er 1 leerling die vraag 9 in het geheel niet heeft beantwoord. Deze totale groep van 21 leerlingen werd uitgesloten van de regressieanalyses. Zo resteerden 189 leerlingen die slechts één van de vijf voorgegeven identiteiten op de 1ste plaats zetten en van wie de gegevens werden gebruikt in de regressieanalyses.

**Geschiedenis is interessant en leerzaam, 12 procent verklaarde variantie**

	<b>B</b>	<b>Std. Error</b>	<b>Beta</b>	<b>t</b>	<b>Sig.</b>
(Constant)	3.712	.113		32.727	.000
turk	.137	.214	.088	.640	.523
turkman	.023	.206	.010	.110	.912
maro	-.137	.206	-.084	-.662	.509
maroman	.011	.226	.004	.050	.960
sura	.132	.206	.075	.641	.522
suraman	-.382	.250	-.131	-1.528	.128
nedman	.365	.152	.203	2.407	.017
gen1	-.047	.186	-.019	-.251	.802
havo	-.051	.112	-.039	-.456	.649
vwo	.191	.130	.117	1.462	.146
subnati1e	-.311	.164	-.150	-1.895	.060
supranati1e	.015	.233	.005	.066	.948
herklandi1e	-.045	.195	-.026	-.233	.816
godsd1e	.095	.176	.070	.539	.591

**Trots en verbondenheid met Nederlandse geschiedenis, 22 procent verklaarde variantie**

	<b>B</b>	<b>Std. Error</b>	<b>Beta</b>	<b>t</b>	<b>Sig.</b>
(Constant)	3.078	.127		24.261	.000
turk	.002	.240	.001	.010	.992
turkman	-.118	.230	-.042	-.513	.609
maro	-.098	.231	-.051	-.424	.672
maroman	-.149	.252	-.047	-.591	.555
sura	-.323	.231	-.154	-1.400	.163
suraman	-.120	.280	-.035	-.428	.669
nedman	.397	.170	.185	2.341	.020
gen1	.171	.208	.058	.823	.412
havo	-.217	.126	-.137	-1.725	.086
vwo	-.016	.146	-.008	-.112	.911
subnati1e	-.518	.183	-.210	-2.824	.005
supranati1e	-.680	.261	-.196	-2.608	.010
herklandi1e	-.541	.218	-.262	-2.484	.014
godsd1e	-.231	.197	-.144	-1.177	.241

211

**Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen, 7 procent verklaarde variantie**

	<b>B</b>	<b>Std. Error</b>	<b>Beta</b>	<b>t</b>	<b>Sig.</b>
(Constant)	2.710	.124		21.871	.000
turk	.107	.234	.064	.457	.648
turkman	-.295	.225	-.118	-1.312	.191
maro	.005	.225	.003	.024	.981
maroman	.060	.247	.021	.244	.808
sura	.018	.225	.010	.080	.936
suraman	-.109	.273	-.035	-.401	.689
nedman	.183	.166	.095	1.102	.272
gen1	-.174	.203	-.065	-.853	.395
havo	.000	.123	.000	.003	.997
vwo	.333	.142	.192	2.339	.020
subnati1e	-.044	.179	-.020	-.247	.805
supranati1e	-.144	.255	-.046	-.564	.574
herklandi1e	.165	.213	.089	.775	.440
godsd1e	.046	.192	.032	.240	.810

**Migrantengeschiedenis, 18 procent verklaarde variantie**

	<b>B</b>	<b>Std. Error</b>	<b>Beta</b>	<b>t</b>	<b>Sig.</b>
(Constant)	3.160	.138		22.841	.000
turk	.041	.261	.021	.157	.875
turkman	-.169	.251	-.057	-.672	.503
maro	.051	.252	.025	.204	.839
maroman	.216	.275	.064	.786	.433
sura	.043	.252	.019	.171	.864
suraman	-.322	.305	-.088	-1.058	.292
nedman	-.459	.185	-.201	-2.478	.014
gen1	.254	.227	.081	1.117	.266
havo	.078	.137	.046	.571	.569
vwo	.338	.159	.165	2.128	.035
subnati1e	-.156	.200	-.060	-.783	.435
supranati1e	.994	.284	.270	3.494	.001
herklandi1e	.021	.237	.009	.087	.931
godsd1e	.149	.214	.087	.697	.487

**Familiegeschiedenis, 28 procent verklaarde variantie**

	<b>B</b>	<b>Std. Error</b>	<b>Beta</b>	<b>t</b>	<b>Sig.</b>
(Constant)	3.079	.136		22.612	.000
turk	.844	.257	.407	3.283	.001
turkman	-.210	.247	-.068	-.851	.396
maro	.550	.248	.256	2.222	.028
maroman	-.263	.271	-.074	-.970	.333
sura	.629	.248	.270	2.540	.012
suraman	-.411	.300	-.107	-1.368	.173
nedman	.509	.182	.213	2.791	.006
gen1	.230	.224	.070	1.030	.304
havo	-.161	.135	-.091	-1.189	.236
vwo	.004	.156	.002	.024	.981
subnati1e	-.195	.197	-.071	-.993	.322
supranati1e	-.953	.280	-.248	-3.405	.001
herklandi1e	-.127	.234	-.055	-.545	.587
godsd1e	.302	.211	.169	1.433	.154

### Verenigd Koninkrijk

Er zijn 75 Engelse leerlingen in de drie grootste etnische groepen. Daarvan hebben er 67 slechts één van de vijf voorgegeven identiteiten op de 1ste plaats gezet. (Er waren 2 leerlingen die een andere dan een van de voorgegeven identiteiten op de 1ste plaats zetten; 3 leerlingen zetten meer dan 1 identiteit op de 1ste plaats; 3 leerlingen vulden vraag 9 omtrent de zelfpresentaties niet in.) Doordat van 1 leerling het leerjaar en van een andere het geslacht niet bekend was, bedraagt het aantal leerlingen in de hieronder gepresenteerde resultaten 65. We presenteren hier enkel de resultaten van die profielen waarbij één of meer significante effecten voorkomen. Bij de profielen *Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen* en *Familiegeschiedenis* (10% resp. 12% verklaarde variantie) komt geen enkel significant effect voor.

#### *Geschiedenis is interessant en leerzaam, 19 procent verklaarde variantie*

	B	Std. Error	Beta	t	Sig.
(Constant)	3.637	1.120		3.248	.002
india	.101	.457	.061	.222	.825
indiaman	-.874	.407	-.450	-2.150	.036
kolonie	-.349	.378	-.233	-.924	.359
gbman	-.106	.309	-.071	-.342	.734
gen1	-.082	.255	-.052	-.321	.749
leerjaar	.046	.092	.069	.497	.621
subnati1e	-.387	.313	-.171	-1.237	.221
supranati1e	.318	.380	.121	.837	.406
herklandi1e	.113	.333	.053	.339	.736
godsd1e	-.041	.285	-.026	-.142	.887

213

#### *Trots en verbondenheid met Britse geschiedenis, 41 procent verklaarde variantie*

	B	Std. Error	Beta	t	Sig.
(Constant)	5.820	1.133		5.138	.000
india	.828	.462	.438	1.793	.079
indiaman	-.331	.411	-.150	-.805	.424
kolonie	.414	.382	.243	1.082	.284
gbman	.835	.312	.495	2.672	.010
gen1	-.062	.258	-.035	-.240	.811
leerjaar	-.285	.093	-.377	-3.053	.004
subnati1e	-.500	.316	-.194	-1.579	.120
supranati1e	-.065	.384	-.022	-.169	.867
herklandi1e	-.369	.336	-.152	-1.096	.278
godsd1e	-.192	.289	-.110	-.665	.509

**Migrantengeschiedenis, 27 procent verklaarde variantie**

	<b>B</b>	<b>Std. Error</b>	<b>Beta</b>	<b>t</b>	<b>Sig.</b>
(Constant)	1.104	1.353		.816	.418
india	.832	.552	.393	1.509	.137
indiaman	-.782	.491	-.316	-1.593	.117
kolonie	-.056	.456	-.029	-.123	.902
gbman	-.016	.373	-.008	-.042	.966
gen1	.308	.308	.155	1.001	.321
leerjaar	.203	.112	.240	1.820	.074
subnati1e	-.190	.378	-.066	-.503	.617
supranati1e	.399	.459	.119	.871	.387
herklandi1e	-.945	.402	-.348	-2.351	.022
godsd1e	-.220	.345	-.112	-.639	.526

**Frankrijk**

Van de oorspronkelijke 163 Franse leerlingen in de drie grootste etnische groepen hebben er 12 een andere identiteit dan een van de vijf voorgegeven op de 1e plaats gezet. Door het ontbreken van schooltype en geslacht bij 2 leerlingen bedraagt het uiteindelijke aantal leerlingen waarop de regressieanalyses werden uitgevoerd 149.

**Trots en verbondenheid met Franse geschiedenis, 10 procent verklaarde variantie**

	<b>B</b>	<b>Std. Error</b>	<b>Beta</b>	<b>t</b>	<b>Sig.</b>
(Constant)	2.939	.130		22.681	.000
Alg	.191	.335	.065	.571	.569
kolonie	.019	.393	.006	.048	.961
kolonieman	-.272	.513	-.059	-.530	.597
framan	.331	.154	.192	2.157	.033
lycee pro	-.069	.209	-.032	-.331	.741
lycee tec	-.235	.225	-.092	-1.044	.298
subnati1e	-.169	.163	-.091	-1.035	.303
supranati1e	-.237	.282	-.071	-.842	.401
herklandi1e	-.484	.331	-.163	-1.462	.146
godsd1e	-.043	.317	-.014	-.135	.893

**Gemeenschappelijke geschiedenis met anderen, 10 procent verklaarde variantie**

	<b>B</b>	<b>Std. Error</b>	<b>Beta</b>	<b>t</b>	<b>Sig.</b>
(Constant)	3.142	.108		29.181	.000
Alg	-.482	.279	-.195	-1.729	.086
kolonie	-.545	.327	-.204	-1.668	.098
kolonieman	-.233	.426	-.060	-.547	.585
framan	-.027	.128	-.019	-.214	.831
lycee pro	-.317	.174	-.178	-1.820	.071
lycee tec	-.278	.187	-.130	-1.485	.140
subnati1e	-.076	.136	-.049	-.557	.578
supranati1e	.145	.234	.052	.617	.538
herklandi1e	.603	.275	.244	2.191	.030
godsd1e	.248	.263	.101	.944	.347

**Migrantengeschiedenis, 20 procent verklaarde variantie**

	<b>B</b>	<b>Std. Error</b>	<b>Beta</b>	<b>t</b>	<b>Sig.</b>
(Constant)	3.489	.134		26.082	.000
Alg	.527	.346	.163	1.523	.130
kolonie	.970	.406	.277	2.391	.018
kolonieman	-.225	.530	-.044	-.425	.672
framan	-.237	.159	-.125	-1.493	.138
lycee pro	.337	.216	.144	1.559	.121
lycee tec	.047	.232	.017	.204	.839
subnati1e	.015	.169	.007	.089	.930
supranati1e	.005	.291	.001	.017	.986
herklandi1e	-.160	.342	-.049	-.469	.640
godsd1e	.311	.327	.096	.953	.342



## RAPPORTEN AAN DE REGERING

### Eerste raadsperiode (1972-1977)

- 1 Europese Unie
- 2 Structuur van de Nederlandse economie
- 3 Energiebeleid  
Gebundeld in één publicatie (1974)
- 4 Milieubeleid (1974)
- 5 Bevolkingsgroei (1974)
- 6 De organisatie van het openbaar bestuur (1975)
- 7 Buitenlandse invloeden op Nederland: Internationale migratie (1976)
- 8 Buitenlandse invloeden op Nederland: Beschikbaarheid van wetenschappelijke en technische kennis (1976)
- 9 Commentaar op de Discussienota Sectorraden (1976)
- 10 Commentaar op de nota Contouren van een toekomstig onderwijsbestel (1976)
- 11 Overzicht externe adviesorganen van de centrale overheid (1976)
- 12 Externe adviesorganen van de centrale overheid (1976)
- 13 Maken wij er werk van? Verkenningen omtrent de verhouding tussen actieven en niet-actieven (1977)
- 14 Interne adviesorganen van de centrale overheid (1977)
- 15 De komende vijfentwintig jaar – Een toekomstverkenning voor Nederland (1977)
- 16 Over sociale ongelijkheid – Een beleidsgerichte probleemverkenning (1977)

### Tweede raadsperiode (1978-1982)

- 17 Etnische minderheden (1979)
  - A. Rapport aan de Regering
  - B. Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid?
- 18 Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)
- 19 Beleidsgerichte toekomstverkenning  
Deel 1: Een poging tot uitlokking (1980)
- 20 Democratie en geweld. Probleemanalyse naar aanleiding van de gebeurtenissen in Amsterdam op 30 april 1980
- 21 Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1981)
- 22 Herwaardering van welzijnsbeleid (1982)
- 23 Onder invloed van Duitsland. Een onderzoek naar gevoeligheid en kwetsbaarheid in de betrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek (1982)
- 24 Samenhangend mediabeleid (1982)

### Derde raadsperiode (1983-1987)

- 25 Beleidsgerichte toekomstverkenning  
Deel 2: Een verruiming van perspectief (1983)
- 26 Waarborgen voor zekerheid. Een nieuw stelsel van sociale zekerheid in hoofdlijnen (1985)
- 27 Basisvorming in het onderwijs (1986)
- 28 De onvoltooide Europese integratie (1986)
- 29 Ruimte voor groei. Kansen en bedreigingen voor de Nederlandse economie in de komende tien jaar (1987)
- 30 Op maat van het midden- en kleinbedrijf (1987)
  - Deel 1: Rapport aan de Regering
  - Deel 2: Pre-adviezen
- 31 Cultuur zonder grenzen (1987)

- 32 De financiering van de Europese Gemeenschap. Een interimrapport (1987)
- 33 Activerend arbeidsmarktbeleid (1987)
- 34 Overheid en toekomstonderzoek. Een inventarisatie (1988)

#### **Vierde raadsperiode (1988-1992)**

- 35 Rechtshandhaving (1988)
- 36 Allochtonenbeleid (1989)
- 37 Van de stad en de rand (1990)
- 38 Een werkend perspectief. Arbeidsparticipatie in de jaren '90 (1990)
- 39 Technologie en overheid (1990)
- 40 De onderwijsverzorging in de toekomst (1991)
- 41 Milieubeleid. Strategie, instrumenten en handhaafbaarheid (1992)
- 42 Grond voor keuzen. Vier perspectieven voor de landelijke gebieden in de Europese Gemeenschap (1992)
- 43 Ouderen voor ouderen. Demografische ontwikkelingen en beleid (1993)

#### **Vijfde raadsperiode (1993-1997)**

- 44 Duurzame risico's. Een blijvend gegeven (1994)
- 45 Belang en beleid. Naar een verantwoorde uitvoering van de werknemersverzekeringen (1994)
- 46 Besluiten over grote projecten (1994)
- 47 Hoger onderwijs in fasen (1995)
- 48 Stabiliteit en veiligheid in Europa. Het veranderende krachtenveld voor het buitenlands beleid (1995)
- 49 Orde in het binnenlands bestuur (1995)
- 50 Tweedeling in perspectief (1996)
- 51 Van verdelen naar verdienen. Afwegingen voor de sociale zekerheid in de 21e eeuw (1997)
- 52 Volksgezondheidszorg (1997)
- 53 Ruimtelijke-ontwikkelingspolitiek (1998)
- 54 Staat zonder land. Een verkenning van bestuurlijke gevolgen van informatie- en communicatietechnologie (1998)

#### **Zesde raadsperiode (1998-2002)**

- 55 Generatiebewust beleid (1999)
- 56 Het borgen van publiek belang (2000)
- 57 Doorgroei van arbeidsparticipatie (2000)
- 58 Ontwikkelingsbeleid en goed bestuur (2001)
- 59 Naar een Europese Unie (2001)
- 60 Nederland als immigratiesamenleving (2001)
- 61 Van oude en nieuwe kennis. De gevolgen van ICT voor het kennisbeleid (2002)
- 62 Duurzame ontwikkeling. Bestuurlijke voorwaarden voor een mobiliserend beleid (2002)
- 63 De toekomst van de nationale rechtsstaat (2002)
- 64 Beslissen over biotechnologie (2003)
- 65 Slagvaardigheid in de Europese Unie (2003)
- 66 Nederland handelsland. Het perspectief van de transactiekosten (2003)
- 67 Naar nieuwe wegen in het milieubeleid (2003)

**Zevende raadsperiode (2003-2007)**

- 68 Waarden, normen en de last van het gedrag (2003)
- 69 De Europese Unie, Turkije en de islam (2004)
- 70 Bewijzen van goede dienstverlening (2004)
- 71 Focus op functies. Uitdagingen voor een toekomstbestendig mediabeleid (2005)
- 72 Vertrouwen in de buurt (2005)
- 73 Dynamiek in islamitisch activisme. Aanknopingspunten voor democratisering en mensenrechten (2006)
- 74 Klimaatstrategie – tussen ambitie en realisme (2006)
- 75 Lerende overheid. Een pleidooi voor probleemgerichte politiek (2006)
- 76 De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden (2006)
- 77 Investeren in werkzekerheid (2007)
- 78 Europa in Nederland (2007)
- 79 Identificatie met Nederland (2007)

Rapporten aan de Regering nrs 1 t/m 67 en publicaties in de reeks *Voorstudies en achtergronden* zijn niet meer leverbaar.

Alle studies van de WRR zijn beschikbaar via de website [www.wrr.nl](http://www.wrr.nl).

Rapporten aan de Regering nrs 68 t/m 79 zijn verkrijgbaar in de boekhandel of via Amsterdam University Press, Herengracht 221, 1016 BG Amsterdam ([www.aup.nl](http://www.aup.nl)).

## VERKENNINGEN

### Zevende raadsperiode (2003-2007)

- 1 Jacques Pelkmans, Monika Sie Dhian Ho en Bas Limonard (red.) (2003) Nederland en de Europese grondwet
- 2 P.T. de Beer en C.J.M. Schuyt (red.) (2004) Bijdragen aan waarden en normen
- 3 G. van den Brink (2004) Schets van een beschavingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland
- 4 E.R. Engelen en M. Sie Dhian Ho (red.) (2004) De staat van de democratie. Democratie voorbij de staat
- 5 P.A. van der Duin, C.A. Hazeu, P. Rademaker en I.J. Schoonenboom (red.) (2004) Vijfentwintig jaar later. De Toekomstverkenning van de WRR uit 1977 als leerproces
- 6 H. Dijkstra, P.L. Meurs en E.K. Schrijvers (red.) (2004) Maatschappelijke dienstverlening. Een onderzoek naar vijf sectoren
- 7 W.B.H.J. van de Donk, D.W.J. Broeders en F.J.P. Hoefnagel (red.) (2005) Trends in het medialandschap. Vier verkenningen
- 8 G. Engbersen, E. Snel en A. Weltevrede (2005) Sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam. Eén verhaal over twee wijken
- 9 D.J. Wolfson (2005) Transactie als bestuurlijke vernieuwing. Op zoek naar samenhang in beleid en uitvoering
- 10 Nasr Abu Zayd (2006) Reformation of Islamic Thought. A Critical Historical Analysis
- 11 J.M. Otto (2006) Sharia en nationaal recht. Rechtssystemen in moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtsstaat
- 12 P.L. Meurs, E.K. Schrijvers en G.H. de Vries (red.) (2006) Leren van de praktijk. Gebruik van lokale kennis en ervaring voor beleid
- 13 W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (red.) (2006) Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie
- 14 D. Scheele, J.J.M. Theeuwes en G.J.M. de Vries (red.) (2007) Arbeidsflexibiliteit en ontslagrecht
- 15 P.A.H. van Lieshout, M.S.S. van der Meij en J.C.I. de Pree (red.) (2007) Bouwstenen voor betrokken jeugdbeleid
- 16 J.J.C. Voorhoeve (2007) From War to the Rule of Law. Peace Building after Violent Conflicts

Alle Verkenningen zijn verkrijgbaar in de boekhandel of via Amsterdam University Press, Herengracht 221, 1016 BC Amsterdam ([www.aup.nl](http://www.aup.nl)).

## WEBPUBLICATIES

### Zevende raadsperiode (2003-2007)

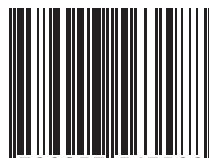
- 1 Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang
- 2 Ruimte voor goed bestuur: tussen prestatie, proces en principe
- 3 Lessen uit corporate governance en maatschappelijk verantwoord ondernemen
- 4 Regulering van het bestuur van maatschappelijke dienstverlening: eenheid in verscheidenheid
- 5 Een schets van het Europese mediabeleid
- 6 De regulering van media in internationaal perspectief
- 7 Beleid inzake media, cultuur en kwaliteit: enkele overwegingen
- 8 Geschiedenis van het Nederlands inhoudelijk mediabeleid
- 9 Buurtinitiatieven en buurtbeleid in Nederland anno 2004: analyse van een veldonderzoek van 28 casussen
- 10 Geestelijke gezondheid van adolescenten: een voorstudie
- 11 De transitie naar volwassenheid en de rol van het overheidsbeleid: een vergelijking van institutionele arrangementen in Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje
- 12 Klassieke sharia en vernieuwing
- 13 Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden
- 14 Climate strategy: Between ambition and realism
- 15 The political economy of European integration in the polder: Asymmetrical supranational governance and the limits of legitimacy of Dutch EU policy-making
- 16 Europe in law, law in Europe
- 17 Faces of Europe: Searching for leadership in a new political style
- 18 The psychology and economics of attitudes in the Netherlands
- 19 Citizens and the legitimacy of the European Union
- 20 No news is bad news! The role of the media and news framing in embedding Europe
- 21 Actor paper subnational governments: Their role in bridging the gap between the EU and its citizens
- 22 The Dutch third sector and the European Union: Connecting citizens to Brussels
- 23 Europe in parliament: Towards targeted politicization
- 24 Europe in the Netherlands: Political parties
- 25 The EU Constitutional Treaty in the Netherlands: Could a better embedding have made a difference?
- 26 How to solve the riddle of belated Euro contestation in the Netherlands?
- 27 Connection, consumer, citizen: Liberalising the European Union gas market
- 28 Dutch EU-policies with regard to legal migration – The directive on family reunification
- 29 The accession of Turkey to the European Union: The political decision-making process on Turkey in The Netherlands
- 30 The Habitats Directive: A case of contested Europeanization
- 31 Encapsulating services in the ‘polder’: Processing the Bolkestein Directive in Dutch Politics
- 32 Zorgen over de grens
- 33 De casus Inburgering en Nationaliteitswetgeving: iconen van nationale identiteit. Een juridische analyse
- 34 In debat over Nederland: veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit

## *Nationale identiteit en meervoudig verleden*

Westerse politici ontwaren een crisis van de nationale identiteit. Ze beschouwen het gebrek aan historische kennis als belangrijke oorzaak. In Nederland weten jongeren niet meer wie Willem van Oranje is en waarom hier Surinamers wonen. De integratie zou langzaam verlopen omdat het Nederlandschap onduidelijk is. Vandaar dat de regering heeft besloten om een nationale canon in te voeren. Maar kloppen deze aannames? Wordt niet voorbij gegaan aan de diversiteit van het verleden en de veranderlijkheid van sociale identiteiten?

In deze studie wordt het woonland als identificatiekader voor Nederlandse, Britse en Franse jongeren (14-18 jaar) onderzocht. Uitgangspunt is dat mensen culturele codes vanuit een meervoudig verleden overdragen in verhalen en herinneringen. Welke betekenis heeft de nationale identiteit voor jongeren en welke geschiedenis spreekt hen aan? Geschiedenis van de familie is bij alle groepen het populairst. Historische verbondenheid met het woonland manifesteert zich sterk bij autochtone groepen, bij jongens meer dan bij meisjes.

Ter onderbouwing van zijn rapport *Identificatie met Nederland* heeft de WRR een historisch en sociaal-wetenschappelijk onderzoek laten uitvoeren door prof. dr. Maria Grever (Erasmus Universiteit Rotterdam) en dr. Kees Ribbens (Erasmus Universiteit Rotterdam / NIOD). Deze verkenning bevat het verslag van hun onderzoek.



9 789053 563588 >

ISBN 978-90-5356-358-8